

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
FÖLDES BÉLA.

IX.

TOYNBEE ARNOLD

ANGLIA

GAZDASÁGI FORRADALMA

A XVIII. SZÁZADBAN.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA ÉS AZ ELŐSZÓT IRTA

NAVRATIL ÁKOS.

BUDAPEST 1909.

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

Ára 3.60 korona.

TOYNBEE ARNOLD

ANGLIA GAZDASÁGI FORRADALMA

A XVIII. SZÁZADBAN.

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

FÖLDES BÉLA.

V.

TOYNBEE ARNOLD: ANGLIA GAZDASÁGI FORRADALMA
A XVIII. SZÁZADBAN.

BUDAPEST
POLITZER-féle KÖNYVKIADÓVÁLLALAT
IV. VERES PÁLNÉ-UTCA 16.
1909.

TOYNBEE ARNOLD

ANGLIA

GAZDASÁGI FORRADALMA

A XVIII. SZÁZADBAN.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NEMZETGAZDASÁGI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA ÉS AZ ELŐSZÓT IRTA

NAVRATIL ÁKOS.

BUDAPEST

POLITZER-féle KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

1909.

162083

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST.

TARTALOM.

Oldal

Előszó	IX
I. <i>Bevezetés. Felosztás.</i> — A történelmi és a közgazdaságtani tanulmányok összefüzésének előnye. — A deduktív módszer. — A történelmi módszer. — A módszer megvitatásának fontossága. — A törvények és szabályok viszonylagosak. — Mikor a multat tanulmányozzuk, tartasuk szem előtt a jelen társadalmi kérdéseit	1
II. <i>Anglia 1760-ban. A népesség.</i> A népesség számát nehéz megállapítani. — Finlayson becslése. — A népesség megozslása. — A nagy városok növekedése. — Vidéki és városi népesség. — Foglalkozási ágak . . .	9
III. <i>Anglia 1760-ban. Mezőgazdaság.</i> A művelés alatt álló és a parlagon heverő területek aránya. — A közös tulajdonban lévő földek nagy kiterjedése. — Az elkerítések jótékony behatása a földművelésre. — Különböző vidékek fejlődésképességének összehasonlítása. — Javítások az állattenyésztés és az állattartás terén. — A mezőgazdaság 1700-tól 1760-ig csak lassan fejlődik	17
IV. <i>Anglia 1760-ban. Az ipar és a kereskedelem.</i> A gyapjuipar nagy jelentősége. — Meghonosítása Angliában. — Főgóczeitjai. 1. A keleti megyékben, 2. Wiltshireben, Gloucester- és Somersetshireben, 3. Yorkshireben. — A vas-, gyapot-, ércáru és harisnyaszövő-ipar. — Összeponosító irányzat. — A kézműipar állapota. — Tökéletlen munkamegosztás. — A közlekedés módjai. — Ipari szervezet. — A kezdetleges forgalom. — A külkereskedelem fejlődése és ennek hatásai	29
V. <i>Anglia 1760-ban. A szabad kisbirtokosok pusztulása.</i> A történelmi módszer nem mindig konzervatív. — Néha oly változasokról, melyeknek okát rendszeren a természetes törvényben keresik, kimutatja, hogy az emberek igazságtalansága hozta őket létre. — Jó példája ennek a	

- szabad kisbirtokosság pusztulása. — A szabad földbirtokosok helyzete a tizenhetedik században. — A politikában nem játszanak kezdeményező szerepet. — Minő hatással volt rájuk a forradalom. — A főnemesség és a vagyonos osztály mindinkább magához ragadja a földbirtokokat. — A kis földbirtokosokat kényszerítik, hogy adják el földjeiket. — A földbirtok-öröklés és az elsőszülöttségi jog szokása. — Az elkerítések hatása a kisbirtokokra 45
- VI. *Anglia 1760-ban. A munkabérből élők helyzete* A mezei munkás. — Helyzetének javulása a század eleje óta. — Helyzete 1750-ben és 1850-ben. — Az ellentét Észak és Dél között. — Egyenlőtlenség a bérekben és ennek okai. — A mesteremberek helyzete. — Béreik erősen emelkednek 1760 óta. — Mostani helyzetük némely előnytelen vonása szemben az akkorival 58
- VII. *A merkantil-rendszer és Smith Ádám.* A kereskedelmi politika iránya megváltozik. — Az állam középkori fogalma. — A belföldi kereskedelem és ipar szabályozása. — A munkások szabad költözködésének korlátozása. — A tanoncügyi törvény. — Hatósági bér- és ármegeállapítások. — A külkereskedelem szabályozása. — A kiváltságolt társaságok. — A merkantil-rendszer és a védelmi politika. — E rendszer bajai. — Az érdekek harca. — Igazságtalanság Irországgal és a gyarmatokkal szemben. — A Wealth of Nations jellemzői. — Beszámolója. — Smith Ádám világpolgári felfogása és hite az önérdekben 65
- VIII. *A forradalom főjellemzői.* A közgazdaságtan fejlődése. — A verseny. — Haszna és kára. — A gazdasági forradalom tünetei. — A népesség rohamos szaporodása. — Viszonylagos sűrűsége északon és délen. — A mezőgazdasági forradalom. — Az elkerítések. — Nagy birtokok keletkezése és a mezőgazdasági javítások. — A forradalom az iparágakban. — A gyári rendszer. — A kereskedelem fejlődése. — A járadékok emelkednek. — A társadalmi osztályok viszonylagos helyzete megváltozik. 82
- IX. *Az elszegényedés növekedése.* A közgazdaságtan és a jóakaratu ösztönök. — A szegényügyi törvények története. — Pauperizmus a tizenhatodik században. — Az 1601-iki szegénytörvény és változásai. — A szegénység lassu növekedése a tizenhetedik és a tizennyolcadik században. — Hirtelen növekedése az utóbbinak végén. — A szegénység ilyen fejlődésének okai: a birtokok egyesítése, az elkerítések, az árak

- emelkedése, a gépek alkalmazása. — Orvosszerek, amelyeket alkalmazni lehetett volna. — A régi szegényügyi törvény hibás alavelve 94
- X. *Malthus és a népesedés törvénye.* Malthus és Godwin. — Malthus két tétele. — A csökkenő hozadék-képesség törvénye kétségtelenül igaz. — A népesedés törvénye nem általános érvényű. — Henry George és Malthus. — A népesség szaporodásának okai mezőgazdasági vidékeken és a városokban : tizennyolcadik században. — Malthus orvosszerei : a szegényügyi törvény eltörlése, az erkölcsi megtartóztatás. — Tényleges orvosszerek az ő ideje óta : a szegényügyi törvény reformja, kivándorlás, élelem behozatala, az erkölcsi megtartóztatás a közép- és az iparos-osztályban. — A népesedés mesterséges akadályainak vizsgálata. — A kérdés nem csak gazdasági természetű 110
- XI. *A beralapelmélet.* Malthus rakta le a beralap-elmélet alapjait. — Az elmélet Mill kifejtése szerint. — Ösztönző hatása a Trade-uniókra. — Alkalmazása a bérekre egy adott időpontban. — Tévedései. — Az elmélet eredete. — Egy tökéletes bérelmélet alkotásának nehézségei. — A bérek valamely országban a termelés mennyiségétől és e termékek mikénti megoszlásától függnnek. — Miért magassabbak a bérek Amerikában, mint Angliában. — A vámvédelem és a kereskedelmi ringek hatása a bérekre. — A bérek összehasonlítása Angliában és a kontinensen. — A magas angol bérek jórészt a munka nagyobb hatékonyságának következményei. — A bérek emelkedésének hatása minden egyes külön iparágban. — A bérek általános emelkedésének valószínű hatásai. — A bérek esésének magyarázata 1790 és 1820 közt 123
- XII. *Ricardo és a földjádék emelkedése.* Ricardo hatása a közgazdaságtan módszerére. — Nyilvános szereplése. — Viszonya Benthamhoz és Mill Jakabhoz. — Ricardo uralkodik az angol gazdaságtanban 1817-től 1848-ig. — A gazdasági haladásról szóló törvénye. — Befolyása a pénzügyi és az általános törvényhozásra. — A természetes törvény gondolatának hatása az ő értekezésében. — Ricardo szocialista-tanítványai. — Feltételezések, amelyekre a járadékok állandó emelkedéséről szóló tanát alapítja. — A járadék okára vonatkozó pontos magyarázata. — A járadék nem oka, de okozata az árnak. — A földjádék emelkedésének magyarázata 1790 és 1830 között. — A földjádék emelkedése városokban. — Javaslatok a földjádék állami tulajdonbavételére 139

- XIII. *Két elmélet a gazdasági haladásról.* A mai kor problémája a jövedelem-eloszlás. — Ricardo tana, hogy a bérek állandók fognak maradni és a kamat esni fog. — A tények mind a két tételnek ellentmondanak. — George Henrik elméletét a gazdasági haladásról szintén megcáfolják a tények 153
- XIV. *A munkásosztály jövője.* A munkásosztály helyzetében beállott javulás okai 1846 óta. — A szabadkereskedelem. — A kenyér és az ipari termékek változatlan ára. — A bérek állandósága és az alkalmazás rendszeressége. — A gyári törvényhozás. — A Trade-uniók. — A szövetkezés. — Vajjon ezek az okok hatni fognak-e a jövőben is? — A munkásosztály erkölcsi javulása. — Jobb viszony munkások és munkaadók között. — A régi szoros személyi viszony rossz és jó oldalai. — A Trade-uniók megjavították a két osztály egymásközi viszonyát. — Vajjon a munkás tényleg biztosíthat-e magának anyagi függetlenséget? — A kérdés különböző megoldásai. — A munkásosztalék rendszere. — A kommunizmus. — A módosult szociálizmus. 162

ELŐSZÓ.

Annak a nagy és rohamos átalakulásnak, mely a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencediknek első felében az európai kontinens államainak politikai életén átviharzott, körülbelül ugyanekkor hasonmása mutatkozik a gazdasági élet terén Angliában. Míg Franciaországban addig ismeretlen erők a politikai átalakulást készítik lázas sietséggel elő és míg ugyanitt a politikai forradalom vihara dül, addig a politikailag már régen sokkal fejlettebb Angliában ugyancsak a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik elején a gazdasági élet rohamos, szinte forradalmi átalakulását látjuk. Legalább a történetírók Anglia történetének ezt a korát, mely körülbelül 1760-tól 1820-ig terjed, a *gazdasági forradalom* idejének nevezik.¹⁾

Anglia gazdasági életének ez a rohamos átalakulása, nagyarányú fejlődése igen nagy hatással volt, különösen az ipari élet

¹ Angolul „Industrial Revolution“. Magyarul: *Gazdasági* forradalomnak mondjuk és nem *iparinak*; bár az eddigi szóhasználat az utóbbi kifejezésnek kedvez. Így a *Közgazdasági Lexikon* cikke is Ipari forradalomról beszél (II. köt. Budapest, 1900. 82—97. ll.), bár elismeri, hogy e kifejezés alatt azt a rohamos átalakulást is érteni kell, amely Angliában a fentnevezett időben a mezőgazdaság terén ment végbe. Nézetünk szerint az „ipari forradalom“ kifejezés hibás, mert az „industrial“ szó téves értelmezésén és fordításán sarkallik. Az „industrial“ szó legalább is annyiszor jelent az angol szóhasználat szerint „gazdasági“-t, mint „ipari“-t, pl. industrial life, industrial history.

terén, Európa többi országainak közgazdasági állapotaira is. A hatás közvetlen és gyors voltát az ugyanakkor érvényre jutó szabad gazdasági rendszer csak fokozta.

Ezért nem érdektelen kutatás tárgya az individuális-liberális iskola eszméinek érvényrejutásával kapcsolatos angol gazdasági forradalom ideje arra nézve sem, aki az Anglián kívüli gazdasági érdekek szempontjából nézi a világ folyását.

Bár az angol történetírás már régen nincs jeles művelők híján, különösképen mégis soká tartott, míg valaki Anglia életének ezt a gazdasági szempontból legérdekesebb korszakát monografikus tanulmány tárgyává tette. Aki erre először vállalkozott, egy Toynbee Arnold nevű fiatal ember volt, ki egyetemi magántanári előadásaiiban foglalkozott az angol gazdasági forradalom kérdésével. Az előadások tartalma egy töredékszerű kéziratban ránk maradt. Ezt a munkát mutatjuk be e kötetben az olvasónak. De előbb egy-két szót szólunk magáról a szerzőről és művéről.

*

Toynbee Arnold 1852. augusztus 23-án született Londonban.¹⁾ Atyja jeles főorvos volt, aki maga is melegen együtt érzett

¹ Toynbee életrajzát közli a következő kis tanulmány: *Montague F. C., Arnold Toynbee. John Hopkins University Studies in Historical and Political Science. Seventh Series, I. Baltimore, 1889.* Szépen emlékezik meg Toynbeeről az a *Memoir* is, mely *B. Jowett* tollából Toynbee összegyűjtött iratai angol kiadásában olvasható (V—XXVII. II.). *F. R. Price: Industrial Peace, its Advantages, Methods and Difficulties. A Report of an Inquiry-made for the Toynbee Trustees* London, 1887. című munkája, illetve az az előző, a melyet e munkához *Marshall Alfréd* tanár irt (V—XXVI. II.) is foglalkozik Toynbee tudományos egyéniségével. — Tárnyunkra vonatkozik *Milner: Arnold Toynbee. A Reminiscence* c. munkája. — *Price (A Short History of Political Economy in England)* és *Cossa (Introduzione allo Studio dell'Economia Politica, 364. l.)* irodalomtörténetei röviden, de jól foglaloznak Toynbee-vel. Ugyanígy szól róla a *Palgrave-féle Dictionary of Political Economy* III. 555. l és a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* VII. 133. l.

a munkásosztályal és annak szellemi és anyagi szükségletei iránt különös érzéssel birt. Szabad óráiban előadásokat tartott a munkásoknak és munkásjóléti intézmények létesítésében vett részt Wimbledonban London mellett, ahová nem sokkal Arnold fia születése után költözött. Itt élte át gyermekéveit az ifju Toynbee. Először katona akart lenni, de a katonaiskolában hamar belátta, hogy ez a pálya nem neki való. Azt azonban nem tudta eldönteni, hogy minő polgári pályára lépjen. Hosszas tépelődés ideje következett el rá nézve, melynek során arra határozta el magát, hogy a világtól elvonulva, igazságot kereső tanulmányainak hódolva, csendes, szemlélődő életet fog élni. Nem volt még husz esztendő, amikor tényleg hosszabb időre egy csendes kis faluba ment lakni, hogy ezt a tervét megvalósítsa. Időközben azonban mégis rászánta magát, hogy főiskolát végez. 1873-ban az oxfordi Pembroke-College, 1875-ben pedig a Balliol-College rendes tanulóává lett. Eddig az ideig inkább történeti tanulmányokkal foglalkozott. Most vallási és valláserkölcsi kérdések kötötték le a figyelmét. Vallási és erkölcsi eszmékből kiindulva ötlük szemébe a munkáskérdés. Gondolkozása ekkor olyan irányba terelődik, amelytől többé el sem tér. Mély valláserkölcsi alapokon kezd társadalompolitikai kérdésekkel foglalkozni. A munkásügy tettekre kész apostolává válik. 1875-ben a szünetben meglátogatja London munkáslakta városrészeit. Huzamosabb ideig él ott a munkások közt azok egyszerű módja szerint, hogy helyzetüket, bajaikat tanulmányozza. A munkásság érdekeit viselve szívében, kezdé a társadalmi jólét tudományát, a közgazdaságtant behatóban tanulmányozni. Ezzel a tudománnyal foglalkozva lesz a Balliol-College indiai szolgálatra készülő növendékeinek „tutor”-ává, ami jobb anyagi megélhetést biztosít neki. Ekkor megnősül.

Idéjét ettől kezdve megosztja hivatalos elfoglaltsága, az egyetemi oktatás, és a között, hogy gyakorlatilag szegődik a munkásügy szolgálatába. Egyetemi előadásaiban különösen gaz-

daságtörténettel foglalkozik, a munkások előtt pedig ezeket első-sorban érdeklő társadalompolitikai kérdésekről értekezik. Láng-lelkű szónok volt, akit mindig nagy hallgatóság vett körül, különösen a keresztény-szociálista munkásság közül, amikor 1880-tól 1882-ig Bradfordban, Newcastleban és Boltonban munkáselőadásokat tartott.

A lázas, fáradtságot nem ismerő munka a különben is igen gyenge és beteges fiatal ember szervezetét hamar megőrölte. Két nagy hatású előadása után, melyeket 1883 januárjában Londonban Henry George tanairól tartott, végképen kimerült. Wimbledonba vonult vissza, ahol márczius 9-én agyvelőgyulladásban meghalt.

Toynbee neve az angol munkásügy és szociálpolitika történetében mindig kimagasló szerepet fog játszani. Róla neveztek, el Toynbee-Hall-nak azt az intézményt, melyet halála után alapítottak, és a mely épen az ő eszméit megvalósítandó nyujt ott-hont a munkásság körében London keletén az angol főiskolák azon tanulóinak, akik, mint ez Toynbee szerint szükséges, a helyszinén akarják tanulmányozni a munkásság életében mutatkozó, orvoslásra váró, társadalmi bajokat.

*

Toynbee irodalmi hagyatékát 1884-ben rendezték sajtó alá. Munkái a következők : 1. *Ricardo és a régi közgazdaságtan*. Két fejezetből álló rövid tanulmánytöredék ez, amely a Ricardo-féle individuális-liberális közgazdaságtani iránynak módszertani és társadalompolitikai szempontból való bírálata. 2. *A bérek és a természettörvény*. E beszédet Toynbee Bradfordban tartotta a Mechanics Institute-ban 1880-ban és részben újra előadta Firth College-ban Sheffieldben 1882-ben. 3. *Ipar és demokrácia*. Ipar alatt a munkaadók és munkások életét és dolgait érti, demokrácia alatt pedig azt, hogy a nép saját magát kormányozza. Ezt a beszédet, mely a legkeresebb Toynbee ránk maradt előadásai között,

1881-ben mondotta el Newcastle-ban, Chelsea-ben, Bradford-ban és Boltonban munkás-hallgatóság előtt. 4. *Szociálisták-e a radikálisok?* 1882-ben tartott beszéd, amelyet munkásokból és munkaadókból álló hallgatóság előtt elmondott Newcastle-ben, Bradfordban, Boltonban és Leicesterben 1882-ben. 5. *Szövetkezők nevelése.* Oxfordban 1882-ben a szövetkezetek kongresszusán tartott felolvasás. 6. *Az egyház és állam eszményi viszonya.* A Balliol College-ben Oxfordban 1879 tavaszán tartott előadás. 7. „*Progress and Poverty.*“ Henry George bírálata. Két előadás. 8. Mindenekfölött jelentős és terjedelmét tekintve is legnagyobb munkája a *Gazdasági Forradalom.*

E munka a Balliol-College-ben tartott egyetemi (magántanári) előadásainak rövid foglalata. Inkább vázlata csak egy nagyobb gazdaságtörténeti tanulmánynak; de ebben a formájában is igen becses.

Ez a munka nevezetes, és tegyük mindjárt hozzá, sikeres kísérlet az angol közgazdaságtanban az újabb történelmi módszer alkalmazására. Gazdasági jelenségeket fejlődésekben magyaráz; keletkezésökben nézi törvényszerűségüket. A tizenkilencedik század közepén Angliáját, e kor gazdasági életét, azoknak az átalakulásoknak ismertetésével teszi megérthetővé, amelyek Anglia gazdasági élete a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik elején keresztülment. E fejlődés és átalakulás eredményei a ropant haladás a termelés terén és a megnövekedett, mind fenyegetőbbé váló társadalmi kérdés. Toynbee különösen ezt az utóbbit látja meg és ennek az orvosszereit igyekszik megtalálni, mikor a baj keletkezésének menetét, gyökereit vizsgálja. Ime, így találkozik a *Gazdasági Forradalomban* a tárgyilagos gazdaságtörténész a szenvedelmes társadalmi politikussal. E találkozás azonban egyiknek sincs rovására. A történelmi múlt nem hamisítódik meg itt, de a rég letűnt idők eseményei színt, életet kapnak attól a céltől, amelyre az író velök rámutat.

A *Gazdasági Forradalom*, bár vázlatos dolgozat, (ez az

olvasónak az alábbi fordításban is lépten-nyomon szemébe fog ötleni), mestermű. Európa gazdasági szempontból legnevezetesebb korszakának képét ily röviden és ennyire jellemzően még senki sem vázolta; annál kevésbé sikerült másnak az angol gazdaságtan (és minthogy abban az időben csak éppen angol gazdaságtan létezett, mondhatjuk, a gazdaságtan) fejlődését a gazdasági élet fejlődésével párhuzamosan éppen ily röviden és jellemzően bemutatni. *A Gazdasági Forradalom* Smith, Malthus és Ricardo tudományos egyéniségét abban a korban mutatja be és abból a korból magyarázza, amelyben éltek, amelyből gondolkozásuk kisarjadt. Toynbee munkája meggyőz mindenkit arról, hogy a klasszikus gazdaságtan remekeit is csak úgy lehet kellően érteni és értékelni, ha ismerjük azt a gazdasági életet, mely ezeket az elméleteket létre hozta. Az összefüggésre Anglia termelő élete és Smith Ádám, Anglia népességi viszonyai és Malthus, az angol megváltozott földbirtok-viszonyok és Ricardo között senki sem mutat rá oly világosan, röviden és élvezetesen, mint Toynbee.

Toynbee e munkájának nagy értékét a jeles gazdaságtörténeti rész mellett mi is ezen összefüggés tetszetős formában való feltárásában és abban véljük találni, hogy egy, a munkásügy szempontjából igen érdekes történeti fejlemény szálait áttekinthetően bontja szét előttünk, hogy rámutat a múltban azokra az okokra, amelyek a jelen társadalompolitikai kérdéseit idézték fel. Kevésbé mernők azt a nagy jelentőséget és becset, amelyet a közgazdaságtan ma egyértelműleg és méltán tulajdonít Toynbee e művének, a mű azon megjegyzéseire alapítani, amelyeket a munkásosztály jövőjéről szóló utolsó (XIV.) fejezet azon eszközökről mond, amelyek a munkás-kérdésnek legalább részleges megoldása szempontjából volnának célravezetők. E tekintetben a tapasztalás és az ennek nyomán forradalmi gyorsasággal alakuló társadalompolitikai felfogásunk ma nem egyszer mint túlhaladott álláspontra fog Toynbee nézeteire tekinteni.

ANGLIA GAZDASÁGI FORRADALMA

A XVIII. SZÁZADBAN.

A GAZDASÁGI FORRADALOM.¹

I.

BEVEZETÉS.

Felosztás. — A történelmi és közgazdaságtani tanulmányok összefüzésének előnye. — A deduktív-módszer. — A történelmi módszer. — A módszer megvitatásának fontossága. — A törvények és szabályok viszonylagosak. — Mikor a multakat tanulmányozzuk, tartsuk szem előtt a jelen társadalmi kérdéseit.

A következő előadások tárgya az az ipari és mezőgazdasági forradalom, mely Angliában a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencediknek elején játszódott le. Az anyag három részre oszlik. Az első Smith Ádámmal és az ő korabeli Angliával foglalkozik. Leírja Angliát a gazdasági forradalom küszöbén és ismerteti a szabályozásnak és az ipar védelmének azt a rendszerét, mely

¹ A jelen gazdaságtörténelmi töredék, mely itt „Gazdasági forradalom“ cím alatt jelenik meg, — e címet maga Toynbee választotta egy könyv számára, melynek a következő lapok csak némi nyers anyagát szolgáltatják, — azon előadásokhoz készült jegyzeteket tartalmazza, amelyeket Toynbee Oxfordban a Balliol College-ben mint magántanár 1881 októberétől 1882 június közepéig tartott.

1760-ban állott fenn. Ez a rész Smith Ádám könyvét, e munka célját, jellegét, főleg pedig Smith szabadkereskedelmi elméletét is vázolni fogja. A második rész anyaga Malthus munkája köré csoportosul, aki nem annyira a jólét, mint inkább a nyomor okai-
val; inkább a megoszlás, mint a termelés kérdéseivel foglalkozott. Ez a rész Angliát a gazdasági forradalom közepette írja le és a szegényügy problémáját és az ezzel összefüggő kérdéseket vizsgálja. A harmadik rész Ricardo névéhez fog fűződni és a Békekötés korabeli Angliával fog foglalkozni. A földjáradéktant és a munkabér-elméletet vitatja majd meg más, a gazdasági élet fejlődésére vonatkozó egyes elméletekkel együtt *és magában fogja foglalni a valuta kérdését, amelyről oly sok szó esett abban az időben, nemkülönben azokat a változásokat, amelyek kereskedelmi és pénzügyi téren a Béke után bekövetkeztek.*¹

Azért választottam ezt a tárgyat, mert ebben a korban kezd fejlődni a modern közgazdaságtan. E tudomány gyengéje volt, legalább, amint azt Angliában üzték, hogy tulságosan eltávolodott a történelemtől. Smith Ádámnak és Malthusnak ugyan volt érzéke a történelem iránt; de a modern tankönyvek rendszerét Ricardo alkotta meg, és ő ilyen érzéssel egyáltalán nem birt. Pedig kétszeresen előnyös a két tudományt összekapcsolni. Először is, a közgazdaságtant jobban lehet így megérteni. Elvont tételek új világításban kerülnek elénk, ha azokat azon tényekhez viszonyít-

¹ A következőkben, mint az olvasók észre fogják venni, csak igen kevésbé valósul meg a terv, melyet Toynbee itt vázol; különösen nem foglalkozik a vázlat azon részeivel, melyeket a szöveg dült betűkkel nyomtatott sorai tartalmaznak. Ez részben annak a következménye, hogy Toynbee saját maga tárgyát, amint azt először körvonalozta, tulságosan nagynak találta arra, hogy egy előadási sorozat keretében előadja, másfelől annak a folyománya, hogy a hallgatói által készített még legjobb jegyzetek is igen hiányosak, különösen a nehezebb és homályosabb, főleg az általa tárgyalt tisztán pénzügyi és valutaügyi kérdéseknél. — Az angol kiadó megjegyzése.

juk, amelyeket az író abban az időben, mikor e tételeket megállapította, maga előtt látott. Így egyuttal elevenebbeknek látszanak és kevésbé is vezethetnek félre. Ricardo fájdalmasan érdekessé válik, ha korának történetét olvassuk. Másodszor, a történelmet is jobban értjük meg, ha a közgazdaságtannal egyetemben tanulmányozzuk, mert az utóbbi nemcsak arra tanít meg bennünket, hogy a történelmet olvasva a valóban jelentős tények után kutassunk, de arra is képessé tesz, hogy sok tüneményt megértsünk, például amelyek az elkerítések és a gépek behozatalával karöltve jártak, vagy a különböző valuta-rendszerek hatásait, amelyek a közgazdaságtan segédelme nélkül érthetetlenek maradnának. Az a gondos deduktív okoskodás is, amelyre a közgazdaságtan tanít, hasznára van a történésznek; sőt a gondolkozásmód, a melyet a közgazdaságtannal foglalkozva elsajátítunk, szinte értékeesebb a tények kutatóira nézve, akik másként anyaguk tömegével nem tudnának megbirkózni, mint azon elvek ismerete, amelyekre tanít.

Néhány éve mégis erős harc folyik a közgazdaságtanban az elvont deduktív módszer ellen, amelyet Ricardo és Mill alkalmazott. A történeti kutatást igyekeznek e helyett a gazdaságtani vizsgálódás egyedül igaz módszere gyanánt elismertetni. Ez a támadás a deduktív módszer szerepének félreértésén alapszik. Bagehot mutatta ki legjobban „Economic Studies” című munkájában, hogy az elvont közgazdaságtan hol van helyén. Bagehot rámutat arra, hogy ez az elvont tudomány csak bizonyos feltételezések mellett alkalmazható, és hogy bár e feltételezések nem is mindig tökéletesen pontosak, az eredmények mégis megközelítőleg igazak lehetnek. Így a közgazdák először is az ember természetének csak egy részét veszik szemügyre és az embert csak pénztgyártó állatnak tekintik; másodszor figyelmen kívül hagyják a szokások befolyását és csak a versenyt veszik észre. Bizonyos törvényeket e feltételek mellett állítottak fel, mint például azt, hogy a munkabérek nagysága mindig kiegyenlítődésre törekszik, az egyes foglalkozásoknál mutat-

kozó állandó munkabér-különbség csak éppen arra lévén elégséges, hogy egyensúlyban tartsa a mindegyikhez fűződő kedvező vagy kedvezőtlen körülményeket — olyan törvény, mely a műveltségnek csak egy bizonyos fokán és csak annyiban volna érvényes, amennyiben a vagyonszerzés volna az emberek egyedüli célja. Ily feltételes törvények, bár általuk csak nagyjában igaz következtetésekhez jutunk, mégis hasznosak, mert támpontot adnak arra, hogy megfigyelhessük és kimutathassuk azt, hogy erősen érvényesülő törekvések tényleg léteznek. A történeti módszer hívei, mint Cliffe-Leslie, éppen ezért tullőnek a célon, amikor a deduktív-módszert, mint alapjában hamisat elvetik. A kettő között nincs igazi ellentét. A látszólagos ellentét okai : hogy hibásan használják a dedukciót ; hogy akik alkalmazzák, elmulasztják azt, hogy szigoruan meg is vizsgálják feltételezéseiket és hogy következtetéseiket a tények próbakövéhez mérjék ; hogy érveléseiket nemcsak hogy nem igazolt, de egyáltalán valótlan feltevésekre alapítják (mint a bér-alapelméletnél), végül, hogy rendesen nem fűzik össze az indukciót a dedukcióval. De a módszerrel üzött ez a visszaélés nem mutatja azt, hogy benne magában eredeti hiba rejlenék. Az illető kérdések természete mutatja meg azt nagyjában, hogy minő módszert használjunk minden egyes esetben. Az sincs helyén, hogy a közgazdaságtant tegyék felelőssé azért, hogy sokan összetévesztik e tudomány törvényeit azokkal a szabályokkal, amelyek e törvényeken alapulnak. A közgazdaságtan elméleti tudomány ; célja, hogy ismereteket nyújtson. De a sajtó és a napi politika közgazdaságtana gyakorlati isme, vagyis a cselekvést irányító elvek és szabályok foglalata. Ujságírók és a parlament tagjai összetévesztik az elméleti tudomány törvényeit a gyakorlati isme szabályaival. Csak így történhetett, hogy Gladstone-t az 1881. évi Land Act-vitában folyton a közgazdaságtan törvényeinek megsértésével vádolták. Gladstone-nak ez nem állott hatalmában. A közgazdaságtan törvényeit éppen oly kevésbé lehet megsérteni, mint a természettudományéit. Az ujság-

írók azt értették, hogy ő egy nevezetes közgazdasági szabálytól tért el, attól, mely a szerződési jog szabadságát ajánlja.

A történeti módszer kutatásaiban más irányt követ. A gazdasági fejlődés tényleges okait vizsgálja és azt mérlegeli, hogy egyes intézményeknek, minők a középkori gildák, a mai mezőgazdasági törvények vagy az egyes országok politikai alkotmánya, milyen hatásuk van a vagyonmegosztás irányítására. A történeti módszer segítsége nélkül például lehetetlen volna megérteni, hogy az Egyesült Királyság földjének fele mért van 2512 ember tulajdonában.¹

És nemcsak egy országban vizsgálja a gazdasági fejlődés fokozatait, hanem más országok és idők tanulságaival is összeméri ezeket, miközben ezen összehasonlítás útján általánosan alkalmazható törvények után kutat. Nézzük ezen összehasonlító közgazdaságtan felfedezéseinek egyik példája gyanánt azt a fejlődési irányt, amelyre Sir Henry Maine és Laveleye mutattak rá, hogy a közös földtulajdon egyéni birtoklássá alakul át. Ez oly törvény, amely majdnem minden művelt országra nézve áll. Mégis óvatosaknak kell lennünk, hogy nagyon hirtelen ne általánosítsunk az ilyen dolgokban. Egy nemrég Dublinban megjelent ügyes röpirat Mainenek egy másik általánosítására — „Maine törvényére“ amint nevezik, — hivatkozik, hogy az újabb törvényhozást elítélhesse. „Maine — így szól a szerző — *Ancient Law* című munkájában kimutatja, hogy eddigelé minden haladó társadalomban a fejlődés iránya a személyjogi állás állapotától a szerződésileg rendezett viszonyok felé tartott. A mostani törekvés célja az, hogy Iror-

¹ Azon földbirtokosok száma, kiknek 3000 acre-nál nagyobb és legalább 300 £-ot jövedelmező földjük van, 2512; és pedig az övék:

Angliában és Walesben	34,344.226 acre-ből	14,287.373 acre
Skóciában	18,986.694 acre-ből	14,118.164 acre
Irországbán	20,316.129 acre-ből	9,120.689 acre

1. *Bateman Great Landowners c.* munkáját.

szágot törvényhozásilag visszafelé fejlődő társadalomnak nyilvánítsák és hogy a társadalmi fejlődés megint visszafelé induljon a szerződésileg rendezett viszonyoktól a személyjogi állás állapotához.¹ „Célszerű-e — kérdi egy másik — ugy reformálni törvényeinket, hogy azok az alsóbb társadalmi fejlődésfokon álló nemzetekéihez legyenek hasonlókká ?”² Anglia jelen műveltségi fokának és más mai és régibb civilizációknak mélyebb tanulmányozása kimutatta volna, hogy a szóban forgó lépés nem volt visszafelé való haladás, hogy míg a szerződésileg rendezett viszonyok köre egyfelől bővült, addig ugyanaz másfelől szűkült is, és hogy ahol az Irorszáéhoz hasonló állapotok léteztek, ott mindenütt nagy volt a társadalmi nyomor, sok az erőszakoskodás és a zavargás. Szokás, törvény, közvélemény vagy mind a három együtt hatott a múltban és fog hatni a jövőben is. Igaz, hogy látható egy olyan irányu fejlődés, mely a személyjogi állás állapotától a szerződésileg szabályozott viszonyok felé halad; de ha közelebbről nézzük a dolgokat, látjuk hogy az államnak nagyon sokszor közbe kellett lépnie, hogy az egyesek hatalmát, amihez ez a fejlődés vezetett, visszaszorítsa. A fejlődés iránya valójában először a személyjogi állás állapotától a szerződésileg szabályozott viszonyok felé haladt, aztán a szerződésestől egy törvény szabályozta újabb fajta személyjogi állapot felé tartott, másként a szabályozatlan szerződéses viszonyok világától a szabályozottak irányában fejlődött.

A történeti módszer azért is becses, mert megmutatja nekünk, hogy a közgazdasági törvények és szabályok hol viszonylagos értékűek.³ A régi közgazdaságtani írók megszokták,

¹ *Confiscation or Contract?* Dublin, 1880. 23. lap.

² *Richey*, *The Irish Land-Laws*, 108. lap.

³ Comte az elsők egyike volt, akik ezt az igazságot felismerték. Tőle tanulta Mill, hogy a deduktív társadalmi tudomány nem nyújthat minden ok hatá-

hogy ezeket a törvényeket és szabályokat általános érvényűeknek tekintsék. A szabadkereskedelem elve például kétségtelenül helyes politikai irány Anglia és egyéb, bizonyos fejlettségi fokot már elért népek számára, de joggal mondhatja bárki, hogy a szabadkereskedelem csak bizonyos feltételek mellett üdvös. Igaz, hogy angol nemzetgazda sem merte ezt kimondani. Jevons például forgalmi korlátozásokat csak a legfőbb fontosságú okokból engedne meg.¹ De nem menthető előítélet azt állítani, hogy ez a politika mindenkor és mindenütt helyén való. Nem akarom ezzel természetesen azt mondani, hogy nincsenek általános érvényű törvények, mint például a csökkenő hozadéképességé.

Ez a módszerről szóló vita meddőnek látszik, pedig nem az. Tekintsük az állami beavatkozás kérdését. Senior sokat fáradozott, hogy egy olyan általános szabályt állítson fel, amely a beavatkozás helyes határait az egész világra való érvénynyel állapítaná meg. Az ilyen kísérlet fölösleges. Az egyes államok természetétől és műveltségük fokától függ, hogy hol vannak a kormány beavatkozásának helyes határai. Ránk nézve ma nagyon fontos, hogy a mi állapotainkat tekintve felismerjük, hogy ezek a helyes határok hol vannak, mert a közigazgatás figyelmünket a jövőben remélhetőleg nagy részt le fogja kötni. Jó volna, ha a multat tanulmányozva,² mindig szem előtt tartanók a jelen problémáit s ha visszatekinténénk a multba, hogy az emberiség maradandó érdekü kérdéseinek

sára általános érvényű magyarázatot, hanem inkább arra tanít, hogy miként kell a helyes elméleti magyarázatot az adott eset körülményei szerint megalkotni. Nem ad általános társadalmi törvényeket, hanem megmutatja, hogy miként kell egy bizonyos társadalom tüneményeit e társadalom különös alkotó elemeiből és jelenségeiből megmagyarázni. *System of Logic*, VI. k. 9 fejezet. 2. §.

¹ Így például, hogy szénkészletünk kimerítését megakadályozzuk. *The Coal Question*, 247—354 l.

² Toynbee ezeket az előadásokat oly hallgatóság előtt tartotta, amelynek jó része a történettudományi szakra készült.

vizsgálatához tágabb látókört szerezzünk. Régi panasz, hogy a történelem figyelmen kívül hagyja azokat az életbevágó kérdéseket, amelyek a nép tényleges helyzetével függnek össze. A francia forradalom ugyan alaposan megváltoztatta történelmi felfogásunkat, de ebben az irányban még messzebb kell haladni. Örülnék, ha rábirhatnám azokat, akik a gazdaságtörténettel szándékoznak foglalkozni, hogy az eredetileg Malthus kezdeményezte irányt követve, az egész népnek, annak minden rétegének történetét tanulmányozzák. Pártok szolgálatában álló történetirók pártcélokból tekintenek vissza a múltba; a múltak segítségével igyekeznek megfejteni a jelen vitás kérdéseit. Önöknek a tényeket magukért a tényekért kell kutatniok, de legyenek e közben eleven érzéktől áthatva saját koruk problémái iránt. Nem elferdíteni kell a tényeket, hanem kiválasztani. Kell önök előtt valamiféle vezérelvnek lebegnie és nem találhatnak erre jobbat, mintha azoknak a társadalmi kérdéseknek történetére fordítanak különös figyelmet, amelyek most izgalomban tartják a világot. Mert meg lehetnek győződve, hogy ezek a problémák nemcsak átmenetileg fontosak, de örökké azok maradnak.

II.

ANGLIA 1760-BAN.

A népesség.

A népesség számát nehéz megállapítani. — Finlayson becslése. — A népesség megoszlása. — A nagy városok növekedése. — Vidéki és városi népesség. — Foglalkozási ágak.

1760 előtt a régi gazdasági rendszer uralkodott Angliában. A nagy műszaki találmányok egyike sem volt még alkalmazásban; a mezőgazdasági átalakulást is még magában rejtette a jövő. Angliának ezt a gazdasági állapotát kell szembe állítanunk Anglia mai gazdasági helyzetével. Az akkori népesség számának meghatározására nem áll pontos anyag rendelkezésünkre. Az 1801 előtti időkről nincsenek hivatalos adataink. 1753-ban javasoltak egy népszámlálást, de elvetették, „mert az angolok szabadságának végső maradványait is lerontaná“! ¹ Megbízható adatok híján a

¹ Thornton, York város követe, ezt mondotta: „Nem hittem volna, hogy találkozék oly vakmerő és megátalkodott csoportja, vagy akár csak egy egyede is az emberi fajnak, amely azt a javaslatot meg merje tenni, amelyet éppen hallottunk . . . Ezt a tervet olyannak tartom, mely az angol szabadság végső maradványait is lerontaná. . . . Az új törvény új adókat akar kiróni és csak egy-két szót kellene hozzátenni, hogy a rablásvágy és az elnyomás leghatásosabb eszközévé legyen, amelyet valaha csak használtak is egy bántalmazott néppel

legképtelenebb becslésekhez folyamodtak. Az amerikai háboru alatt nagyon ellentétes felfogások érvényesültek e tárgyra vonatkozólag. Price doktor szerint, aki a törlesztési alapot védelmezte, a népesség száma 1690-től 1777-ig 6,596,075-ről 4,763,670-re süllyedt.¹ Ezzel szemben Howlett, dunmowi lelkész, Essex-ben a népesség számát 1780-ban 8,691,000-re becsülte,² Young Arthur pedig 1770-ben a legmérsékeltebb becsléssel 8,500,000-re tette.³ Ezek mindenesetre a szélső felfogások mindkét irányban. Finlaison számadatait szokták ma leginkább elfogadhatóknak tekinteni, (az illető az Államadóságügyi hivatal — National Debt Office — hivatalnoka volt), amelyek az 1831. évi Népszámlálás Adatainak előszavában tétettek közzé. Ezek a tizennyolcadik század születési és halálozási lajstromaira vannak alapítva. De az adatok három szempontból hiányosak: először is, a számítás kezdetekor létezett népesség száma csak hozzávetőleges becslés szerint van megállapítva; másodsor, néhány egyházközségben nem voltak lajstromok; végül, a lajstromokba való bevezetés nem lévén kötelező, hiányos volt.⁴ Mégis Finlaison anyagát állítólag alávetette „mindazon próbáknak, amelyeket a természet-tudomány és a statisztika jelen, aránylag annyira fejlett állapota kezére adott.”⁵

szemben Sőt mi több, a népességről vezetett évenkénti jegyzék külellen-ségeink előtt tárná fel gyengeségünket.“ Lásd: *Preface to Preliminary Census Returns*, 1881. 1. oldal. A javaslatnak nagy többsége volt az alsóházban; a felsőház azonban a második olvasásnál elvetette.

¹ *An Essay on the Population of England from the Revolution to the Present Time*, by Richard Price D. D., F. R. S. London 1780.

² *An Examination of Dr. Price's Essay on the Population of England and Wales*, by Rev. John Howlett, 1781. Lásd: Mc. Culloch, *Literature of Political Economy*, 258. lap.

³ *Northern Tour*, IV. 419. lap, 2. kiadás 1847.

⁴ Porter: *Progress of the Nation*, 5. lap, 2. kiadás, 1847.

⁵ Ugyanott 13. lap.

Finlaison szerint tehát Anglia és Wales népessége 1700-ban 5,134,516, 1750-ben pedig 6,039,684 lelket számlált. A szaporodás tehát nem egészen egy millió, vagyis 17 és 18 % között van a század első felében. ¹ 1801-ben Anglia és Wales népessége 9,187,176 lélek volt. A szaporodás három millió, vagyis 52 % a század második felében. ² A szaporodás arányszámának ez a különböző volta jellemzi azt a különbséget, amelyet a két időszak felmutat. Az első alatt Anglia, bár jólétben gyorsan növekszik, amit kiterjedt kereskedelmi összeköttetéseinek köszön, mégis megtartotta még régi gazdasági szervezetét; az utóbbi alatt tér át a modern ipari élet rendszerére és ekkor nyúl a mezőgazdaság javított művelési módjaihoz.

Ezek után először a népesség területi megoszlásával kell foglalkoznunk. E tekintetben nagy a különbség a XVIII. század elején, vagy a Smith Ádám idejében létezett viszonyok és a mai kor állapotai között. Mindnyájunknak élénk emlékezetében van Macaulaynak az a nevezetes leírása, amelyben történeti munkája elején az északi megyék nyomorult állapotát vázolja. Hogy az általa rajzolt kép találó, azt Defoe is igazolja, aki *Utazás az Egész Szigeten keresztül* (Tour through the Whole Island) című, 1725-ben megjelent munkájában azt mondja, hogy „az országnak a Trenttől délre eső része a többinél jóval nagyobb és mindenestre a leggazdagabb és legnépesebb“, bár az itteni nagy városoknak versenytársai akadtak az északiakban. ³ Ha a Trent folyótól északra

¹ Ettől a számítástól alig tér el a Rickman-é (Introductory Remarks to Census Returns of 1841. 36. és 37. lapok.) és a Marshall-é (Geographical and Statistical Display 1833. 22. lap.) Az előbbi a népesség számát 1700-ban 6,045.800-ra, 1750-ben 6,517.035-re teszi, ami közel 8% szaporodásnak felel meg; az utóbbi szerint a két adat ez: 5,475.000 és 6,467.000, azaz 18.1 %-nyi szaporodás. King Gergely a „házasságok, születések és temetések alkalmával fizetendő díjak segítségével“ a népesség számát 1696-ban 5,500.000-re teszi.

² Rickman szerint a szaporodás aránya ekkor 41%, Marshall szerint 42%.

³ III. 57. lap. (1769-iki 7. kiadás.)

eső megyék, tehát Northumberland, Durham, York, Cumberland, Westmoreland, Lancashire, Cheshire, Derby, Nottingham és Stafford megyék (amelyek egész Anglia területének körülbelül egy harmadát teszik) népességét vizsgáljuk, azt fogjuk látni, hogy míg e megyék 1700-ban Anglia egész népességéből körülbelül egy negyedet¹, és 1750-ben a népesség egy harmadánál kevesebbet², addig 1881-ben két ötödénél többet foglaltak magukban; ³ vagy ha csak a hat északi megyét nézzük, azt fogjuk találni, hogy népességök 1700-ban egész Anglia lakosságának egy ötödénél kevesebb, 1750-ben egy ötöde körül volt, 1881-ben pedig majdnem egy harmadát tette.⁴

1700-ban (Middlesex és Surrey megyéket kivéve, amelyekben London fekszik,) Gloucester-, Somerset- és Wiltshire, tehát a nyugati iparúzó részek, Worcester- és Northamptonshire az ország közepén virágzó ipar fészkei és Hertford- és Buckinghamshire, a mezőgazdaságot űző lakossággal bíró megyék voltak a legsűrűbb népességűek. Mindezek a Trent folyótól délre fekszenek. 1700 és 1750 között a következő megyékben szaporodott leginkább a népesség :

Lancashire népessége növekedett	166,200-ról 297,400-ra tehát 78 %-kal
Warwickshire népessége növekedett	96,600-ról 140,000-re tehát 45 %-kal
Yorkshire : West-Riding népessége növ.	236,700-ról 361,500-ra tehát 52 %-kal
Durhamshire népessége növekedett	95,500-ról 135,000-ra tehát 41 $\frac{1}{2}$ %-kal
Staffordshire népessége növekedett	117,200-ról 160,000-re tehát 36 $\frac{1}{2}$ %-kal
Gloucestershire népessége növekedett	155,200-ról 207,800-ra tehát 34 $\frac{1}{2}$ %-kal,

¹ 5,108.500 lélekből 1,285.300-at.

² 6,017.700 lélekből 1,740.000-et. E számok Marshall becslései. Finlaison adataitól némileg eltérnek.

³ 24,608.391 lélekből 10,438.705-öt.

⁴ 1700-ban 5,108.500 lélekből 902.100,

1750-ben 6,017.700 lélekből 1,261.500,

1881-ben 24,608.391 lélekből 7.906.760.

míg Cornwall, Kent, Berkshire, Hertfordshire, Worcestershire, Shropshire, Cheshire, Northumberland, Cumberland és Westmoreland megyéké egyenkint 20⁰/₀-nál többel emelkedett.¹

A különböző vidékek népsűrűségében a 18-ik század eleje, Smith Ádám kora és a mai idők között bekövetkezett változást a következő tábla világítja meg. A tizenkét legsűrűbben lakott megye és egy négyzetmérföldre eső népességük a következő volt :

1700.	1750.	1818.
Middlesex 2221	Middlesex 2283	Middlesex 10.387
Surrey 207	Surrey 276	Surrey 1.919
Gloucester 123	Warwick 159	Lancashire 1.819
Northampton 121	Gloucester 157	Durham 891
Somerset 119	Lancashire 156	Stafford 862
Worcester 119	Worcester 148	Warwick 825
Hertford 115	Hertford 141	West-Riding 810
Wiltshire 113	Stafford 140	Kent 650
Buckingham 110	Durham 138	Cheshire 582
Rutland 110	Somerset 137	Worcester 515
Warwick 109	West-Riding 135	Nottingham 475
Oxford 107	Berkshire 131	Gloucester 455

Legmegkapóbb, hogy Lancashire és West-Riding népessége 1700 és 1750 közt mily erősen szaporodik. Ezek a megyék a gyapot- és a durva-gyapjuipar székhelyei. Stafford és Warwick megyék agyag- és vasiparral foglalkozó lakossága is erősen szaporodott. Éppen így a két északi megye Durham és Northumberland is, ahol kőszénbányák vannak. Anglia nyugati részei, Somerset és Wiltshire gyapjút feldolgozó kerületei ezzel szemben, bár szintén szaporodott a népességük, ily nagyarányu fejlődést mégis távolról sem mutatnak. Norfolk, Suffolk és Essex északi megyék lakosság száma csak

¹ Marshall J.: *A Geographical and Statistical Display etc.* 1833. 12 lap.

Ez a munka *Analysis of Returns made to Parliament*, 1835 c. dolgozatának végén is közölve van.

nagyon kevésbé növekedett; bár Norwich még mindig számottevő iparral bíró város volt és Norfolk, ugyszintén Suffolk területén szétszórtan sok olyan kisebb város létezett, amely gyapjúipart űzött. Azon kevés, mezőgazdasággal foglalkozó angol megye között, amelyeknek a népessége ebben az időben határozott szaporodást mutat, szerepel Kent, amely megye volt Angliában ez idő szerint a legjobban művelve.

A nevezetesebb városok rendkívüli mértékben fejlődnek a tizenhetedik század végétől Smith koráig terjedő idő alatt. Míg Norwich népessége a legmegbízhatóbb kűtfők szerint csak egyharmadrészszer emelkedett, Worcesteré pedig egy féllal, addig Sheffield lakossága hétszeresre, Liverpoolé tizszeresre, Manchesteré ötszörösre, Birminghamé hétszeresre, Bristolé több mint háromszorosra növekedett. Az utóbbi még mindig a királyság második városa volt. Newcastle lakosainak száma (hozzászámítva Gateshead-et és északi és déli Shield-et) 40,000-et tett ki.

Tizenkét nagy vidéki városnak 1685-ben, 1760-ban és 1881-ben ez volt a népessége :

	1685 ¹	1760 körül	1881 ²
Liverpool	4.000	40.000 ³ 30—35.000 ⁴ 34.000 ⁵	552.425
Manchester	6.000	30.000 ³ 40—45.000 ⁴	393.676
Birmingham	4.000	28.000 ⁵ 30.000 ⁴	400.000

¹ Az 1685. évi adatok Macaulay *History of England* c. munkájának 3. fejezetéből valók.

² Az 1881. évi adatok a parlamenti választó-kerületekre vonatkoznak.

³ Young Arthur adatai (1769.)

⁴ Ezek az adatok Macpherson *Annals of Commerce*, 1760. c. munkájából valók.

⁵ Ez az adat Levi *History of British Commerce*-éből vétetett.

⁶ Defoe *Tour* stb., 1725. c. munkájából.

	1685 ¹	1760 körül	1881 ²
Leeds	7.000	—	309.126
Sheffield	4.000	30.000 ³ 20.000 ⁴	284.000
Bristol	29.000	100.000 ⁴	206.503
Nottingham	8.000	17.711 ⁵	111.631
Norwich	28.000	40.000 ³ 60.000 ⁴	87.843
Hull	—	20.000 ³ 24.000 ⁴	161.519
York	10.000	—	59.596
Exeter	10.000	—	47.098
Worcester	8.000	11—12.000 ³	40.421

Megfigyelendő a mezei és a városi népesség számának aránya is. King Gergely szerint, aki 1696-ban irt, London lakosainak száma 530,000 volt, a többi városban és mezővárosban együttvéve 870,000, nagyobb és kisebb falvakban pedig 4,100,000 ember élt.⁶ Young Arthur hetven évvel később ugy számítá, hogy Anglia egész népességének egy hatoda⁷ Londonban lakik és megjegyzi, „hogy virágzó országokban a népesség fele városokban él.”⁸ Mind a két becslés azonban nagyon kevéssé megbízható még attól eltekintve is, hogy mind a kettő, főleg azonban a Young Arthuré tulmagasra teszi az egész népesség számát, de a köztük lévő ellentét mutatja azt a fejlődési irányt, hogy a városok már akkor is erősen gyarapodtak a vidékkel szemben. Az aránytalanság

^{1 2 3 4} Lásd e mű 14. oldalán ^{1 2 3 4} alatt.

⁵ Ezt az adatot Eden közli *State of the Poor* 1797. c. munkájában.

⁶ King Gergely *Natural and Political Observations upon the State and Condition of England*, Lancaster Herald, 1696. Közölve Chalmer 1804-ben megjelent *Estimate*-jében, 36. lap.

⁷ *Southern Tour*, 326. lap, 1769-iki 2. kiadás.

⁸ *Travels in France*, I, 480. lap, 2. kiadás. Ezt az állapotot a franciaországgal állítja szembe, ahol „a népességnek kevesebb, mint egy negyede lakik városokban.” Becslése azonban hihetőleg minden irányban túlzott.

persze Young Arthur kora óta még szembeötlőbb lett. 1881-ben Anglia egész városi népessége 17,285,026 lélek, vagyis 66.6⁰/₀, míg a vidéken élőké csak 8,683,026, azaz 33.3⁰/₀ volt.¹

Az e korbeli népesség foglalkozási statisztikájára vonatkozólag megint csak King Gergelynek 1696-ból és Young Arthurnak 1697-ből való, már említett adatai ismeretesek előttem. Ezek az adatok megbizhatatlanok és egymásnak ellentmondók, ahhoz, hogysen biztosan lehetne rájuk támaszkodni; de hadd álljanak itt jobbak híján. King szerint a földtulajdonosok és családtagjaik száma 940,000, a bérlők és hozzátartozóiké 750,000, a munkásoké és külső cselédeké 1,275,000, a zselléréké és földhöz ragadt szegényeké 1,300,000. E szerint tehát a mezőgazdasággal foglalkozó népesség összes száma 4,265,000, 240,000 iparos foglalkozással és kézművessel szemben.² Young Arthur pedig következőleg becsüli a különböző osztályok számát:

Mezőgazdák (akár birtokosok, akár bérlők), cselédek és munkásaik	2,800.000
Mindenféle kézműves	3,000.000
Földesurak és alárendeltjeik, halászok, bányászok	800.000
Kereskedelemmel foglalkozók	700.000
Foglalkozás nélküli egyének	500.000
Papok, ügyvédek	200.000
Polgári tisztviselők, katonák, haditengerészek	500.000
összesen	8,500.000

A kézművesek számát itt hihetőleg nagyon magasra tette, amint egyáltalán az egész népességét a ténylegesnél többre becsüli.

¹ Népszámlálási adatok. (Census Returns). Preliminary Report, VII. oldal.

² L. Eden *State of the Poor* c. munkáját I. k. 228. lap. ugyszintén Chalmers *Estimate*-jét (1804.) 203. lap.

³ *Northern Tour*, IV. 417—419. l., v. ö. a 364. lappal is.

III.

ANGLIA 1760-BAN.

Mezőgazdaság.

A megművelt és a parlagon heverő területek aránya. — A közös földbirtokok nagy kiterjedése. — Az elkerítések jótékony hatása a földművelésre. — Különböző vidékek fejlődőképességének összehasonlítása. — Javitások az állattenyésztés és az állattartás terén. — A mezőgazdaság 1700 és 1760 közt csak lassan fejlődik.

E kor mezőgazdasági viszonyairól szólva az első figyelemre méltó jelenség annak megállapítása, hogy mennyi a művelés alatt álló földterület nagysága a parlagon heverővel szemben. King Gergely, aki Anglia és Wales egész kiterjedését inkább túlbecsülte, a szántóföldek területét 11,000,000, a legelők és kaszálókét 10,000,000, a házak, kertek és gyümölcsösökét, stb. 1,000,000 acre-ra (Egy acre = 4 roods = 40·47 ár. Ford. jegyzete.) tette, amely számok összesen 22,000,000 acre mezőgazdasági művelés alatt álló földet adnak; ez az egész ország területének közel három ötödrésze.¹ Egy birtok-ügynök 1727-ben úgy véli, hogy az

¹ 52. l. (Chalmer 1804-iki kiadásában.)

ország területének fele műveletlen.¹ Young Arthur, aki ötven évvel később ír, a művelés alatt álló területet sokkal nagyobbra teszi. Anglia egész kiterjedését 34,000,000 acre-nak véve, azt mondja, hogy ebből 32,000,000 acre szolgál egyenlő arányban szántónak és legelőnek.²

Az előbb említett becslések egyikében vagy másikában kétségtelenül több az igazság, mint az utóbbiban. De azért a helyes arányt megállapítani lehetetlen.

Anglia mezőgazdaságának mai állapota semmiben sem különbözik jobban a szóban forgó idők mezőgazdasági viszonyaitól, mint abban, hogy a közös földterületek kiterjedése nagy mérvben csökkent. A közös földterületek felosztása megkezdődött már századokkal 1760 előtt, de ettől az időponttól kezdve addig nem tapasztalt gyorsasággal ment végbe. Tudjuk, hogy 1710-től 1760-ig 334,974 acret osztottak fel elkerítések útján; 1760-tól 1843-ig pedig közel 700,000 acre-t.³ Ez utóbbi időszak kezdetén e területnek nagy részét, amely azóta fel van osztva, a közös földbirtokok kezdetleges módja szerint művelték. Messze vidékeken teljes erővel fennállott még a középkor mezőgazdasági rendszere. Néhány községnek nem volt a község tulajdonát tevő közös földje vagy parlagja, de ahol közös földön folyt a gazdálkodás, az rendszeren egyugyanazon terv szerint történt. Minden falu szántója három nagy részre oszlott, amelyeket megint három széles mesgyék („baulk“-ok) osztottak kisebb részekre.⁴ Mindegyik gazdának mindegyik részben legalább egy darab földje volt és mindegyik kötve volt a megállapított művelési módhoz. Az egyik rész minden

¹ Laurence Edward: *Duty of a Steward to his Lord*. London, 1727.

² *Northern Tour*, IV. kötet, 340—341. lapok. Lásd egyébként az *Eastern Tour* IV. kötetének 455—456. lapjait is, ahol némileg más becslést ad.

³ Shaw Lefevre: *Essays on English and Irish Land Question*. 199. lap.

⁴ Lásd Maine: *Village Community*, 89. lap.

esztendőben ugarnak maradt; a másik kettőbe búzát és árpát vetettek. Az árpát néha felváltotta a zab, borsó, vagy lóbab. A kaszálókat is közösen használták. Kaszálásig ugyan mindenkinek megvolt a maga külön része. De míg a szántóknál a földrészletek ritkán cseréltek gazdát, addig itt az egyes részleteket sors utján osztották ki évenként. Szénagyűjtés után eltávolították a kerítéseket és ekkor minden gazdának egyaránt joga volt e mezőkön legeltetni. Legeltettek a tarlókon is, de ez a jog itt ritkán volt közös. Minden gazda legeltethetett a parlagon.

Bár e közös művelés alatt álló földek az ország legtermékenyebb földjét foglalták magukban, mégis a lehető legrosszabb módon voltak művelve. „Sohasem láttam — ugymond Young Arthur — nyomorultabb kalászokat, mint aminők a közös földéken nőttek; minden bírálaton aluliak.“¹ A hiányos földművelés-

¹ Young Arthur: *Southern Tour*, 384. lap. (1772-iki 3. kiadás.) Lásd a *Northern Tour* I. kötetjének 160—162. lapjait is, ahol a nyílt és elkerített földek hozadékát következőleg hasonlítja össze Risbyben és ennek környékén:

Nyílt területen: Elkerítetten:

Buza	17.18 bushel acre-enként	26
Árpa	36 bushel acre-enként	40
Zab	32 bushel acre-enként	44
Bab	28 bushel acre-enként	32

Lásd még Young Arthur következő munkáját: *View of the Agriculture of Oxfordshire*, 1809. 100. lap. Clifford *Agricultural Lockout in 1874 c.* munkáját (121. lap, jegyzet) és Laurence *Duty of a Steward to his Lord*-ját. London, 1727. 37—38. lapok. Az utóbbi egy a földfelosztásra vonatkozó megegyezési forma következő bevezetését adja: „Mivel régi tapasztalás bizonyítja, hogy a nyílt vagy közös földek mindenütt, ahol azokat türik vagy fentartják, erős akadályai a közjónak és annak a tisztas nyereségnek, amelyre a sajátján szorgalommal és idején való gondoskodással mindenki szert tehet; . . . és mivel azokat a hátrányokat és szerencsétlen következményeket, amelyek rendszeren együtt járnak a parlagokkal és a közös földekkel —ben sajnosan mind vagy legalább nagyrészt tapasztalták, a földtulajdonosok igyekezetének és a helyes földművelésnek nagy kárára, t. i. hogy a szegé-

nek hármask oka volt. 1. Mindig ugyanazt a vetésforgót kellett megtartani. Helyes váltógazdaság kivihetetlen volt; az egyes szalmás növények arányát különbözőképen megszabni, ebben állt csak az egyetlen lehető változtatás. Répát és takarmányfüveket nem termesztettek, azért nem volt nagybani juhtenyésztés. Ami juh pedig volt, az nyomorultul kicsi volt. Lenyúzva az egész állat csak 28 fontot nyomott, a bundája pedig $3\frac{1}{2}$ fontot; míg az elkerített földeken tenyésztett juhoké 9 font volt.¹ 2. Munkás és marha egyaránt sok időt vesztett, „míg a község határában messze szét-szórta levő egyes földterületekre eljutott.“² 3. A legelőkön és tarlókon való legeltetés joga valamint a határok kérdése örökös veszekedésre adott alkalmat. Néhol a földeken az egyes részleteket nem választották el mesgyék („baulks“) azért az emberek éjjel dolgoztak, hogy szomszédjuktól egy barázdát elszántsanak.³

Mindez mutatja, hogy az okozati összefüggés az elkerítések foganatba vétele és a tökéletesebb gazdálkodás között igen szoros volt. A régi elkerített területeket, amelyek még a Merton (1235) és a Westminster (1285)-féle statutumok alatt keletkeztek, a földesurak a parlagon fekvő földekből vették. De ezen esetekben a földesuraknak ki kellett előbb mutatniok, hogy elég legelő maradt a

nyek könnyen esennek, lopnak és követnek el kihágásokat, hogy a gabonát könnyen elpusztítja a marha, amely a legelőkről és a közeli országutakról elcsatangol; hogy a bérlők vagy tulajdonosok, ha munkájuk gyümölcsét a maguk számára akarnák biztosítani, vagy csak bizonyos meghatározott időben vethetnek és arathatnak, vagy másként alá vannak vetve annak a kárnak és kellemetlenségnek, hogy meg kell várnok azoknak a lusta eljárását, akik időn kívül vetnek, el kell tűrniök, hogy gabonájuk a tél kezdetéig ott álljon, a mivel az egész községre nézve lehetetlenné válik fellegetetni a közös földek fütermését, mielőtt még annak javarésze a fagy következtében elromlanék. Mindezen okoknál fogva,“ sat. sat.

¹ Young Arthur, *Northern Tour*, IV. kötet, 190. lap.

² *View of the Agriculture of Oxfordshire* 100. lap.

³ Ugyanott 239. lap.

községbeli gazdák számára ; és ha ott a földbirtoklástól függetlenül közös használati jogok állottak fönn, az elkerítést nem engedték meg. Ezek a régi elkerítések folyton fejlődnek tovább. Más természetűek azonban azok az elkerítések, amelyek legelőször a tizenötödik század végén keltik fel figyelmünket. Ezek gyakran már művelés alatt álló területeken történtek meg és ha Nasse nem téved, olyan alakot öltenek, hogy velök kapcsolatban némcsak szántókat kezdenek állandóan legelőknek használni, hanem, hogy ideiglenesen is használják a szántókat legelőknek, amit megint az előbbeni legelőknek szántók gyanánt való használata követ. Mindennek eredménye a sokkal bővebb termés volt. Mikor a földesur a maga földrészeit elkülönítette a szomszédokétól és azokat egyesítette, azt a mezőgazdasági üzem-rendszert követhette, amelyet éppen jónak gondolt. Meghonosították a fönnebb említett váltakozó és változtatható művelési módot, a váltógazdaságot ; a marhatenyésztés folytán előálló trágya javította a földet, „a szántott és trágyázott földön a fű-termés sokkal erősebb és jobb volt, mint az, amely az állandó legelőn nőtt.“¹ A régi rendszer idejében a trágyát a közös legelőre szórták, míg a bekerített részeken azt a megművelés céljaira feltört föld javítására használták fel. A tizenhatodik században Suffolokban, Essexben, Kentben és Northamptonban történtek nagymérvű elkerítések, következésképpen ezek a megyék örvendtek csakhamar a legnagyobb jólétnek.² Sok elkerítés történt Oxfordban, Berkshireben, Warwick, Bedford, Buckingham és Leicester megyékben is, még pedig hasonló eredménnyel. Young Arthur idejében Norfolk, Suffolk, Essex és Kent voltak Anglia legjobban művelt részei.

Ha az 1760-ban létezett mezőgazdasági viszonyokra egy áttekintő pillantást vetünk, azt fogjuk látni, hogy az üzemjavítások

¹ Nasse : *Agricultural Community of the Middle Ages*, 85 lap.

² V. ö. Tusser, Stafford Vilmos és Holinshed adataival, kiket Nasse idéz.

csak az ország egyes részeire szorítottak. Az elkerítésekről szóló első okmány (1710-ből) egy hampshire-i község területének felosztását erősítette meg. Tizenkét ilyen felosztó okmányt néztem át, amelyek I. György király idejében keltek, ezek Derby, Lancashire, York, Stafford, Somerset, Gloucester, Wilt, Warwick és Norfolk megyék egyes községeire vonatkoztak.¹ De bár messze mindenfelé találkozunk elkerítésekkel, egyes megyéknek e tekintetben még később is nagyobb hirük volt, mint másoknak, és némelyekben az üzemjavítások csak egy-két község területére szorítottak és nem terjedtek ki messze vidékekre. A legjobban művelt megyék azok voltak, a melyekben az elkerítések már régen megtörténtek. Kent-et, melyről Stafford Vilmos 1581-ben azt mondja, hogy ott a terület nagy része el volt már kerítve, Young Arthur úgy írja le, „mint a mely hosszú időn át közelismert legjobban művelt földje volt Angliának“ „Az idegent meg kell, hogy lepje, hogy Kent keleti részén és Thanet szigetén igen sok olyan *közönséges* földművelőt fog találni, aki inkább géppel mint kézzel vet és csodálkozni fog, ha látja, hogy mennyire jártasok azok a vetőgép és a kampós eke kezelésében. A nagy mértékben üzött gépművelés ennek a vidéknek jelentős sajátysága. A komlót fölöt-
több jól termesztik.“² Más helyütt azt mondja, hogy Kent és Hertford megyék „nagyon lelkiismeretes mezőgazdasági művelésről ismeretesek.“³ Rockingham marquis Hertfordmegyéből egy földművest hozott magával, hogy ez West-Ridingben lévő bérlőit megtanítsa répát kapálni.⁴ A földművelés ugyanis úgy itt, mint

¹ Hét ezek közül a közös földek és parlagok felosztására vonatkozott, öt csak a parlagokra.

² *Eastern Tour*, III. kötet, 108—109. lapok. A dült betűs szót Young Arthur is így jelzi.

³ *Northern Tour*, I. kötet, 292. oldal.

⁴ Ugyanott 283. oldal. Ugyancsak ő más újításokat is alkalmazott, így javított vízlevezető csatornákat, a legelőkön a szint kiegyenlítését árkok és föld-

East-Ridingben nagyon hátramaradt volt. Ugy a vetésforgó, mint a szántók rendes megművelése nagyon hibás volt; nagyon kevés gazda kapálta a répát és még azok is, akik ezt tették olyan hanyagul jártak el, hogy sem a termés, sem a föld, nem javult a művelés alatt; a babot egyáltalán sohasem kapálták.¹ Ezzel szemben Northumberlandben a mezőgazdaság sokkal fejlettebb volt, mint Durhamban vagy York megyében. Itt a répát kapálták, tervszerűben trágyáztak, burgonyát is nagyban termeltek.² Essexről, melyet Tusser Erzsébet uralkodása alatt az elkerítések előnyeinek példaként említ,³ és amelyről Young 1807-ben azt írja, hogy „em beröltők óta elkerített terület volt,“ már 1694-ben mint olyan megyéről tesznek említést, „melyben egyesek répa után ugart hagynak és azon tartják el a juhokat télen,“⁴ — itt tétetik először említés a répáról, mint mezei termékről.

A legnagyobb haladás azonban a tizennyolcadik század első felében, úgy látszik, Norfolkban mutatkozott. Mindnyájan hallottuk, hogy Townshend répát ment termelni Raynham-be, miután Walpole-lal összeveszett. Young pedig, aki 1812-ben ír, miután azt mondja az 1700-tól 1760-ig terjedő időszakról, hogy az a pangás ideje volt, melyet az alacsony árak okoztak („teljesen hiábavaló javításokra várni a mezőgazdaság terén mindaddig,

hányások helyett, ugyszintén javított gépeket és trágyázást. 2000 acre-nél többet saját maga kezelt, ezen a területen kísérletezett, de nagyon nehezen sikerült neki a „derék kisgazdákat“ arra bírni, hogy az ő művelésmódját utánózzák.

¹ *Northern Tour*, I. kötet 215—221. ll.

² Ugyanott, III. kötet 91. lap.

³ „Tapasztalás mutatja, hogy mindezt a jót az elkerítések hozták magukkal; nem dicsekedni akarok a dologgal, csak a való igazságot mondom. Ha kétségbe vonod, menj Suffolkba és Essexbe okulni.“ (Az angol eredetiben versben.)

⁴ Lásd Houghton *Collections in Husbandry and Trade* című munkáját, amelyet az *Encyclopaedia Britannica* „Agriculture“ cikke idéz.

mig az árak nem mutatnak inkább emelkedő irányzatot a helyett, hogy sokáig minden olyan változás nélkül maradjanak, amely bátoritaná a gazdákat¹⁾, megjegyzi, hogy az ezen idő alatt Norfolkban a mezőgazdaság terén tapasztalható javítások inkább kivételszámba mentek. *Eastern Tour* című, 1770-ben irt munkájában arról a mezőgazdaságról szól, „amely ennek a megyének nevét oly híressé tette a gazdavilágban;“¹ és ezen örvendetes fejlődésnek két okát sorolta fel. Ezek a következők: 1. a parlament segedelme nélkül történő elkerítés. A parlament rendezte elkerítés „a biztosok és az ügyvédek okvetetlenkedései miatt“ nagyon költséges volt. Kétségtelenül a leggazdagabb márgaképződésű legfinomabb agyagtalaj nagy része mai napig legelő maradt volna, ha azokon fennállt volna a közös legeltetési jog.² 2. A márgával való trágyázás, mert a homok alatt mindenütt elegendő márgát lehetett találni. 3. A kitűnő vetésforgó, a norfolki híres négyes forgás: répa, árpa, lóhere (vagy here és perje) és buza. 4. A kézzel jól kapált répa termesztése. 5. Here- és perje-termelés. 6. A hosszú bérleti idők.³ 7. A⁴ megye főleg nagyobb gazdaságokra volt felosztva. „A nagy gazdaságok — ugymond — voltak a norfolki mezőgazdaság éltető elemei.“⁴ bár a grófság keleti részében voltak kiscgazdák is évi 100 £. jövedelemmel.⁵

Angliának egész déli részében mégis volt egy bizonyos mérvű

¹ *Eastern Tour*, II. kötet 150. lap.

² *Eastern Tour*, II. kötet, 152. lap.

³ „Majdnem általános szokássá vált — ugymond — az ország sok részében, hogy hosszabb bérleteket nem adnak. Ha a norfolki gazdákat is ily kisszerű szempontok vezették volna, birtokaik, melyek öt hat, tízszeresre növekedtek, ma is még legelők lettek volna.“ — Ugyanott, II. kötet, 160 és 161. lapok.

⁴ Ugyanott.

⁵ Caird ezzel szemben azt állítja, „hogy e megye jelenlegi kitűnőségét a javult mezőgazdasági viszonyok tekintetében kizárólag a híres Coke of Norfolkknak, a megboldogult Leicester grófnak köszöni.“ *English Agriculture in 1850.* 163. l.

fejlődés tapasztalható. A répatermelés — Young Arthur szerint — a királyság déli részében megszokott dolog volt,¹ bár a répa kiterjedt felhasználását — t. i. minden értékesítő módját, úgy a marhahizlalásnál, mint a sovány juhok etetésénél — „Norfolk, Suffolk és Essex kivételével csak kevéssé ismerik.“² A lóheretermelés ezzel szemben „általános volt Anglia északi részétől kezdve egészen Glamorgan megye legtávolabbi végéig.“ A lóherét „a híres, nevezetes lóherét“ Angliába 1645 körül Sir Weston Rikárd hozta be; valószínűleg ugyanakkor kezdtek termelni a répát is. A burgonya a század elején még csak kerti növény volt. Sűrűn termelték a kendert és a lent, ugyszintén a komlót is, amelyeket a 16-ik század elején honosítottak meg.

Ha a földmivelés állapotát így áttekintve, az állattenyésztésre és tartásra vetünk egy pillantást, azt fogjuk találni, hogy ezen a téren nem volt valami nagy a haladás 1700-tól 1760-ig. Davenant a fekete szarvasmarha tiszta sulyát leölve 1700-ban 370 fontra, a juhét 28 fontra becsülte. Egy századdal később Eden pedig úgy számított, hogy „most a Londonban leölt ökör átlag 800 fontot, egy juh 80 fontot, egy bárány pedig 50 fontot nyom“;³ Young pedig 1786-ban az ökrök és a juhok sulyát 840, illetve 100 fontra teszi. De ez a fejlődés, úgy látszik, 1760 után következik be. Bakewell csak 1760—85 körül tökéletesítette végleg az új juh-fajt, — a leicesterieket, és csak ekkor javította a hosszuszarvu marhák fajtáját. Ugyszintén ez időtájt sikerült a Culley testvéreknek a rövidszarvu vagy Durham-marhát a Tees völgyében található fajból előállítani.⁴ A juhtenyésztés terén mégis állott be

¹ *Northern Tour*, I. kötet, 282. lap.

² *Southern Tour*, 280—281. lapok.

³ Eden, *State of the Poor*, 1797. I. kötet, 334. lap. Tooke azt hiszi, hogy Eden becslései túlmagasak. *High and Low Prices*, 1823. 184. lap.

⁴ *Encyclopaedia Britannica* „Agriculture“; *Northern Tour*, II. kötet, 127. lap; *Eastern Tour*, I. kötet, 111. lap.

már némi haladás. „A Warwick, Northampton, Lincoln, Rutland megyékben, ugyszintén Huntingdon, Bedford, Buckingham, Cambridge és Norfolk megyék egyes részeiben termelt gyapjút mondják a leghosszabb és legfinomabb fésűs gyapjunak. De a legutóbbi években (ezt 1739-ben irták) a juhtenyésztés javult a kosok változtatása és a répatermelés folytán, valamint azáltal, hogy vetették a füvet, úgy hogy most Anglia legtöbb megyéjében nem egy hosszú finom gyapjufaj található, amely oly finom, hosszú és puha, hogy belőle mindenféle finom szövetet és harisnyákat lehet készíteni.“¹ De mégis egy félszázaddal később sem voltak távolról sem a juhtenyésztés terén elért tökéletesítések általánosan elterjedve.² A mezőgazdasági segédeszközök még szintén nagyon kezdetlegesek voltak; leginkább faekéket használtak.³ Az a kicsi, keskeny terhesszékér pedig, amely északon volt használatos, alig birt el 40 vagy 50 bushelt.⁴

¹ Pamphlet by a Woollen Manufacturer of Northampton. Smith Memoirs of Wool-jában, II. kötet 320. lap. A gyapjuiparosok panaszkodtak, hogy az elkerítések folytán csökkent a juhok száma; de Young ezt tagadja. — *Eastern Tour*, II. kötet, 5. lap.

² Egy öreg norfolki juhász, akit 1811-ben soroztak a milíciába, (amikor valószínűleg körülbelül tizennyolc éves lehetett) így beszélt el, hogy milyen volt a juhok élete az ő gyermekkorában: — „Ami a juhokat illeti, nem gondoskodtak akkor ezeknek az eledeléről úgy, mint ma. Télen kevés enniláló volt, kivéve amit a mindenható Isten juttatott a számukra, ha pedig a hó vastagon feküdt a földön, vagy ették a kórót, vagy eldöglöttek. A juhoknak akkor nem volt nagy értékük. Tudok eseteket, amikor egy bárányt másfél shillingért adtak el.“ Clifford: *Agricultural Lockout*, 266. lap.

³ „Az az eke, amelyet Anglia nagy részében használtak, csak nagyon kevésbé különbözik attól, a minőnek a rómaiak ekéjét írják le. Minden gép között a mezőgazdaságiak tökéletesedtek a legkevésbé.“ — Eden, id. m. I. kötet, 442. lap

⁴ Egy bushel mint súlymérték 25.4 kg. ha lisztre, 27.2 kg. ha gabonára vonatkoztatják. De az utóbbi érték csak Londonban áll, másutt a bushel 76.2, sőt 221.35 kg is lehet. Ford. jegyzete.

Az alacsony fokon álló mezőgazdaság egyik főokát Young Arthur következetesen abban keresi, hogy tulnyomóan alacsony volt a jövedelmezőség. A cleveland-i gazdákról azt írja, hogy „jövedelmeik alacsony volta oly kevésbé bátorítja őket a behatóbb művelésre, hogy nagy földterületek, amelyek harminc év óta jó gabonát termettek, ma tele vannak kóróval, páfránynyal és más egyéb gazzal. . . . Ha engem megkérdeznének, hogy az ilyen pusztulásnak mint lehetne gátat vetni, azt felelném, emeljétek a járadékokat. Először mérsékelten és ha ez nem fejleszteni a gazdálkodást, kétszerezétek meg azokat.“¹ Ugyanakkor Young erősen érvelt a hosszú bérletek mellett. De meg kell említenünk, hogy a paraszt-bérlők mellett akkor nagy számmal léteztek még szabad földbirtokosok, de még nagyobb számmal életfogytig szóló szerződéssel rendelkező, vagy örökletes bérlők is.

Mindent összevetve, bár a tények ennek néhol ellentmondanak, a mezőgazdaság fejlődése 1700 és 1760 között nagyon lassúnak mondható. Young Arthur 1770-ben írva azt mondja, hogy az utolsó tiz esztendő alatt „több kísérletezés, több találmány történt és több általános józan érzék nyilvánult meg a mezőgazdaság terén, mind száz előzőben.“ Bár Tull Jethro „egy berkshirei gentleman“ már 1701-ben alkalmazta a gépművelést, könyve pedig 1731-ben jelent meg, „mégis úgy látszik, hogy több mint harminc év mulva is csak kevés követője akadt.“² Young pedig 1770-ben úgy ír az „új mezőgazdasági művelési módról“ mint amely Tull-lel együtt eltűnt „és csak néhány év óta vétetett újra alkalmazásba.“³ Másfelől rendelkezésünkre állanak Petty adatai, aki már 1687-ben „mocsarak lecsapolásáról, száraz talajok öntözéséről, erdők

¹ *Northern Tour*, II. kötet, 80—83. lapok.

² Tull-ra vonatkozólag lásd az *Encyclopaedia Britannica* „Agriculture“ című cikkét, tisztelendő Smith *Word in Season* című munkáját és Daynek a Királyi Mezőgazdasági Társaság (Royal Agricultural Society)-ban tartott felolvasását.

³ *Rural Economy* (1770.) 315. lap.

és közlegelőök javításáról“ beszél. Macpherson 1729-ben említést tesz azokról a nagy összegekről, amelyeket akkoriban bekerítésekre és földjavításokra fordítottak¹; Laurence pedig 1727-ben azt mondja: „tagadhatatlanul igaz, hogy a földmivelés művészete az utóbbi évek óta nagyot haladt. Ennek megfelelően sok birtok az üzem tökéletesítésének lehető legmagasabb fokát már elérte, de — hozzáteszi — nagyobb számmal vannak még mindig olyanok, amelyek a tökéletesség e fokától teljesen távol állanak, úgy hogy az újabb eljárások és kísérletezések semmi hatással sem voltak reájuk.“²

Mégis a gazdák tudatlansága és ostobasága és a rossz mezőgazdasági eszközök dacára is, az átlagos gabonatermés bő volt. 1770-ben acre-enként huszonöt bushel termett, ugyanekkor Franciaországban csak tizennyolc.³ A század kezdetén egyik-másik gyarmat az anyaországból szállított magának gabonát. A szemes termények átlagos kivitele 1697-től 1765-ig közel 500,000 quarter volt, amivel szemben a behozatal elenyészően csekély volt. A kivitel Oroszország, Hollandia és Amerika fele irányult.

¹ *Annals of Commerce*, III. kötet, 147. lap. Defoe szerint a mezőgazdaság északon nagyon fejlődött. Davenant 1698-ban az 1666 óta beköszöntött nagyarányú fejlődésről beszél *Works* címmel Whitworth kiadásában 1771-ben megjelent munkájában: I. kötet, 359. lap. Lásd Rogers *Notes to Adam Smith* c. munkáját is, II. kötet, 81. lap.

² *Duty of a Steward*, 2. lap.

³ *Travels in France*, I. kötet, 354. lap. Most az átlagos termés Angliában 28 bushel, de persze gabonatermésünk egy részét nem természetes talajról nyerjük.

IV.

ANGLIA 1760-BAN.]

Ipar és kereskedelem.

A gyapjuipar nagy jelentősége. — Meghonosítása Angliában. — Fő gócpontjai: 1. A keleti grófságokban. 2. Wiltshireben, Gloucester és Somersetsshireben. 3. Yorkshireben. — A vas-, gyapot-, ércáru- és harisnyaszövőipar. — Összpontosító irányzat. — A kézműipar állapota. — Tökéletlen munkamegosztás. — A közlekedés módjai. — Ipari szervezet. — A kezdetleges forgalom. — A külkereskedelem fejlődése és ennek határai.

E korszak iparágai között a gyapjut feldolgozó tett kimagaslólag leginkább számot. „Minden rendszabályunkkal oda kell törekednünk, hogy sürgősen fejlesszük gyapju-iparunkat, amelyet jólétünk alapjának kell tekintenünk“, — így ír Berkeley* püspök 1737-ben. 1701-ben gyapjuáru-kivitelünk értéke két millió fontot tett, vagyis „egész külkereskedelmünk értékének egy negyedénél többet.“¹ 1770-ben négy millió font értékűt vittünk ki, vagyis ekkor a gyapjuárunkivitel az egész kivitelnek több mint negyed.

¹ Baine: *History of the Cotton Manufacture*, 1835. 112. oldal.

de nem egészen harmadrészét teszi.¹ A gyapjuipar területi elhelyezkedése nagyjában azonos volt a maival. Ez az iparág Angliában hihetőleg már nagyon régi. Egy 1224. évi törvény már említést tesz róla.² Kennedy János 1331-ben honosítja meg Angliában a Flandriában tanult gyapjuszövőést, megnyerte a király pártfogását, aki ugyanakkor ványolókat és kelmefestőket is hívott át. Még ma is megvan a norwich-i fésűs gyapjuszövőők és kereskedők egy kérvénye, amelyet III. Edward királyhoz intéztek 1348-ban. A kendali durva és a somerseti, dorseti, bristoli és gloucesteri finom posztóról ugyanezen századbeli statutumok tesznek említést. 1391-ben guildford-i posztóról hallunk, 1467-ben pedig Devonshire gyapjuiparáról Liftonban, Tavistockban és Rowburgh-ban. 1402-ben a gyapju-iparosok nagy számmal voltak Londonban és környékén letelepedve, de a magas munkabérek és a drága élelemárak hatása alatt lassankint tovább vonultak Surrey, Kent, Essex, Berkshire és Oxfordshire felé, sőt később még tovább is, Dorset, Wiltshire, Somerset, Gloucester és Worcester grófságokba, sőt még távolabb, Yorkshirebe is.

1760 körül főleg három vidéken üzték a gyapjuszövőést. Ezeknek egyike a maga iparát a németalföldi háborúknak köszönhette. Alba üldözései (1567—8)² elől menekülve, sok flamand telepedett meg Norwichban, (amely meglehetősen lakatlan volt Ket 1549-i lázadása óta) Colchesterben, Sandwichban, Canterburyben, Maidstoneban és Southamptonben. Ami a gyapjuipart illeti, úgy látszik, a két elől említett város merített legtöbb hasznot e települők ipari

¹ Macpherson *Annals of Commerce*, 1805. 506. lap. Ezen könyvből, valamint ugyanezen szerző *Gazetteer*-jéből bőven merített szerző a gyapjuipar e vázlatánál.

² III. Henrik király uralkodásának 9-ik évéből kelt törvény 27. fejezete. Coke ezt fűzi e törvényhez: „Tény, hogy széles posztót, bár kis mennyiségben, már állítottak elő ekkor, sőt jóval előbb is.“ Lásd Smith *Memoirs of Wool*, 1747. című munkáját, I. kötet 17. lap.

jártasságából. Macpherson szerint abban az időben „tanulták meg Norwichban azon könnyű és finom szövetek készítését, amelyek azóta mindig e város neve alatt kerülnek forgalomba, mint krepp, bombaszin és kamlet, míg a flanel-készítők Colchesterben és környékén telepedtek meg. Az így Angliában is meghonosított szövetek „uj szöttes“ név alatt váltak ismeretessé, ami alatt a flanelt szerzset és más könnyű gyapjuárut értették megkülönböztetésül a „régí szöttes“-tól, amely kifejezést a finom fekete posztóra, a durva gyapjú-szövetekre stb. alkalmazták.

Nyugati Anglia iparának főfészkei voltak: Bradford Wiltshireben, ez volt a legfinomabb posztógyártás középpontja; Devizes, amely híres volt szerzseiről; Warminster és Frome, amelyek finom posztót állítottak elő; Trowbridge; Stroud, a festett posztóipar főhelye; végül Taunton, ahol Defoe idejében 1100 szövőszék volt.¹ Ez a terület északon Cirencestertől déli irányban Sherborne-ig, keleten Witney-től nyugati irányban Bristol-ig terjedt. Így e terület ott, ahol leghosszabb, körülbelül ötven mértföld hosszú, ahol legkeskenyebb 20 mértföld széles volt. Amint Defoe mondja, „gazdag, elkerített terület volt, folyókkal és városokkal tele és annyira népes, hogy egyes mezővárosai nagyságban vetekedtek városokkal, sőt lakosság tekintetében felül is multak azok közül sokat.“ Itt „a kereskedelem csodálatos mérvet öltött.“; a „finom spanyol vegyes posztót“, amelyet ezen a vidéken állítottak elő, „Angliában a divatnak hódoló minden ember hordotta.“² Kétségtelenül a kinálkozó vízi erők és a cotswold-i gyapju voltak e vidék fő vonzóerői. Ezen ipar egyik ága Devonshire-be nyult be, ahol az essex-i kereskedők nyers állapotban vásárolták össze a körülfekvő vidéken előállított szerzset, hogy azt odahaza megfessék és véglegesen kikészítsék a belföldi használatra vagy a kivitel céljaira.

¹ Defoe *Tour*, II. 26, 37, 38.

² Defoe *Tour*, 7-ik kiadás 1769. II. kötet, 19. lap.

A gyapju-ipar harmadik gócpontja Yorkshire West-Riding nevezetű része volt, ahol a fésűs gyapju-ipar Halifax körül csoportosult, amely városban Camden szerint a gyapju-ipart 1537-ben kezdték üzni, és ahol Leeds-ben és környékén angol gyapjuból közönséges posztót állítottak elő. A west-ridingbeli iparosok 1574-ben 56.000 vég finom fekete és 72.000 durvább posztót készítettek. Ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy bármennyire megváltozott is 1760-hoz képest e különböző vidékek termelőképessége, a gyapju-ipar egyes ágai területileg még ma is majdnem úgy vannak elhelyezve, mint akkor. West-Riding ma is a durvább és fésűs gyapjuból készült posztókereskedelemnek otthona, míg Norwich még mindig vezet a krepp-ipar terén, a nyugati részek pedig finom posztót állítanak elő.

Az angol gyapju után való kereslet növekedése, ami a szövőipar fejlődése után következett be, nagymérvű földelkerítésekre vezetett, főleg Northampton, Rutland, Leicester és Warwick grófságokban. Ezek a megyék szolgáltatták ugyanis a fésűs gyapju legnagyobb részét, amelyből fésűs gyapjúárukat és harisnyákat készítettek. Versenyeztek azonban e megyékkel Huntingdon, Bedford, Buckingham, Cambridgeshire, Romney Marsh és Norfolkshire egy része, sőt 1739 körül a legtöbb grófságban már termelték a finom fésűs gyapjut. Defoe említi a lincolnshire-i gyapjuvásárt, „ahol a leghosszabb szálu gyapju található, mert az e vidéken tenyésztett juhok a legnagyobb fajtához tartoznak.”¹ Young Arthur idejében pedig még Norwich-ben lincoln- és leicesthirei gyapjut dolgoztak fel.² Cotswoldban és Wight szigetén nyírták a rövid (szálás) vagy posztógyapjut; „ez azonban gyengébb minőségű volt, mint a legjobb spanyol gyapju és nem lehetett anélkül az anyag közé keverni, hogy meg ne rontsa és le

¹ Ugyanott : I. kötet, 94. lap.

² *Eastern Tour*, II. kötet, 74—75. lap.

ne szállítsa a posztógyártmány minőségét.¹ Éppen ezért Anglia nyugati részében, ahol a legfinomabb posztófajokat állították elő, nagy mennyiségben dolgoztak fel spanyol gyapjút, bár kevéssel azelőtt, hogy Young irt, rájöttek arra, „hogy a norfolki juhok a nyakuk körül olyan gyapjút adnak, mely vetekszik a legfinomabb spanyollal.”²

Jelentőség dolgában a gyapjuipar után nyomban a vasipar következett, amelyet nagyban üztek, bár ez időtájt hanyatlóban volt, a Weald of Sussex-en,³ ahol 1740-ben tíz kohó állott fenn, amelyek évenként 1400 tonnát termeltek. Ez az iparág legnagyobb fejlettségét a tizenhetedik században érte volt el, de még 1724-ben is fő ipari foglalkozása volt e megye népének. A szent Pál templomát övező rácsozatot Lamberhurst-ben öntötték; súlya a hét kapuval együtt 200 tonnánál többet nyom. 11,000 fontba került. Gloucestershire, Shropshire és Yorkshire megyék mindegyikében hat kohó állt. Az utóbbiban, mely évi 1400⁴ tonna termeléssel dicsekedhetett, a leghiresebb üzemek Rotherhamben voltak. De nagy vasművek voltak Newcastleben is.⁵

1755-ben egy Bacon Antal nevű vasgyáros kilencvenkilenc évre bérbe vett egy nyolc mértföld hosszú és öt mértföld széles területet Merthyr-Tydvil mellett, amelyen szénbányákat és vas-hámorokat létesített.⁶ 1709-ben alapították Shropshireben a coalbrookdale-i műveket; 1760-ban pedig először gyártották a Carronvasat Skóciában.⁷ 1737 körül tizennyolc különböző megyében

¹ Smith: *Memoirs of Wool*, II. kötet 542—3. lapok. 1-ső kiadás. London, 1747. Smith Ádám: *Wealth of Nations* IV. könyv VIII. fejezet. (II. kötet, 235. l.)

² *Eastern Tour*, id. h.

³ Weald = Kent, Surrey és Sussex grófságokon áthuzódó sík terület. *Ford*.

⁴ Scrivenor: *History of the Iron Trade*, 1841. 57. oldal.

⁵ *Northern Tour*, III. kötet, 9—11. lap.

⁶ Scrivenor: *History of the Iron Trade*, 121. lap.

⁷ Smile: *Industrial Biography*, 82, 136. lapok.

együttvéve ötvenkilenc kohó volt üzemben 17350 tonna évi termeléssel. Ugyanekkor a becslések szerint 20000 tonna vasat hoztunk be.¹ 1881-ben 3.820,315 tonna vasat és acélt vittünk ki 27,590,908 £ értékben, ami mellett a behozatal értéke 3,705,332 £-ot tett.

A gyapotipar még olyan jelentéktelen volt, hogy Smith Ádám éppen csak megemlíti s ezt is mellékesen. Lancashire-re szorított, ahol Manchester és Bolton voltak a főhelyei. 1760-ban csak 40,000 embert foglalkoztatott; a gyártmányok értéke egy évben pedig csak 600,000 £-ra becsültetett. A kivitel mégis folytonosan emelkedett; értéke 1701-ben 23253 £-ot, 1751-ben 45986 £-ot, 1764-ben pedig 200,354 £-ot ért el. Burke ez időtájt szól „azon csodálatra iméltó iparágak végtelen sokféleségéről, amelyek évről-évre nőnek és fejlődnek Manchester lelkes, találékony és vállalkozó szellemü iparossága közt.“ De azért még gyapotárú kivitelünk 1764-ben is csak egy tizenkettedrészét tette a kivitt gyapjuárú értékének.

Az acélipar székhelye, úgy mint ma főleg Sheffield és Birmingham volt; az utóbbi városban 1727-ben ez az iparág 50,000 embernél többet foglalkoztatott.² De mégsem volt annyira összpontosítva, mint ma; az egész királyságban kisebb műhelyek voltak szétszórva. „Fényezett acélt“ például Woodstock állított elő, lakatokat Staffordshire déli része, tüket Warrington, Bristol és Gloucester, ahol „ez volt a város kereskedelmének főcikke.“³

A harisnya-ipar és kereskedelem ez időtájt szintén még csak fejlődött a központosítás felé. 1800 körül a selyemharisnyák gyártása Derbyben, a gyapjuharisnyáké Leicestershire-ben tömörült; bár Nottingham még nem ölelte magához az egész gyapot-harisnyaszövést. De azért a század elején még sok szövő-

¹ Scrivenor : 57., 71. lapok.

² Anderson : *On Commerce*, III. kötet, 144. lap.

³ *Southern Tour*, 2-ik kiadás 1769. 141. lap.

szék volt található London környékén és Anglia déli részeinek egyéb helyein. 1750-ben Londonban 1000, Surrey-ben 350, Nottingham-ben 1500, Leicester-ben 1000, Derbyben 200, az ország középső részének egyéb helyein 7300 volt a szövőszékek száma. Más angol és skót városokban számuk 1850, Írországbán 800 volt; összesen volt tehát 14.000.¹ A selyemszövetek legnagyobb részét Spitalfields-ben szőtték, de a fonalat hozzájuk előbb északon Stockport, Knutsford, Congleton és Derby-ben fonták.² 1770-ben Sheffieldben létesült a derby-i mintájára egy selyemgyár, Kendalban pedig egy a selyemhulladékot feldolgozó ipartelep.³ Coventry már Defoe idejében magához ragadta a szalaggyártást.⁴ 1721-ben, amint mondják, a gyártott selyem értéke évenként 700.000 £-tal több volt, mint a Forradalom idejében.⁴

A vászonszövés régi iparág volt Angliában. Dundeeben a 17-ik század kezdetén honosult meg. 1764-ben alakult az angol vászongyárosok társasága abból a célból, hogy Afrikát és az amerikai ültetvényeket honi vászonnal lássák el.⁵ Smith Ádám pedig mint fejlődő iparról szól a vászongyártásról. Írországbán mindenestre a főiparág volt, ahol a tizenkettedik század végén odatelepedett francia protestánsok fejlesztették tovább.

A műszaki iparágak még meglehetősen tökéletlenek voltak. Dacára annak, hogy a gyapjuipar állította elő az ország fő kereskedelmi cikkét, a munkamegosztás ebben az iparágban Smith Ádám idejében mégis „majdnem ugyanazon a fokon állt, mint egy századdal előbb, és a benne alkalmazott gépek sem változtak

¹ Felkin: *History of the Hosiery and Lace Manufactures*, 1867. 76. oldal.

² Defoe, *Tour*, II. kötet, 397. lap. III. kötet 73. lap. A derbyi gyár egyedüli volt a maga nemében.

³ *Northern Tour*, I. kötet, 124. lap; III. kötet, 135. lap.

⁴ Defoe *Tour*, II. kötet, 421. lap.

⁵ A *British Merchant* adata. Idézve Smithnél *Memoirs of Wool*.

⁶ Anderson: III. kötet, 252. lap.

sokat.“ Ugyanezen író szerint IV. Edward uralkodása óta csak három számottevő újítás történt e téren : a fonókereket alkalmazták a guzsaly és az orsó helyett; gépeket alkalmaztak a mejék és az ontok helyes elrendezésének megkönnyítésére, mielőtt azokat a szövőszekbe tették; végül a kallózást alkalmazták a szövet vastagítására ahelyett, hogy azt vízben áztassák. Amikor azonban ezeket előszámlálja, megfelelnek a gyorsvetélőről, amelyet a Lancashire-beli Hury-i születésű Kay talált föl 1738-ban s amely a gyapjuiparban forradalmat okozott nagy találmányok között az első volt. Haszna abból állott, hogy a takács fele annyi idő alatt végezhetette el már most ugyanazt a munkát és hogy a legszélesebb posztó szövéséhez is elegendő volt ezentul egy ember kettő helyett.¹

„A gyapotiparban alkalmazott gépek — így szól Baines — 1760-ig majdnem olyan egyszerűek voltak, mint azok, amelyeket Indiában használtak; habár a szövőszekek erősebbek és tökéletesebb szerkezetűek voltak, a kártolók alkalmazását pedig a gyapot fésülésére a gyapjuipartól átvették. Csak a durvább gyapotárukat, mint a barketet és a keresztbe szőtt barketet készítették még ekkor Angliában, s a kereslet még ezek iránt sem lehetett valami nagy.² Wyatt János 1738-ban feltalálta a nyújtó hengerekkel való fonást, de e találmány később sem bizonyult gazdaságosnak. A lancashire-i iparosok 1760-ban a vetélőt kezdték használni. A kartonpréselés már ekkor nagyon feljött volt.³

Maga Smith Ádám magyarázatát adja nekünk annak, hogy a munkamegosztás mért volt ilyen csekély terjedelmű és hogy

¹ Fox Bourne : *Romance of Trade*, 183. oldal.

² Baines : *History of the Cotton Manufacture*, 115. oldal.

³ 1719-ben „az egész köznép, a szolgálók és a szegényebbek, akik azelőtt is rendszeren Norwich-ban és Londonban készült vékony női szöveteket hordtak, most mind kartont vagy préselt vásznat viselnek.“ Smith *Memoir*-jaiban közölt röpirat II. k. 195. lap.

a találmányokat mért vették oly ritkán és kevéssé alkalmazásba. A munkamegosztásnak, mint ő kifejti, határt szab a piac terjedelme. Ebben az időben pedig még az angol iparcikkek piaca nagyon szűk volt, aminek főoka a rossz közlekedési viszonyokban rejlett. Mégis, bár ipara lassan fejlődött, Anglia e tekintetben sokkal gyorsabb léptekkel haladt előre, mint a többi nemzet. A haladás egyik nagy titka abban a könnyű vízi közlekedésben rejlett, amelyet folyói tettek lehetővé; mert a szárazföldi közlekedés még mindig a legelhanyagoltabb állapotban volt. Másik ok, hogy nem léteztek belső vámsorompók, mint aminők Franciaországban, sőt Poroszországban Stein idejéig voltak találhatóak. Angliában a belkereskedelem teljesen szabad volt.

Young Arthur fölös bizonyítékokkal szolgál az utak gyalázatos állapotáról. Kocsin az ut Londontól Edinburghig egy hétig vagy még ennél is tovább tartott. A Preston és Wigan közti „pokoli rossz“ uton négy láb mély kátyuk voltak; itt egy mértföldnyi uton három kocsit látott összetörni. — Warringtonban a műút a „lehető legrosszabb“ volt, szemelláthatólag csak „azzal a cézzal készült, hogy azonnal elpusztuljon.“ „Nagyon nyomorult“, „gyalázatos“, „rossz“, „a leggyalázatosabban rossz“ ezek azok a rendes jelzők, amelyeket Young az országutakra alkalmaz. De a vízi utak a forgalom számára bőven pótolták a szárazföldi közlekedés hiányait.

A vízi közlekedés tökéletesítését célzó törekvések a folyók ágának mélyítésével kezdődtek. 1635-ben tervbe vették az Avon hajózhatóvá tételét a Severn-nel Tewkesburynél való egyesülésétől kezdve Gloucestershire, Worcestershire és Warwickshire megyéken keresztül; de a terv kivitelét a polgárháboru megakasztotta. 1660 és 1755 közt sok törvényt hoztak, amelyek mind a folyamok ágának mélyítésére vonatkoztak. 1720-ban alkották azt a törvényt, amelylyel a Mersey-t és az Irwellt akarták hajózhatóvá tenni Liverpool és Manchester között. Ugyanekkor nyílt

meg a hajózás az Aire-en és a Calder-en. 1755-ben épült az első csatorna, tizenegy mértföld hosszúságban Liverpool közelében. Három évvel később Bridgewater hercege egy másikat építtet, amely hét mértföldnyire terjedt Worsley-beli szénbányáitól Manchesterig. 1761 és 1766 közt egy még hosszabbat fejeztek be Manchester-től Chesteren át Liverpool fölött a Mervey-ig. Ennek hossza 29 mértföld volt. Ettől az időtől kezdve a csatornahálózat rohamosan terjeszkedett.

Ha az ipari élet szervezeti oldalára vetünk egy pillantást, azt találjuk, hogy a tőkés vállalkozók osztálya ez időben még csak gyermekkorát éli. Javaink jó részét még a családi ipari rendszer mellett állították elő. Az iparágak még nagyon kevésbé összpontosultak a városokban és csak részben váltak el a mezőgazdaságtól. A „kézműves“ szó szerint olyan ember volt, aki saját házában kézi erejével dolgozott. West-Ridingnek például majdnem egész posztópara e szerint a rendszer szerint volt berendezve a század elején.

Jelentős vonása a leírásunk tárgyát tevő időszak ipari szervezetének, hogy voltak egyes kis kézműves-mesterek, akik teljesen függetlenek voltak, mert volt saját tőkéjük és földjük; a mellett, hogy kis, szabad, legelőbirtokaikon gazdálkodtak, egyúttal a kézműipart is üzték. Defoe érdekes képben örököltette meg ezeknek az életét. A föld Halifax közelében — ugymond — „kis elkerített területekre volt felosztva, a melyeknek mindegyike két, legfeljebb hat vagy hét acre terjedelmű volt, ritkán nagyobb, minden három vagy négy földdarabhoz egy ház tartozott; . . . a házak alig voltak egymástól távolabb, mint egy kiáltásnyira s mindegyik házában volt egy szövőráma és majd mindegyik ráján lehetett egy darab posztót, kersy-t¹ vagy shalloon-t² látni . . . Mindegyik jelentékenyebb házában volt egy ipari műhely . . . Minden

¹ Durva gyapjú-szövet. *Ford.*

² Könnyű, sávoljos, fényes, fésűs-gyapjú-szövet. *Ford.*

posztókészítő tart legalább egy lovat, hogy gyártmányait a piacra vihesse; és rendszeren mindegyik tart egy-két vagy több tehenet a családjá számára. Ily módon használják az egyes házak körül létező, kicsiny, elkerített földterületeket, mert alig vetnek annyi magot, hogy azzal szárnyasaikat etethessék... A házak eleven fickókkal vannak tele, egynéhány közülök a festőkádnál, néhány a szövőszékeknél foglalatoskodik, míg a többi irányítja a posztó szálait; a nők és a gyermekek kártolják a gyapjút vagy fonnak; de mind foglalatoskodnak, a legfiatalabbaktól kezdve a legöregebbekig. . . . Nem lehet egy koldust, sem egy henyélőt látni.“¹

Ez a rendszer mégis már nem volt általános Young Arthur idejében. Ez az író Sheffieldben már egy selyemgyárat talált, amely 152 munkást foglalkoztatott, a nőket és gyermekeket beleértve; Darlingtonban „egy kis mester ötven szövőszéknél többel dolgozott;“ Boyntonban 150 munkás dolgozott egy gyárban.² Hasonlóképen az Anglia nyugati részében fennálló posztóiparban is már a tőketermelés rendszerének első nyomai voltak láthatók. A vagyonos kereskedő otthonra adott ki munkát a környező falvakban lakó munkásoknak, akik alkalmazottai voltak és már nem voltak függetlenek. Nottingham harisnyaszövő iparában 1750-ben ötven olyan vállalatról tudunk, amelyik „kiadta a munkát“, s amelyek 1200 szövőszéket foglalkoztattak; Leicestershireben 1800 szövőszék volt ilyképen használatban.³ Staffordshire és Worcestershire megyék kovácsolt vasiparára pedig az jellemző, hogy a kereskedő, akinek a vidék különböző részein voltak üzletei, a szegkészítéssel foglalkozó kovácmestereknek szegkészítéshez szükséges vasat adott ki, rendszeren annyit, amennyit ez családjával

Defoe *Tour*, III. kötet, 144—146. lapok.

² *Northern Tour*, I. kötet, 124; II. kötet, 6. és 247. lapok. Lásd Smith *Memoirs* című munkáját, II. kötet, 313. lap.

³ Felkin: *History of Hosiery*, stb. 83. lap.

együtt egy hét alatt feldolgozhatott.¹ Lancashireben nyomról nyomra követhetjük a tőkés vállalkozók fejlődését. Először itt is azt látjuk, amit Yorkshire-ben, t. i. hogy a takácsok maguk látják el magukat fonállal, amit maguk dolgoztak fel odahaza és aztán maguk is vittek vásárra. Lassankint azonban a takács azt vette észre, hogy mind nehezebben kap fonalat a fonóktól;² így a manchesteri kereskedők adtak neki vászoncérnát és nyers gyapotot, amivel a takács már függővé vált tőlük.³ Végül a kereskedő össze iparkodott gyűjteni harminc-negyven szövőszéket egy városban. Ezzel jutott a szövőipar a nagy műszaki találmányok előtt legközelebb a tőke-termelés rendszeréhez.

A forgalmi rendszerre, a kereskedelemre térve, azt fogjuk találni, hogy ez ebben az időben több különböző elven nyugodott, amelyek egymás mellett állottak fenn, de amelyeknek mindegyike, amint gondolhatjuk, nagyon egyszerű és kezdetleges volt. Mindegyik áru kereskedelmének valamely vidéki város volt a gócpontja. Leedsben például hetenkint kétszer volt vásár, ezeket először az Aire fölötti hidon, majd a főuton tartották, ahol később két vásárcsarnokot is építettek. Minden takácsnak megvolt itt a maga állása, a hová a maga posztóját hozta, (a vásárok gyakorisága miatt ritkán többet egyszerre egy darabnál). Hat vagy hét órakor egy harangjelre megkezdődött a vásár; a kereskedők és az ügynökök bejöttek, megkötötték üzleteiket a posztósokkal és az egész vásárnak alig valamivel több mint egy óra alatt vége volt. Kilenc körül a padokról eltakarítottak mindent és a csarnok

¹ Timmins : *Resources, Products, etc. of Birmingham*, 1866. 110. és 111. lapok

² Baines : 115. lap. Uré : *Cotton Manufacture*, 1836. I. kötet, 192—193. lap.

A takács reggelenként három-négy mértföldet és bejárhatott és több fonóhoz is beszélhetott, míg egy napra való munkát kapott. — V. ö. Young : *Northern Tour*, III. kötet, 189. oldal.

³ Baines 104. lap jegyzet.

megint üres volt.¹ Egy hasonló csarnok létezett Halifaxban a fésűs gyapjucikkek eladására. De a belföldi forgalom legnagyobb részét a nagy országos vásárok bonyolították le, amelyek még mindig majdnem oly jelentősek voltak ekkor, mint a középkorban. A leghiresebb volt ezek között a sturbridge-i nagy vásár,² amely augusztus közepétől szeptember közepéig tartott. A nevezetesebb iparágak képviselői itt mind megjelentek. A lancashire-i kereskedők ezer teherhordó lovon hozták áruikat; a keleti megyék fésűsgyapju-áruikat, Birmingham acélgyártmányait küldte ide. Mérhetetlen mennyiségű gyapjút adtak itt el, a londoni nagykereskedők ugyanis itt vették át a rendeléseket. Tényleg a belkereskedelem nagy része e felé a vásár felé irányult.³ Volt még aztán négy nagy éves vásár Lynn-ben, Bostonban, Gainsborough-ban és Beverleyben, a melyeket régiesen még mindig „mart“-oknak⁴ neveztek.⁵

Az összeköttetést a vásárok és a főbb ipari gócpontok között az utazó kereskedők létesítették. Egyikök-másikuk Leedsből teherhordó állataik csapatával bejárta egész Angliát, felkeresvén a vásárokat és a mezővárosokat.⁶ Ez utóbbiakban áruikat a boltosoknak adták el, másutt közvetlenül a fogyasztóval léptek érintkezésbe; mint például a manchesteri kereskedők, akik teherhordó állataikat szétküldték, hogy a majorokat járják be és gyapjút s más cikkeket vásároljanak össze az ő kész termékeik ellenében. Néha a londoni kereskedők jöttek az iparosokhoz, akik készpénzzel fizettek és a vásárolt cikkeket azonnal magukkal is vitték. Így történt ez a birminghami lakatiparban is; a vevők teherhordó állatokkal házalva járták körül az iparosokat, akiktől

¹ Defoe, *Tour*, III. kötet, 124—126. lapok.

² Chesterton mellett, Cambridge grófságban.

³ Defoe, *Tour*, I. kötet, 91—96. lapok.

⁴ (A „market“ szó összevonása. Ford.)

⁵ Ugyanott: III. kötet, 16—17. oldal.

⁶ Ugyanott: III. kötet, 126. lap.

vásároltak. A rézművesek is odahaza ültek, a kereskedő járta őket végig készpénzzel nyeregzsákjaiban. Ezekbe rakta a vásárolt rézarúkat, bár néha fuvarossal is szállította ezeket.¹

A vásárláshoz készpénz kellett, mivel a banküzletek még nagyon kevésé voltak kifejlődve. Az angol bank létezett már, de 1759 előtt nem bocsájtott ki 20 £-nál kisebb összegről szóló jegyeket. Egy 1709-iki törvény hatnál több részvényessel bíró bankokat nem engedélyezett. 1750-ben pedig Burke szerint „Londonon kívül tizenkettőnél nem volt több banküzlet az országban.”² A leszámítoló intézetet csak 1775-ben állították fel.

Minthogy a belkereskedelmet nagyon akadályozta a közlekedés tökéletlen volta, rendkívüli erőfeszítéssel igyekeztek a forgalmat előmozdítani. Meglepő, hogy a Londonból való nyers selymet Kendalban fonják selyemfonállá és így küldik megint vissza,³ vagy hogy a marhát hizlalás céljából Skóciából Norfolkba hozták.⁴ Sok vidék mégis úgy el volt zárva a világtól, hogy idegen termékek oda sohasem kerültek. Még a jelen⁵ század elején is a yorkshire-i kis szabadbirtokos, amint Southey írja,⁶ nem ismerte a cukrot, a burgonyát és a gyapotot; a cumberlandi völgylakók, pedig amint Woodsworth „*Vezető a tavakhoz*” című munkájában⁷ leírja őket, csakis saját gazdaságuk termékein éltek. Sismondi és Lassalle, nagy szocialista írók, ezt a házi életmódot tartották szem előtt, mikor a gazdasági élet modern szervezete ellen szálltak sikra. Rámutattak arra, hogy akik így éltek, bár szegé-

¹ Timmins : 241. lap.

² *Letter on a Regicide Peace*, Burke munkái, Bohn-féle angol kiadás, V. kötet, 197. lap.

³ *Northern Tour*, III. kötet, 135. lap.

⁴ Defoe, *Tour*, I. kötet, 61. lap. Évenként 40.000-et hizlaltak Norfolkban.

⁵ 19-ik század. Ford.

⁶ *The Doctor*. IV. fejezet.

⁷ *Próza Munkák*, angol kiadás, II. kötet, 262—263. lapok.

nyek, de nagyban és egészben boldogok voltak; a tultermelés egyáltalán lehetetlen volt. ¹ Mégis már abban az időben, amelyről szó van, főleg olyan iparágakban, amelyek az idegen piac számára termeltek, nem egy olyan baj látható volt, amelyek miatt pedig a modern szocialisták panaszkodnak. Már panaszkodnak olyan emberek miatt, akik a piacra tolaokodnak csak azért, hogy a magas árakból hasznot huzzanak; már hallunk az ipari üzemek hullámzásáról és a munkaalkalmak rendszertelen változásairól. ² A termelés és forgalom régi egyszerű állapota már tünőfélben volt a külkereskedelem mindent elpusztító hatalma előtt.

A bëlkereskedelem még ekkor aránylag sokkal nagyobb volt, mint ma; de a kivitel 7,000,000 £-ról a század elejéről ³ 1760-ban

¹ „A paraszt, aki kis öröksége körül gyermekeivel együtt minden munkát ellát, aki bérösszeget fölötte állónak nem fizet, sem munkabért alatta állónak, aki fogyasztásának szükségletei szerint rendezi be a termelését, aki saját gabnáját költi el, aki saját borát issza, aki a maga termesztette kenderből szött ruhát visel, kevéssé törődik a piaci árakkal, mert alig van eladni és venni valója.“ (Az eredetiben franciául.) Sismondi : *Économie Politique*, III. essay. De lásd Young : *Northern Tour* címü munkáját is, főleg III. kötet, 189. lap.

² 1719-ben említik meg először, „hogy a szövőiparban mutatkozó munkahiány főoka ugy a munkaadók mint a segéd munkások kapzsisága, a melylyel azok oly sok tanoncot fogadnak fel a velök járó pénz kedvéért, miközben nincsenek figyelemmel arra, hogy lesz-e ezeknek majd munkájuk, vagy sem.“ 1737-ben panaszkodik egy író, hogy az ügynökök „saját pénzükön, mindjárt mihelyt csak az üzlet egy kissé jobban megy, egyeseket hozzásegítenek ahhoz, hogy mint takácsmesterek működjenek“, nagy hátrányára azoknak, akik „a szegényeket jó és rossz időben egyaránt alkalmazásban tartják.“ „Ez időtől kezdve több ember adja magát valamely iparágra, mint a mennyit ez az iparág el tud tartani; ami okot ad olyan nyugtalanságokra és forrongásokra, a minöket csak nemrégén is tapasztaltunk.“ — Smith : *Memoirs* II. kötet, 186. és 313. lapok.

³ A *British Merchant* számítása szerint a kiviteli kereskedelem egy hatodát tette a belföldinek, tehát 7,000,000 £ lett volna. — Smith : *Memoirs* II. kötet, 112. lap. Burkenek birtokában volt Davenant egy kézírata, mely a külkereskedelem értékét 1703-ban 6,552,019 £-ra becsülte. *Works*, I. kötet, 221. lap.

14,500,000 £-ra emelkedett. Ebben az időközben nagy változások történtek a külkereskedelmi viszonyokban. 1700-ban Hollandia volt a főpiacunk, amely egész kivitelünk több mint egyharmadát vette át, de 1760-ban már ez az arány egyhatedre szállt le. Portugáliában, melybe 1703-ban kivitelünk egy hetede került, most csak egy tizenkettédét helyezhettük el. A Franciaországgal üzött kereskedelem egészen jelentéktelen volt. Másfelől a gyarmatok voltak most főpiacaink és kivitelünk egy harmada odakerült. Amerika 1700-ban Manchester összes termékeinek három negyedét fogyasztotta el.¹ 1767-ben a Jamaikába menő kivitel majdnem oly nagy volt, mint amely 1704-ben az összes angol telepítvényekbe ment.² A hajókereskedelem megkétszereződött,³ a hajók maguk már nagyobbak voltak. 1732-ben a 750 tonnás már nagy hajó számba ment; 1770-ben Liverpoolban sok 900 tonnás volt; de még e téren is, mint az ipar és kereskedelem más részeiben, a fejlődés csak lassu, részleges, helyi jellegű volt, ennyiben meglepő ellentétet nyujtva a következő félszázad gyors és általános fejlődésével szemben.

¹ *Northern Tour*, III. kötet. 194. lap.

² Burke: *Works* I. kötet, 278. lap.

³ A brit hajók tonnatartalma 1762-ben 560.000 tonna volt. Ugyanott; I. kötet, 201. lap.

V.

ANGLIA 1760-BAN.

A szabad kisbirtokosok pusztulása.¹

A történeti módszer nem mindig konzervatív. — Néha oly változásokról, melyeknek okát rendszeren a természetes törvényben keresik, kimutatja, hogy az emberi igazságtalanság hozta őket létre. — Jó példája ennek a szabad kisbirtokosság pusztulása. — A szabad kisbirtokosok helyzete a tizenhetedik században. — A politikában nem játszanak kezdeményező szerepet. — Minő hatással volt rájuk a forradalom. — A főnemesség és a vagyonos osztály mindinkább magához ragadja a földbirtokokat. — A kis földbirtokosokat kényszerítik, hogy adják el földjeiket. — A földbirtoköröklés és az elsőszülöttségi jog szokása. — Az elkerítések hatása a kisbirtokokra.

Mindenkinek észre kellett vennie, hogy korunk népszerű bölcsélete, míg egyfelől a spekuláció birodalmában halomra döntötte a régi véleményeket, addig másfelől a gyakorlati életre világosan felismerhetőleg konzervatív hatással volt. A határozott törvények szerinti lassu fejlődés gondolata kétségtelenül azoknak az álláspontját hajlandó erősíteni, akik a gyökeres változásoknak

¹ E fejezet nagyobb része Toynbee egy kéziratban levő értekezéséből vétetett. (Az angol kiadó jegyzete).

ellene szegülnek. Mégis nagyon kétséges, hogy vajjon csakugyan olyan támaszték-e a fokozatos fejlődés elmélete, mint a minőnek azok gondolják, akik fenn akarnák tartani a társadalom mai szerkezetét. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a legújabb törvényhozás, amikor egyfelől forradalmi jellegű volt, másfelől a történeti tapasztalatokra való hivatkozással nyert igazolást. Nem felejttem el, hogy a fejlődés tanának legkiválóbb képviselője, amennyiben ez az állami ügyekre vonatkozik, olyan kormányzati elveket fejtett ki, amelyek az újabb törvényhozási reformokkal ellenkeznek : de ez egy a priori elmélet. Azok másfelől, akik a történeti módszert a közgazdaságtanban és a társadalmi tudományban alkalmazták, félreismerhetetlen hajlandóságot mutattak arra, hogy kimutassák, hogy a társadalom alsóbb osztályai minő igazságtalanságokat kénytelenek elviselni, továbbá, hogy védjék az ezek megoltalmazására szolgáló eljárásokat és intézményeket, amelyek ezelőtt sohasem részesültek tudományos védelemben.

Ugy áll a dolog, hogy minél jobban vizsgáljuk az események tényleges folyását, annál inkább megbotránkozunk azon a szükségtelen szenvedésen, amely a népet sújtotta. A természeti törvényekre, a kikerülhetetlen fejlődésre vonatkozó általános megjegyzésekkel nem lehet azt a tényt eltagadni, hogy azt a haladást, amelyben hiszünk, sok olyan igazságtalanság és baj árán szereztük meg, amelyeket el lehetett volna kerülni. Talán legszembetűnőbb ez a mi mezőgazdasági rendszerünkben, amelyre vonatkozólag, de néhány más kérdésre nézve is azt fogjuk találni, hogy minél inkább elfogadjuk a történeti kutatás módszerét, annál forradalmiabbakká vagyunk hajlandók válni a gyakorlatban. Mert míg a közgazdaságtan modern történeti iskolája látszólag csak a mult emlékeit kutatja, addig valójában sok mostani intézményünk alapját rázza meg. A történeti módszert sokszor konzervatívnak tartják, mert tiszteletreméltó intézményeink fokozatos és folytonos fejlődését kutatja ; de a hatása éppen ellenkező lehet, mert kimutatja

azt a durva igazságtalanságot, amelyet e fejlődés alatt vakon elkövettek. A történeti módszerről azt hiszik, hogy kimutatja, hogy a gazdasági változások természeti törvények elkerülhetetlen következményei. Ugyanannyiszor bebizonyítja, hogy ezeket az uralkodó osztályok önző cselekedetei hozták létre.

Különös, hogy egy történész sem kísérlette meg, hogy a kis szabad földbirtokosok eltűnésének teljes képét adja, holott ezek a tizenhetedik század végéig családjaikkal együtt Anglia népességének egy-hatodát tették, és ezek voltak azok, akiknek nyakas elhatározottsága lehetővé tette, hogy Cromwell és Fairfax, a polgárháborút sikerre vezessék. Ez az elhanyagolás annál figyelemre méltóbb, mert a közgazdák igen nyomatékosan mutattak rá arra a rendkívüli különbségre, mely a birtokmegosztás tekintetében Anglia és olyan országok között létezik, mint Német- és Franciaország. A modern reformer meglepszik azzal, hogy e tényeket azzal magyarázza, hogy Angliában elsőszülöttségi törvény és nagyon szigorú földbirtokörökjogi rendszer létezik, de ez a magyarázat nyilvánvalóan felületes. Ahhoz, hogy kimutassuk, hogy mért tűnt el Angliában a kis földbirtokosság, míg Németországban és Franciaországban számuk szaporodott és anyagilag is gyarapodtak, igen messze kell visszamennünk kutatásainkkal a jogfejlődés, a politikai és a gazdasági viszonyok történetében. A közelebbi vizsgálódás eredménye egy kissé meglepő, mert azt fogjuk találni, hogy a mostani birtokmegosztás Angliában főleg annak a kormányzati rendszernek köszöni létét, amely minket szabad néppé tett. És másfelől, hogy ezt a birtokmegosztást Francia- és Németországban, melyre egyik író, éppen úgy mint a másik, mint a forradalom elleni nagy védőbástyára mutat rá, jórészt egy oly kormányzati rendszer hozta létre, amely a politikai szabadságot elnyomta és a népet a trón alá vetette.

Bizonyítani ezt nem nehéz. Az első tény, mely figyelmünket felkelti, az, hogy King Gergely becslése szerint a tizenhetedik század

végén Angliában 180,000 szabad birtokos létezett,¹ s hogy kevessebbel mint száz évvel később az akkori röpiratírók és még gondos írók is, mint Young Arthur, úgy beszélnek a kisbirtokosokról, mint akik már valójában eltűntek. Aki történetünket ez alatt az idő alatt nem ismeri, azt hihetné, hogy egy nagy pusztító háboru vagy egy heves társadalmi forradalom folyt le, aminek az volt a következménye, hogy a vagyon az egyik osztály kezéről a másikéra ment át. De bár ez a hiedelem ebben a formában téves volna, mégis joggal mondhatjuk azt, hogy egy kiszámíthatatlan horderejű forradalom folyt le, egy oly forradalom, mely bár hallgatag volt is, jelentőségét tekintve volt, olyan, mint az 1831-iki politikai. „A derék és vagyonos szabad birtokosok“ így írja le őket Whitelock, „a szabad birtokosok és a szabad birtokosok fiai, jól felfegyverkezve belülről jó lelkiismeretök meglegedettségével, és kívülről vas fegyverekkel, akik szilárdan megállták a helyüket és vakmerően támadtak,“ — ez az áldozatra kész osztály, amely megtörte a király és a földesurak hatalmát a polgárháborukban, ettől az időtől számított további száz év mulva maga is megtörténvén, szétszóródott és elüzetett a földjéről. A tizenötödik században még számosan voltak és vagyonosak; a tizenhatodikban már szenvedtek valamit az elkerítések folytán, de bár a tizenhetedik század során időről-időre panaszkodnak a majorok összetétele, összefoglalása miatt, mégis nincs bizonyosság arra, hogy számuk ez idő alatt erősen csökkent volna. A mezei élet azon rajzaiban, melyeket a tizennyolcadik század első éveinek irodalmában találunk, a kis szabad birtokos még mindig előkelő szerepet játszik. Sir Roger de Coverley, mikor a negyedévi békebirói tárgyalásokra lovagol, kitér a két kisbirtokosokra, akik lovon szembe jönnek vele. Defoe pedig bámulatraméltó *Tour through England*-jében, mely néhány évvel később jelent meg,

¹ Macaulay, Davenant nyomán, ezt a számot túlmagasnak tartja és 160 ezeret mond. — *History of England*, III. fejezet.

megelégedéssel ír a kenti Szürkekabátosok számáról és jólétéről (iggy nevezték őket házilag szótt ruhájukról), kiknek politikai sulya arra kényszerítette a gentleman-t, hogy körültekintéssel és tisztelettel bánjon velök.¹ „A szabad birtokosok Angliában,“ iggy szóí Chamberlayne a *State of Great Britain*-ben,² mely először a tizenhetedik század vége felé jelent meg, „többen vannak és gazdagabbak, mint bármely más hasonló terjedelmű országban Európában, 40 vagy 50 £ jövedelem egy évben nagyon mindennapi, egyes megyékben 100, 200 £ sem ritka ; néha Kentben és a Weald of Sussex-ben 500 vagy 600 £ évenként és 3000 vagy 4000 £ tőke.“ Mindezz elegendő bizonyíték, hogy az 1688-ki forradalomig a szabad birtokosok az ország legnagyobb részében a társadalmi élet jelentős alakjai voltak.

Mégis, ha azt kérdeznők, hogy mint osztálynak volt-e politikai kezdeményező szerepök, erre tagadólag kell válaszolnunk. A Keleti Megyék Társulatának jegyzékeiben, mely a polgárháboru alatt alakult (a keleti megyék voltak azok a kerületek, talán, ahol a szabad birtokosság a legerősebb volt), nem találunk nevet, melyhez a gentleman vagy az esquire jelző ne volna hozzáfűggesztve. A kisbirtokos, bár bátor és független volt, személyes jellemét tekintve, tudatlan volt és képtelen arra, hogy vezető szerepet vállaljon. Vidéki életében alig volt valami, a mi gondolkozásra késztette volna ; a mezőgazdaságban ugyanazokat az eljárásokat követte, mint elődei, telve volt előítéletekkel és nehézkes volt. Ezen osztály többsége sohasem utazott szülőfalujok, vagy birtokuk és a szomszédos mezőváros határán túl. Egyes vidékeken ezek a szabadbirtokosok mesteremberek is voltak, különösen a keleti megyékben, amely még az ország leggazdagabb része

¹ Tour, I. kötet, 159., 160. lapok. Választások idején 1400 vagy 1500-an sereglettek Maidstoneba, hogy szavazatukat leadják.

² I. rész 3. könyv, 176. lap, 1737-iki kiadás.

volt és leginkább alá volt vetve idegen befolyásnak. De mindent összevéve, ha az inkább későbbi idők adataiból ítélhetünk, a szabad földbirtokos, bár a jó időkben szépen boldogult, gyakran nehéz időket élt és szokásaiban és gondolkozásmódjában nemzedékről-nemzedékre egyforma maradt. Jó vezetés mellett a polgárháboruban a királyság legerőteljesebb elemének tudtak bizonyulni; de miután az alkotmányos kormányzat biztosítva volt és a nagy földbirtokosoknak már nem volt szükségük az ő segítségökre, politikai jelentőség nélküliségbe süllyedtek. Az 1688-iki forradalom, mely a tizenhetedik század alkotmányos zavarait végükhöz segítette, az ő segedelmök nélkül fejeződött be és kiirtásuk útját egyengette. A politikai szabadság ára, amelyet meg kellett fizetni, a mezőgazdasági viszonyok forradalmi átalakulása volt.

Eleinte mégis a kisbirtokosok pusztulása lassan ment végbe. Eltűnésök folyamata folytonos volt az 1700 körüli időktől a mai napig, de helytelen azt állítani, amit Marx Károly mond, ¹ hogy a szabad kisbirtokosság a tizennyolcadik század közepén már eltűnt volna. Pusztulásuk csak abban a korban lesz gyorsá, amelyet éppen vizsgálunk, vagyis 1760 körül. Döntő bizonyítékunk van arra nézve, hogy 1770 körül még sokan voltak. Ebben az időben még 9000 szabadbirtokos élt Kentben. ²

Még 1807-ben is, ha uradalmakat osztottak fel Essexben, ezeket kiszagdák vásárolták meg magas áron és kilátás volt arra, hogy a földbirtokviszonyok megint az egy század előtti alakulatokat fogják elérni, amikor „kisebb gentrynk saját birtokain lakott a vidéken“; és körülbelül ugyanekkor Oxfordshire-ben „sok közepes és kisbirtokos volt különösen a szabadon fekvő földeken.“ ³ Ezek

¹ *Le Capital*, francia fordítás, 319. lap.

² Kenny: *History of Primogeniture*, 1878. 52. lap.

³ Howlett, Young *General View of the Agriculture of Essex*, 1807. című művében, I. kötet, 40. lap; *View of the Agriculture of Oxfordshire* 1809. 16. lap.

különösen Cumberlandban West-Ridingben és East Riding egyes részeiben voltak erősek. Pickering völgyében 1788-ban majd az egész vidék kezökben volt és egy nagybirtokos sem vettette meg ott a lábát.¹ De 1788-ban ez már kivételes eset volt és e korszak más írói már általánosan panaszkodnak a szabad kisbirtokos pusztulása fölött. Young Arthur „őszintén sajnálja az emberek azon osztályának elvesztését, akiket szabad kisbirtokosoknak hívnak és akik tényleg fenntartották a nemzet függetlenségét“ és „kedvetlenül látja földjeiket most a monopolizáló nagy urak kezében“²; 1787-ben pedig elismeri, hogy tényleg már eltűntek az ország legtöbb részéről. A szabad kisbirtokokkal együtt tűnt el a kisenemesség is, mint ugyanazon okok áldozata.³

Ezeket az okokat, mint fentebb említettem, kevésbé kell gazdasági, mint inkább társadalmi és politikai tényekben keresni. A legfontosabb köztük sajátos kormányzati formánk volt. A forradalom után a birtokos nemesség, gentry, tényleg fő hatalmat gyakorolt. Nemcsak az állami, de a helyi közigazgatás is teljesen a kezében volt, aminek az volt a következménye, hogy a föld lévén a társadalmi és a politikai befolyásos helyzet alapja, nagyon keresetté vált a föld. Szembeállithatjuk ezzel Franciaországot és Poroszországot, ahol a földbirtokosoknak, mint olyanoknak, semmi

¹ „A földek nagy része e vidéken a szabad kisbirtokosok tulajdonában és rendszeren az ő művelésök alatt is van; oly körülmény, a melyhez foghatót hasonló kiterjedésű területen nehéz volna találni. Pickering községe különös példa. Körülbelül 300 szabad kisbirtokosból áll, akik jórészt saját kis birtokaikon gazdálkodnak. Egy nagybirtokos sem, és alig egy-egy kis nemes volt képes a lábát megvetni a községben, és ha ez mégis sikerült, az ifjabb fiuk és leányok szokásos részeltetése a földosztás következtében eredeti alkotórészeikre bontotta az összehalmozott birtokokat.“ — Marshall: *Rural Economy of Yorkshire*, 1788. I. kötet, 20. lap.

² *Inquiry into the present Price of Provisions and the Size of Farms*, 1773. 126. 139. és következő lapok.

³ Lásd a Howlett munkájából fennebb említett kivonatokat.

politikai hatalmuk sem volt és ahol éppen ezért a kisbirtokok megtámadatlanul maradtak. A második tény a kereskedelmi érdekelttség és általában a pénzzel rendelkező osztályok roppant mérvű fejlődése. A kereskedők csak úgy juthattak politikai hatalomhoz és társadalmi pozícióhoz, ha földbirtokosokká váltak. Igaz, amit Swift mond, hogy „az a hatalom, mely a föld nyomában szokott járni, átment a pénzhez,“ és hogy a nagy levantei kereskedők, mint Addison Sir Andrew Freeport-ja igen jó társadalmi állást foglalt el; de kevés pusztán kereskedő volt a parlamentben,¹ és Dr. Johnson azt a jelentős megjegyzést teszi, hogy „az angol kereskedő egy új fajta gentleman.“² Magától értetődő dolog volt tehát, hogy a kereskedő, aki vagyonát a városokban szerezte, melyek, mint láttuk, a fejlődő kereskedelemmel együtt rohamosan növekedtek a tizennyolcadik század első felében, földet vásárolt, hogy gentleman-né legyen. Innen nemességünk jó részének kereskedelmi eredete. Lowther Jakab, aki 1784-ben Lonsdale grófjává lett, egy levantei kereskedő dédunokája volt; a Baringok őse posztószövő volt Devonshire-ben; Petty Antal, Sir Petty Vilmos apja és női ágon a Petty-Fitzmaurice-ok őse posztószövő volt Romsey-ben, Hampshire-ben; Sir Child Józsuá fia Tilney grófjává lett.³ Anglia nyugati részeinek földbirtokosai, „akik most“ Defoe szavaival élve „oly magasan hordják fejüket“ a posztógyártással szereztek vagyonukat. És ez uton-módon nemcsak a földbirtokosok egy új faja jött létre, hanem a régi családok is újra jó módhoz jutottak, mivel a kereskedő-arisztokraciával való házasságok útján mind több földet vásárolhattak. A Fitz-

¹ A sörfőző Thrale, Johnson barátjának atyja, a kivételek közé tartozott. Southwark és High Sheriff képviselője volt Surrey-ből 1733-ban. 1758-ban halt meg. — Boswell: *Life of Johnson* (7-ik kiadás.) II. kötet, 106—107. lapok.

² Ugyanott: 108. lap, jegyzet.

³ Defoe: *Complete Tradesman* című műve (Chambers-féle kiadás, 1839.) 74. lap.

maurice-ok például a Petty-vagyont örökölték; Child leányát Worcester marquis-ja vette el, majd másodszor is férjhez menvén, Grenville lord feleségévé lett; Conway lord és Walpole Shorter Jánosnak, egy londoni kereskedőnek leányait vették feleségül. „Azt hiszem, emlékszem“ — mondta Sir Temple R. 1675 és 1700 között — „az első nemes családokra, amelyek pénzért a City-be házasodtak.“¹ „Az ipari foglalkozás — mondá Defoe — oly kevésé összeférhetetlen itt a gentlemanséggel, hogy rövidesen az ipar tesz Angliában gentleman-né; mert egy vagy két nemzedék után az iparos gyermekei, vagy legalább unokái, éppen olyan jó urakká, államférfiakká, parlamenti tagokká, titkos tanácsosokká, bírákká, püspökökké és nemesekké lesznek, mint a legmagasabb születésűek és a legrégebb családokból valók.“² Hasonlitsuk össze a társadalmi osztályoknak ezt az egymásbefolyását a múlt század francia társadalmával, elszegényedett nemességével, mely gyakran elidegenített birtokainak földesuri jogaiból és örökbéréből élt, de szinte sohasem házasodott az iparos-kereskedői osztállyal; vagy Poroszországgal, ahol a két osztály teljesen elkülönítve maradt, sőt egymás földjét sem vásárolhatta meg.

Két tényt állapítottam meg: a különös okát annak, hogy a Forradalom után a politikai hatalom és a társadalmi tekintély föltételeként mért vágyakoztak földbirtok után és a módokat, ahogy a vagyonos kereskedők, vagy a nemesség és a magasabb gentry a kereskedő-osztállyal való házassági kötelékek útján meggazdagodva, földet vásároltak. Ime, most lássuk egy bizonyosságát annak, hogy a nagybirtokosok általánosan elfogadott törekvése volt, a kisbirtokosokat kivásárolni. A föld-ügynök, akit oly sokszor idéztem, szabály gyanánt állítja fel a jó intézőre nézve,

¹ Temple *Miscellanies* című munkája, idézve Lecky *History of England*-jének, I. kötet, 193—194. lapok.

² Defoe: *Tradesman*, id. h.

hogy „el ne mulasztja lehetőleg odahatni, hogy a földesur majorjaiban, vagy azokhoz közel lévő szabadbirtokosok hajlandók legyenek földjeiket eladni, hogy legjobb törekvésével vásárolja meg azokat olyan észszerű áron, amely urának előnyére van.“¹

Másfelől a nagybirtokosok felsőbbségük eredményeként a parlamentben saját birtokaikat mesterségesen védték. A szigorú örökjogi rendszer, amelyet Sir Orlando Bridgman honosított meg 1666-ban, bár nem olyan jelentős, mint ahogy gyakran állítják, mégis sokszor megakadályozta, hogy földek piacra kerüljenek, de nem akadályozta meg, hogy a kereskedők vásároljanak, ha akartak. Az elsőszülöttségi szokás megakadályozta az uradalmak felosztását, miközben oda vezetett, hogy az egyenlő osztály és más hasonló szokások megszűntek. Cumberlandban az elsőszülöttségi szokás a tizenhatodik században kapott lábra a szabadbirtokosok között; Kentben 1740-ben majdnem annyi egyenlő osztály volt, mint mielőtt az egyenlő osztályra vonatkozó törvény hatályba lépett; de harminc év múlva szokáson kívül helyezte az elsőszülöttségi rend. E harminc év volt alatt öltött e megyében a birtokok egyesítése elijesztő mérveket. Pickeringben ellenkezőleg, ahol az egyenlő osztály törvénye fenntartotta magát, a kisbirtokosok is tovább maradtak fenn Anglia legnagyobb részében való kipusztulásuk után.

A földesurak fölényének harmadik hatása volt az a mód, ahogy a köztulajdon rendszerét megtörték. Rámutatunk már az elkerítésekre; az elkerítések pedig a régi mezőgazdasági rendszerrel való szakítást jelentették és a földnek újra való felosztását. Ez oly kérdés, mely kényes jogi kérdéseket von maga után. Poroszországban ezt a változást pártatlan törvényhozás vitte keresztül; Angliában az erősek végezték a gyengék költségére. A közös tulajdontól az egyéni felé haladó változás, mely gazda-

¹ Laurence : *Duty of a Steward*, 1727. 36. lap.

ságilag előnyös volt, igazságtalan módon vitetett keresztül, ami által társadalmilag károsá vált. Így nagy igazságtalanságot szenvedtek el a szegény és tudatlan szabadbirtokosok, akik elvesztették a közös földekre vonatkozó jogaikat. Pickeringben egy izben a tizedek bérlője arra törekedett, hogy kerítsék el, osszák fel a művelés alatt nem álló földeket. A kis szabadbirtokosok lehetőleg ellenálltak neki; de kevés lévén a pénzük a pörösködéshez, elutasították és a bérlő, aki a község földnélküli „háztulajdonosainak” támogatását megvásárolta, elvette a szabad kisbirtokosoktól a földet, a zsákmányon aztán a zsellérekkel megosztotta.¹ Az intézőnek könnyű volt mindig addig bosszantani a kisbirtokost, hogy eladja a földjét, mint Addison Touchy-ja, akinek jövedelme pörösködések folytán 80 fontról 30 fontra szállt le, bár ebben az esetben, — igaz, csak saját magát okolhatta.² A művelés alatt nem álló földek elkerítése is nagy kárt okozott a kisbirtokosoknak, akik a legeltetés joga nélkül természetesen még nehezebben tehettek eleget kötelezettségeiknek.

Bár a szabad birtokosok eltűnésének gazdasági okai aránylag kevésbé voltak jelentősek, mégis hozzájárultak ahhoz, hogy a változás gyorsan menjen végbe. A szemtermelést űző kisbirtokok nem fizettek jól, és minden esetben egyesítettniök kellett. A kisbirtokosok, Young Arthur szerint, nehezebben dolgoztak, kényelem dolgában pedig minden tekintetben oly alacsonyan éltek, mint a napszámosok. De nyomoruknak pusztán az volt az oka, hogy szemtermelést és nem legelőgazdaságot űztek.³ És ettől eltekintve kétségtelenül a nagybérlők új osztálya sok tekintetben fölötte állt a maradi kis szabadbirtokosnak, — „egészen másfajú emberek . . .

¹ Marshall : *Yorkshire*, 54. lap.

² *Spectator*, 122. sz.

³ *Travels in France*. Dublin 1793. kiadás. II. kötet, 262. lap. *Rural Economy* 3. és 4-ik essay.

ami a tudást és eszméket illeti,¹ akiknek javított mezőgazdasági eljárásával a kis szabadbirtokosra nézve tulságosan nehéz volt a verseny. Egy további gazdasági ok, mely szintén a kisbirtokos elnyomására hatott közre, a házi iparágak fokozatos pusztulása volt, ez éppen úgy károsította őket, mint ma a német parasztot. Cumberlandban a kisbirtokos tünedezik, mihelyt a rokka ke-reke megáll.² A szövő háziipar pusztulása úgy látszik, jelenté-kenyen sujtotta a kenti Szürke-kabátosokat. És végül, amikor a kis városok és falvak elpusztultak, aminek okát a nagyobb földbirtokosok és az ipar megerősödésében kell keresnünk, a kis szabadbirtokosok elvesztették piacukat, mert a rossz utakon rájuk nézve igen terhes volt termékeiket messze szállítani. A kis szabadbirtokosok legtovább ezért ott maradtak fenn, ahol tej-gazdaságot folytattak, mint Cumberlandban és West-Ridingben és ahol a háziipar virágzott és piacuk volt termékeik számára a saját szomszédságukban.

Mihelyt egyszer a szabad kisbirtokosság sorai szemellátható-lag megritkultak, kipusztulásuk folyamata folyton növekvő gyors-sággal haladt előre. Akik fennmaradtak belőlük, elszigetelődtek. Nem találtak saját rangjukbelieket, akikhez leányaikat férjhez adhatták volna, így mind szívesebben adták el földjeiket, bár-milyen erős volt is egyes helyeken a birtokhoz való ragaszkodás.³ Még a legvállalkozóbbak is a városokba mentek, hogy ott próbálja-nak szerencsét, éppen úgy, mint ahogy ma a francia parasztot a városokba vonja ezeknek érdekesebb és izgatóbb élete. Így Sir Robert Peel nagyatyja eredetileg egy saját földjén gazdálkodó kis

¹ *View of the Agriculture of Oxfordshire*, 269. lap. V. ö. Howlett, I. 65. : „értelme és beszédmódja semmivel sem mulja felül az egyszerű munkását, jó ha megközelíti.”

² L. Wordsworth *Guide to the Lakes* című munkáját, 268. lap.

³ Lásd Wordsworth történetét a kisbirtokosról és fájáról Martineau Harriet *Önéletrajzában*, II. kötet. 233. lap.

szabadbirtokos volt, de találékony, éles gondolkozásu ember létére a gyapotszövő és nyomó iparra adta magát.¹ Különösen ez történt a kis földesurakkal is, akik aránylag mind szegényebbekké váltak és akik mind nehezebbnek látták, hogy a kényelem emelkedő mértékével lépést tartsanak. Már a tizenhetedik század végén panaszok hallatszanak, hogy a földbirtokosok a megyei székhelyeken kezdenek lakni. Később a jobbmóduak Londonba mentek már; Sir Roger de Coverleynek háza volt a Sohosquare-en. A kis vidéki ur mindjobban érezte az ellentétet maga és gazdagabb szomszédai közt; és minthogy nem voltak a földhöz fűződő politikai jogai — mert a nagy földbirtokosok az egész közigazgatást kezükben tartották — minden oka megvolt arra, hogy eladja a földjét és pénzét jövedelmezőbbben fektesse be.

Hogy összefoglaljuk az egész mozgalmat, valószínű, hogy a kis szabadföldbirtokosok egy része minden esetre eltűnt volna a gazdasági okok kikerülhetetlen hatása alatt. De ez egyedül nem vezetett volna ily nagy mértékben való eltűnésükhöz. A kor politikai körülményei, a földbirtoknak mind tulnyomóbb jelentőségre emelkedése tette lehetetlenné a szabad kisbirtokosra nézve, hogy megmaradjon a földjén.

¹ Baines : 262., 263. lapok.

VI.

ANGLIA 1760-BAN.

A munkabérből élők helyzete.

A mezei munkás. — Helyzetének javulása a század eleje óta. — Helyzete 1750-ben és 1850-ben. — Az ellentét észak és dél közt. — Egyenlőtlenlégek a bérekben és ennek okai. — A mesteremberek helyzete. — Béreik erősen emelkednek 1760 óta. — Mostani helyzetük némely előnytelen vonása szemben az akkorival.

A mezei munkások helyzete igen sokat javult a század eleje óta. A tizenhetedik században az átlagos napi bér $10\frac{1}{4}$ penny volt, a gabona átlagos ára pedig ugyanekkor 38 shilling és 2 penny. A tizennyolcadik század első hatvan éve alatt az átlagos bér 1 shilling, a gabona ára 32 shilling.¹ Tehát míg a gabona ára a jó termésévek hatása alatt $16\frac{0}{10}$ -kal esett, a bérek kb. ugyanennyivel emelkedtek, ami a munkásoknak kettős előnyt jelentett. Smith Ádám a jólétnek ezt a gyarapodását² „a munka utáni kereslet növekedésének“ tulajdonítja, mely szerinte „az ország nagy és

¹ Nicholls : *History of the Poor Laws*, 1854. II. kötet 54—55. lapok, idézve Young Arthur után.

² *Wealth of Nations*, I. könyv, XI. fejezet, (I. kötet, 211. lap.)

szinte általános jólétének a következménye ;“ de egyidejűleg megengedi, hogy a jólét csak fokozatosan és nem nagyon gyorsan növekedett. Igazi megoldás a népesség számának lassu szaporodása. A jómód tényleg lassan emelkedett, de mégis gyorsabban, mint ahogy a népesség szaporodott.

A munkásság helyzetében beállt javulás így a tényleges és nemcsak a névleges bérek emelkedésében találta meg a maga okát. Igaz, hogy egyes cikkek, mint szappan, só, gyertya, bőr, erjesztett italok, jórészt a rájuk kivetett adók miatt jóval drágábbak lettek és igen kis mértékben fogyasztattak ; de e cikkek felemelt árát fölösen kiegyenlítette a gabona, burgonya, fehér- és sárga répa, kel, alma, hagyma, vászon és gyapjuszövet, a közönségesebb fémekből készült eszközök és házi szerek olcsóbbodása.¹ A buzakenyér nagy mértékben kiszorította a rozs- és árpakenyeret, amelyekre „a borzalom egy nemével néztek,“ minthogy a buza éppen olyan olcsó volt, mint azelőtt a rozs vagy az árpa.² Minden szegény család teát ivott legalább egyszer naponta, — „veszedelmes cikk,“ „haszontalan feleslegesség“ Young Arthur szemeiben. ³ Husfogyasztásuk „meglehetősen jelentékeny,“ a sajt fogyasztás „mérhetetlen“ volt.⁴ 1737-ben a napszámosok Angliában „béreik magasságánál és az életszükségletek olcsóságánál fogva“ jobban laktak, táplálkoztak

¹ *Wealth of Nations*, I. könyv, VIII. fejezet, (I. kötet, 82. lap.)

² Harte: *Essays on Husbandry* című munkája 176—177. lapok, idézve Young Arthur: *Farmer's Letters* című művében. (3. kiadás, 1771.) I. kötet, 207—208. lapokon. Északon még továbbra is rozs- és árpakenyeret ettek. (A buzakenyér kétségtelenül ismeretlen volt a norfolki munkások előtt a jelen század elején.)

³ Ugyanott 200, 297. lapok. A tea jórésze igen rossz és csempészett volt. Egy család Epsomban egy negyedfontból annyit készített, hogy két hétig elég volt nekik. — Eden, III. kötet, 710. lap. Mégis a behozatal roppantul emelkedett, 141.995 fontról 1711-ben, 2,515.875 fontra az 1759—60. években, — Nicholls, II. kötet, 59. lap.

⁴ *Travels in France*, dublini kiadás. 1793. II. kötet. 313. lap.

és öltözködtek, mint más országokban a mezei gazdák és földművesek.¹ A tizennyolcadik század közepe tényleg körülbelül a legjobb idejük volt; bár a hanyatlás hamar mutatkozott. 1771 körül már hatással volt helyzetükre a megelőző rossz évek sorozata, amikor is az árak sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a bérek; bár a változás ekkor még, mint Young mondja, pusztán fölösleges kiadásaiknak megszüntetését vonta maga után.² A század vége felé az emberek sajnálkozva kezdtek visszatekinteni erre a korszakra, mely a mezei munkás életében az elmúlt jóléte ideje volt. Az Erzsébet uralkodásának 43-ik esztendejében hozott törvény elfogadása óta, így irt Eden 1796-ban, „sohasem tudtak a munkások egy napi munkával annyi életszükségleti cikket megszerezni, mint az életszükségletek árának legutolsó nagy emelkedése előtti időkben.”³

És nemcsak a magas bérek és az olcsó élelem volt az egyetlen előnyük. Házaik gyakran járadékmentesek voltak, minthogy a művelés alatt nem álló részeken épültek. Minden háznak hozzátartozó darabka földje volt,⁴ bár ez a darab sokszor igen kicsiny volt, mert az Erzsébet-féle törvényt, mely azt rendelte, hogy minden háznak négy acre földje legyen, kétségtelenül figyelmen kívül hagyták, sőt 1775-ben vissza is vonták. Jogaik a közös földeken tüzelőfán kívül arra képesítették őket, hogy teheneket, disznókat és szárnyast tartsanak a művelés alatt nem álló földön és juhokat a tarlókon. De ezeket a jogokat már folytonosan visszanyesték, és már „nyílt volt a harc a parasztházak ellen,”⁵ megfelelően annak

¹ Chamberlayne : *State of Great Britain*, 1737. 177. lap. Azt mondja, hogy a legközönségesebb kézművesnek vagy földművesnek sem hiányoztak ezüst kanalak és néhány ezüst serleg a háztartásából.

² *Farmer's Letters*, I. kötet, 203—205. lapok; V. ö. Howlett, idézve Eden : *State of the Poor*-jában I. kötet, 384—385. lapok.

³ Eden : I. kötet, 478. lap.

⁴ *Farmer's Letters*, I. kötet, 205. lap.

⁵ *Farmer's Letters*, I. kötet, 301. lap.

a törekvésnek, mely a földeket nagy juh-tenyésztő birtokokká akarta egyesíteni. Szokásossá vált az is, hogy nőtlen munkások a gazdák házaiban kaptak teljes ellátást.

Egészben véve, a mezőgazdasági munkás helyzete, legalább Anglia déli részében, sokkal jobb volt a tizennyolcadik század küszöbén, mint aminő utódaié volt a tizenkilencedik közepén. Ez utóbbi időben a bérek tényleg alacsonyabbak voltak, mint az előbbiben Suffolokban, Essexben és talán Wiltshire egyes részeiben; Berkshireben pontosan ugyanazok maradtak; Norfolkban, Buckinghamshire-ben, Gloucestershire-ben és Wiltshire déli részében igen jelentéktelen emelkedés volt tapasztalható; Sussex és Oxfordshire kivételével nem volt megye a Trenttől délre, amelyben egy negyednél többel emelkedtek volna.¹ Ezalatt a földbér és a legtöbb élelszükségleti cikk ára, a kenyéré kivételével, roppantul emelkedett, míg a munkások legtöbb régi kiváltsága megszűnt. Így tényleges béreik a valóságban csökkentek. De az északi részek iparosvidékein javult a helyzetük. Mig délen a névleges bérek átlag $14\frac{0}{100}$ -kal emelkedtek, addig itt átlag $66\frac{0}{100}$ -kal lettek magasabbak. Némely vidéken az emelkedés $200\frac{0}{100}$ -nyi is volt. Young Arthur idejében a mezőgazdasági munkabér Lancashireben átlag 4 sh. 6 penny volt — a legkisebb bér Angliában. 1821-ben 14 sh-re emelkedett. Körülbelül azt lehet mondani, hogy a munkások viszonylagos helyzete a Trenttől északra és délre éppen az ellenkezőre fordult egy század lefolyása alatt.

Young Arthur idejében a legmagasabb bérek Lincolnshireben, East-Ridingben, és mindjárt ezek után a London körüli és a keleti megyékben voltak találhatóak. Első pillanatra a bérek magas volta a két első megyében ellent látszik mondani északon és délen való viszonylagos alakulásuk általános törvényének. De közelebb vizsgálódva, azt találjuk, hogy ennek oka kivételes körülmények-

¹ Caird: *English Agriculture*, 513. lap.

ben rejlik. Levezetőleg okoskodva, nagy munka utáni keresletre, vagy csekély munkakináltra gondolhatnánk; és tényleg mind a két behatást érvényesülni látjuk. A népesség tényleg fogyott, Lincolnshire-ben 64-ről 58-ra egy négyszögmértföldön, East-Ridingben 80-ról 71-re; ez részint az elkerítéseknek és a szántóföldek legelőkké való átalakításának tulajdonítható, részben az ipar fejlődése okozta West-Ridingben. Így a munkások az utóbbi vidékre tódultak, amikor egyidejűleg kiszorultak a mezőgazdasági vidékekről. Az ott maradt munkások után pedig igen nagy volt a kereslet a közmunkáknál, mint az országutaknál és a nagyban megkezdett földjavításoknál. ¹

De a bérek sok helyi változatosságával találkozunk, amit kevésbé lehet a közgazdaságtan rendes szabályai szerint magyarázni. Gyakran ugyanabban a megyében a legnagyobb egyenlőtlenségeket találjuk. Lincolnshire-ben például a bérek 12 sh. 3 penny és 7 sh., sokszor 6 sh. közt váltakoztak. ² Ugyanebben az időben történt, hogy Smith Ádám levezetőleg okoskodva abból a tételből, hogy az emberek mindig anyagi érdekeiket követik, kijelentette, hogy a bérek mindig egyenlőségre törnek ugyanazon környéken és foglalkozásban. Honnan mégis e különféleségek? Részben maga Smith Ádám is megadja a feleletet. Törvénye csak olyan esetben hat pontosan, „amikor a társadalmat a dolgok természetes rendje vezérli.“ ³ Ebben az időben ez lehetetlen volt, amikor a természetes törekvéseket más irányba terelték a munka helyváltoztatására vonatkozó törvényes megszorítások, mint pl. az illetőségi törvény, amelynek az volt a következménye, hogy minden munkás saját községébe záratott be. De a bérek körüli rendellenességek okait nemcsak törvényes szabályozásokban kell keres-

¹ Young : *Northern Tour*, I. kötet, 172. lap; Eden : I. kötet, 329. lap.

² Young : *Eastern Tour*, IV. kötet, 312.—313 lapok.

³ *Wealth of Nations*. I. könyv, I. fejezet, X. (I. kötet, 104. lap.)

nünk. Eltekintve az ehhez hasonló zavaró körülményektől, az emberek nem cselekesznek mindig anyagi érdekeiknek megfelelően; más befolyások is hatnak cselekedeteikre. Egyike a legerősebbeknek ezek között a helyhez való ragaszkodás. Részben ez a hatás hiúsította meg legújabbán a munkások szövetségének azon törekvését, hogy a keleten és délen levő fölös munkaerőt északra vigyék. Ugy szintén a nemtörődömség és a tudatlanság szintén nagyjelentőségű olyan tényezők, amelyek a neveltség nélküli emberek tulnyomó részének cselekedeteit befolyásolják. 1872-ben voltak olyan munkások Devonshireben, akik sohasem hallottak Lancashireről, ahol pedig saját béreik kétszeresét is megkereshették volna.¹ Az emberi lények „minden áru között, mint Smith Ádám mondja, a legnehezebben szállíthatók,“² bár viszonylagos mozgékonyosságuk neveltségük fokától, a közlekedési viszonyok állapotától és minden különös időszak ipari viszonyaitól függ. A mai angol munkás sokkal könnyebben mozog, mint a száz év előtti. Egy olyan eleven, új országban, mint Amerika, sokkal mozgékonyabb a munkás, mint Európában.

A mezőgazdasági munkásoktól most már az ipariakhoz fordulva, helyzetüket ebben az időben egészben véve sokkal alantibbnak látjuk, mint aminő manap. Dacára a tőkés és a munkás közt mindinkább szélesedő szakadéknak, a kézműves helyzete mégis határozottan javult Smith Ádám ideje óta. Névleges bérei megkétszereződtek, vagy háromszorozódtak. Egy ács akkor 2 sh. és 6 pennyt keresett egy nap alatt; most 5 sh. 6 pennyt keres. Egy gyapotszövő akkor 5 sh.-et keresett egy héten,³ most 20 sh-et keres, és így tovább. De egészében bajos egybevetni a kézműves

¹ Lásd Heath: *Peasant Life in the West* című munkáját, 94. lap és Clifford művét: *Agricultural Lockout in 1874*.

² *Wealth of Nations*, I. kötet, VIII. fejezet. (I. kötet, 79. lap.)

³ Baines, 361. lap.

helyzetét e két időszakban, mivel oly sok egészen új osztálya támadt az iparosoknak az elmúlt század alatt; pl. a gépkovácsok, kiknek szövetsége 50.000 olyan embert foglal magában, aki 25—40 sh-et keres egy hét alatt. És ha a bérek az egész vonalon nagyon emelkedtek, voltak másfelől a munkásnak akkor olyan szemmel látható előnyei, amelyeket azóta elvesztett. Mert a kézműveslakosság akkor még jórészt a vidéken lakott. Az iparosnak megvolt a maga kis darab földje, amely egészséges táplálékkal látta el és melynek művelése ránézve egészséges üdülés is volt. Bérei, alkalmazása is sokkal rendszeresebbek voltak. Nem volt bizonytalanságoknak alávetve és fogalma sem volt még azokról a borzasztó szenvedésekről, amelyeket utódainak kellett eltűrnie a kereskedelmi árhullámzások miatt, különösen a szabadkereskedelem behozatala előtt. Mert az ipar egész belső élete lényegesen különbözött a maiétól. Az iparosok és alkalmazottaik közti viszony sokkal szorosabb volt, úgy hogy sok iparágban nem alkottak két külön, hanem egy osztályt. Amint a mezei lakosság közt a kisgazda és a munkás egyforma életmódot folytatott — mivel a tőkepenzes bérlők osztálya még akkor nem alakult ki, — és ugyanannál az asztalnál evett, éppen úgy a kézműves iparágokban a segéd gyakran mesterré válhatott. A vagyonmegoszlás mindenesetre minden tekintetben sokkal egyenletesebb volt. A földbirtok, bár fokozatosan egyeseknél központositódott, mégis akkor még sokkal több kézben volt; még a nagybirtokosok sem birtak annyival, mint a mai gazdagok. Nem volt ásványokban rejlő nagy vagyonuk, vagy értékében gyorsan növekvő városi birtokuk. A kereskedő foglalkozások jó része szintén még a kistökések kezében volt. A nagy kereskedelmi ágak, mint a vaskereskedelem, amely nagy tőkét kíván, csak lassan fejlődtek ki.

VII.

A MERKANTIL-RENDSZER ÉS SMITH ÁDÁM.

A kereskedelmi politika iránya megváltozik. — Az állam középkori fogalma. — A belföldi kereskedelem és ipar szabályozása. — A munkások szabad költözésének korlátozása. — A tanoncügyi törvény. — Hatósági bér- és ármegállapítások. — A külkereskedelem szabályozása. — A kiváltságolt társaságok. — A merkantil rendszer és a védelmi politika. — E rendszer bajai. — Az érdekek harca. — Igazságtalanság Irországgal és a gyarmatokkal szemben. — A Wealth of Nations jellemzői. — Beosztása. — Smith Ádám világpolgáriás felfogása és az önérdekbe vetett hite.

Az ellentét az 1760-ik esztendő Angliájának ipara és a mai iparos Anglia közt nemcsak külsőségekben mutatkozik. Párhuzamosan azzal a forradalommal, amelyet a beköszöntött század hozott létre a termelés módszereiben és szervezetében, az emberek gazdasági gondolkozásában is egy nem kevésbé gyökeres változás állott be, de hasonlóképen az állam viselkedésében is az egyéni vállalkozásokkal szemben. 1760-ban Anglia még nagy mértékben a kicsinyes és sokféle ipari rendszabályok középkori rendszere alatt állott. Ez a rendszer tényleg már hanyatlóban volt, de még nem váltotta fel az ipari szabadság modern eszméje. A középkori rendszert meg-

értendő, vissza kell mennünk abba a korba, amikor az államot még vallási intézménynek tekintették, olyan célokkal, amelyek az egész emberi életet felölelik. Olyan korban, amikor az állam feladatának vélték azt, hogy egyes polgárait minden tekintetben vigyázzon és hogy gondoskodjék annak megőrzéséről necsak erőszak és csalás ellen, de örök üdvösségéről is, csak természetes volt, hogy törvényes kamatlábat, tisztességes béreket igyekezett megállapítani és jó árucikkeket biztosítani. Életbevágó fontosságú dolgokat nem volt szabad a véletlen vagy az önérdek rendező erejére bízni. Mert még nem jött el az a bölcsélet, mely Istent a természettel azonosította; még nem egyeztette meg egy mindent rózsásan látó elmélet a közérdeket a magánérdekkel. És ugyanakkor a világ és az állami élet kicsinysége és a társadalmi rendszer egyszerűsége azt a kísérletet, hogy az emberek gazdasági viszonyait szabályozzák, kevésbé tüntette fel lehetetlennek, mint aminőnek ez ma látszanék.

Ez az államelmélet és a szabályozásoknak és a megkötöttségnek az a politikája, mely belőle fakadt, még nagy mértékben éreztette hatásait az angol ipar terén, mikor Smith Ádám irt. A belforgalom mindenestre nagy mértékben szabad volt; nem voltak tartományi vámhatárok, mint az egykoru Franciaországban és Poroszországban. Smith Ádám ezt aényt ragadta ki egyike gyanánt azon főokoknak, amelyek Anglia jólétét okozták; és Colbert és Stein, valamint az angol rendszer más bámulói előtt ez a szabadság oly eszmény gyanánt tünt fel, mely után folytonosan törekedni kell. De bár a belforgalom szabad volt, az árucikkek tekintetében mégis létezett még a korlátozások hálózata, amely megakasztotta a munka és a tőke szabad mozgását. A ta-noncügyi törvény szerint¹ senki sem folytathatott ipart, ha hét évig nem szolgált. A törvény kihatása ugyan, igaz, korlátozva

¹ Erzsébet uralkodásának 5-ik évében hozott törvény 4. fejezete.

volt azokra az iparágakra, amelyek Erzsébet uralkodásának ötödik esztendejében már léteztek és csak mezővárosokban meg városokban volt érvényben. De bárhol, ahol csak egy községi céh létezett, az ez által megállapított rendszabályok lehetetlenné tették, hogy valaki ott dolgozzék, míg teljes jogu polgárává nem lett a városnak, ezt pedig rendszerint csak tanoncéveit kiszolgálva érhetette el. Sőt a céhek felügyeltek az áruk minőségére és árára. A céh házában, közös áruházakban, hol a kisebb iparosok adták el áruikat, minden eladásra kínált árut megvizsgáltak. A középkori gondolat még mindig kísértett, hogy az állam álljon jót az áruk valódiságáért; nem hagyták a fogyasztóra, hogy ő derítse ki minőségüket. A középkorban, amikor az emberek évről-évre mindig ugyanazon dolgokat használták, a pontos felügyelet tényleg biztosította az áruk jóságát. De az ipar fejlődésével e rendszabály megszűnt hatékony lenni. Sir Josiah Child már felismerte, hogy a divat változásának végzetessé kellett ránézve válnia és hogy egy népnek, mely világkereskedelmet akar folytatni, mindenféle minőségű cikket kell előállítania.¹ De a hiedelem, hogy e szabályozások szükségesek, csak lassan halt ki; ezt fenntartani hivatott új törvényeket egészen II. György uralkodásáig hoztak.

Nem világos, hogy a korlátozások miként hatottak a tőke és a munka mozgékonyására. Kétségtelenül nagy mértékben elérték célukat; de amikor Smith Ádám a céhekről szóló keserű bírálatát írta,² valószínűleg arra a glasgowi különös esetre gondolt, amikor Wattrak nem engedték meg, hogy mesterségét folytassa. Mindenesetre ebben az időben is volt sok szabad város, mint Birmingham és Manchester, amelyek szabadságuk hatásaként nagyban virágoztak. Sőt még a kiváltságos városokban is, ha hihetünk Eden-nek, a korlátozások sokkal kevésbé voltak nyo-

¹ *On Trade*, 131. lap. (1692. kiadás.)

² *Wealth of Nations*, I. könyv, X. fejezet, II. pont. (I. kötet, 125. lap.)

masztók, mint ahogy azt Smith Ádámnál olvashatjuk.¹ „Meg vagyok róla győződve — így szól, — hogy egy oly cipész, aki nem szolgálta ki a tanoncéveit, mesterségét Bristolban vagy Liverpoolban, bármelyik helyen, a céh részéről a háborgatásnak éppen oly kevés veszélye nélkül folytathatná, mint amennyire háborgatná a manchesteri városi hatóság, vagy a birminghami rendőrkapitány.“ Aztán idézve és bírálva Smith Ádámot, hozzáteszi: „Megvallom, nagyon erősen kételkedem, hogy csak egy céh is volna Angliában, mely a maga jogait ez idő szerint ily módon gyakorolná. E tekintetben, mint sok másban is, a társadalom észrevétlen haladása a kiváltságos jogokat téltlenségre készítette.“² Több-kevesebb bizonyossággal arra következtethetünk ebből, hogy a nem teljes jogu polgárokat nem háborgatták, de hogyha rosszul ment az üzlet, ki voltak téve annak, hogy kiűzik őket.

A középkori világ másik maradványa volt az az eljárás, hogy a béreket a békebírák állapították meg, amely gyakorlatot Erzsébetnek említett törvénye rendelte el. Smith Ádám erről úgy beszél, mint egyik kiegészítő részéről annak a rendszernek, melyben a szegényt a gazdag elnyomta. Bármiként állt legyen is a dolog egyes esetekben, általánosságban ez nem volt igaz. A vidéki gentry egészen véve féltő gonddal igyekezett igazságos lenni a munkásosztálylyal szemben. A munkások összebeszélései tilalmasak voltak, mivel ezt a módot nem találták alkalmasnak az óhajtott cél elérésére és nem mivel talán leszoritva akarták tartani a béreket. A békebírák gyakran rendelték el béremelést és a munkások maguk nagyon mellette voltak, hogy így állapíttassanak meg a béreik.

¹ A korlátozások fentartását a kiváltságolt városokban nagy mértékben az okozta, hogy a disszenterek, akik talán a kereskedői osztály leggazdagabbjait foglalták magukban, jogilag egyáltalán tényleg jelentős mértékig ki voltak zárva a kiváltságos városokban a hivataloskodásból.

² *State of the Poor*, I. kötet, 436—437. lapok.

A munkaadók maguk is gyakran fejezték ki meglegedésüket e rendszerrel, tulajdonképen ma egy ehhez teljesen hasonló rendszerünk van, a munkabíróságokban. A békebíró volt a törvény által kijelölt egyeztető közeg ; és téves felfogás, hogy az ilyen hatósági megállapítás nem volt jó a maga idejében.

A rendszabályozás elve sokkal inkább volt egészében alkalmazva kül-, mint belforgalmunkban. Az előbbit teljesen a nagy kiváltságolt társaságok tartották kezökben, akár álltak ezek részvénytársasági alapon, mint a Kelet-Indiai Társaság, akár a Török Társaság mintájára voltak „szervezve“, amelyben mindenki saját tőkéjével kereskedett.¹ Itt megint Smith Ádám tulságosan messze megy a korlátozó rendszer elleni kifogásaiban, ami arra vezette őt, hogy a céhekben való iparúzést hibás elvnek jelentse ki. „Az ilyen társaságok igazgatói,“ így szól, „inkább más emberek pénzének, mint a sajátjukénak lévén gondozói, nem várható tőlük, hogy éppen olyan óvatos elővigyázattal viseljék annak gondját, mint aminővel a társak egy magán társas üzletben gyakran vigyáznak a sajátjukra Hanyagságnak és pazarlásnak többé vagy kevésbé mindig elő kell fordulnia egy ilyen társaság üzleteinek vitelénél.“² Példája ez a tisztán a priori gondolkozásnak, de Smith főérvét a részvénytársaságok történetéből meríti. Beakarta bizonyítani mint tényt, hogy ha csak nem voltak monopól helyzetben, nem sikerültek ; tehát inductive járt el és végezetül egy tapasztalati törvényt állított fel : „*minden tapasztalattal* ellenkezni látszik, hogy egy részvénytársaság sikeresen folytathasson bármely oly külkereskedelmi ágat, amelyben magánvállalkozók vele nyílt és szabad versenybe léphetnek.“³ De sokkal becsületesebb

¹ *Wealth of Nations*, V. könyv, I. fejezet. III. rész, I. pont. (II. kötet, 317. és következő lapok.)

² Ugyanott, II. kötet, 326., 329. lapok.

³ Ugyanott, 331. lap.

volt, semhogy meg ne engedte volna, hogy e szabály alól kivételeknek van helyök, mint pl. a bankoknál, amit ő azzal a ténnyel magyarázott, hogy ezt a gyakorlat nyújtotta ügyesség okozza.

Smith tapasztalati törvénye, mint mi is jól tudjuk ma, bár távol áll attól, hogy általánosan igaz legyen, mégis eléggé észszerű következtetés volt abban az időben, amikor keletkezett. Azóta igen sok részvénytársaság működik sikeresen, például a vasiparban. Nem is nehéz e változás okát meglátni. A megegyezés, társulás szokása ma erősebb, mint akkor volt és rájöttünk arra, hogy miként kell a fizetett alkalmazottakat érdekeltté tenni, részeltetvén őket azon vállalatok nyereségében, amelyet vezetnek. A tapasztalás azt is megmutatta, hogy egy nagy társaság a legjobb elméletet alkalmazhatja. A legutóbbi válság alkalmával a dowlais-i vasmű, amelyet részvénytársasági formában vezetnek, egyedül maradt jövedelmező sok körülötte végbement bukás között és ennek csak az volt az oka, hogy a környék legügyesebb embere volt az igazgatója.

Smith Ádám idejében mégis nem az okozta a részvénytársaságok keletkezését, mintha gazdasági fölényüket átlátták volna, de inkább az a törekvés, hogy az egyéni vállalkozásokat korlátozzák, ami megint azon a hiedelmen alapult, hogy a köz- és a magánérdek ellentétes, amint ez a felfogás jellemző volt arra az időre. Az ellentétesség hasonló gondolata uralkodott éppen így a nemzetközi érintkezésekben is. Azt hitték, hogy az egyik ország jóléte összeférhetetlen a másiknak a boldogulásával. Ha valamelyik a kereskedelemből hasznot huzott, úgy hitték, ezt csak a szomszédjai kárára teheti. Ez a felfogás a merkantil-rendszer alapja. Eredete a nemzetiesség szellemében gyökerezik — a maga magát fentartó és teljes nemzeti élet gondolatában, mely a renaissance-szal és a reformációval köszöntött be.

De hogy került összeköttetésbe a nemzeti eszme azzal a hittel, mely különös jelentőséget tulajdonított az aranynak és az

ezüstnek, amit rendszeren a merkantil-rendszer lényegének tekintenek? E rendszer célja a nemzeti nagy-lét volt; de ez rendszeren a nemzeti vagyonosságtól függ, nemcsak olyan különleges jószág-tól, minő a vert pénz. A magyarázatot abban a tényben kell keresnünk, hogy a kereskedelem és a pénzrendszer kifejlődésével az arany és az ezüst különösen fontossá vált a forgalomra nézve.

Mi több, az állandó hadseregek növekedésével az állami pénzügyek új jelentőséget nyertek, és az állami kincstár törekvése az volt, hogy nemes fémekből kész összegek álljanak rendelkezésre. Innen keletkezett az az elmélet, hogy az arany és az ezüst a nemzet ingó vagyonának legbiztosabb és legtartósabb részét teszik, és hogy, mivel a használati értékök nagyobb, mint bármely más jószágé, minden állam teljes erejével lehető nagy készletet igyekezék belőlük felhalmozni. Először a kormány arra törekedett, hogy ezt a célt kincs felhalmozásával érje el; de ez a politika mihamar pusztitónak és nehéznek bizonyult. Aztán arra fordította a figyelmét, hogy a készpénzkészletet a nép kezében öregbitse, mert belátták, hogy ha sok készpénz van az országban, mindig támaszkodhatnak erre szükség esetén. Az arany és ezüst kivitelét tehát eltiltották; de ha a kincsgyűjtés célszerűtlennek bizonyult a cél elérését biztosítandó, ez az újabb mód mihamar haszontalannak mutatkozott, minthogy a tilalmat könnyen meg lehetett kerülni. Mint végső eszközhöz végre ahhoz folyamodtak, hogy a kereskedelem rendes csatornáin keresztül állandó beözönlését biztosítsák a nemes fémeknek. Ha kevesebbet veszünk, mint amit eladunk, így érveltek, a kereskedelmi mérlegnek ércpénzzel kell kiegyenlítődnie. E célt biztosítandó, a nyersanyagok és az élelmiszerek behozatalát minden lehető módon elősegítették, de a külföldi ipari termékek vásárlását többnyire megtiltották és az embereket arra kérték, hogy ne vásároljanak behozott fényűzési tárgyakat. Az eredmény az volt, hogy a külföld éppen így járt el és hogy a kereskedelmi forgalom megrekedt. Vámháboruk minden-

naposokká váltak ; pl. mi eltiltottuk az aranyláncok behozatalát Flandriából, a flamandok viszonzásul kizárták ami gyapjunkat. A rendszer mégis ellenállott a tapasztalat tanításainak, dacára annak, hogy az arany- és az ezüst-kiviteli tilalom megszüntetésével a kormány elismerte a szabadkereskedelem helyes elvét, amelyet a keletindiai társaság sürgetett. Az utóbbi azt vitatta, hogy a nemes érc kiviteli tilalma nemcsak haszontalan, minthogy igen könnyen ki lehetett játszani a csempészettel, de még ha keresztülerőltetik is, sérelmes, minthogy a keletiek értékes cikkeiket csak ezüst ellenében hajlandók eladni. E küzdelem sikere világosan jelzi az átmenetelt a merkantil-rendszerről a modern, védelmi politikára. E rendszer hívei megváltoztatták álláspontjukat és ahelyett, hogy pusztán a nemesfémek kivitelének tilalmát követeljék, a belföldi iparágak általános védelmét állították fel.

Rendszabályaik nem voltak mind egyformán rosszak. A hajózási törvényeket pl. Smith Ádám védelmébe vette és Mill elfogadta ezt a védelmet azon az alapon, hogy a nemzeti védelem fontosabb, mint a nemzet vagyonsága.¹

A leghiresebb volt e törvények közt az 1651-iki² törvény, amelynél fogva Ázsia, Afrika vagy Amerika mezőgazdasági és ipari termékeit csak olyan hajón volt szabad behozni Angliába, Irlandba és a gyarmatokba, amely angol alattvaló tulajdona és amelynek legénysége háromnegyed részéig angolokból áll ; míg viszont egy európai ország termékeit sem lehetett behozni más, mint csak angol hajón vagy olyanon, mely az illető országé, melyből az áru való. A törvény pártolói a következő indokolással éltek : A hollandiakat kiszorítván az Anglia felé vivő közvetítő kereskedelem-

¹ *Wealth of Nations*, IV. könyv, II. fejezet. (II. kötet, 38. lap) ; Mill *Principles* (első kiadás), V. könyv, X. fejezet. (II. kötet, 485. lap.)

² Régebben is voltak többé-kevésbé szigorú hajózási törvények VII. Henrik idejétől kezdve.

ből, angol hajótulajdonosok kezébe fogjuk azt terelni és így az angol hajók száma emelkedni fog. Elismerték, hogy ez az angol hajótulajdonosoknak és matrózoknak adott monopóliumot jelent és hogy ennek következtében a viteldijak drágábbakká lesznek, a fejlődő kereskedelem pedig akadályt fog szenvedni. Elismerték továbbá azt is, hogy az angol hajók magasabb vételdijaik következtében ki fognak szorulni a semleges kikötőkből; de a főtürekvés az volt, hogy mi biztosítsuk magunknak az egész közvetítő kereskedelmet Anglia, Nyugat-India és Anglia között és azt mondták, hogy ez bőven kárpótolni fog minket a kereskedelem más ágaiból való kiűzésünkért.

Ezek a sejtelmek nagyjából beteljesültek. A vitelberek emelkedtek, mivel az angol hajót építeni és felszerelni drágább, mint a holland hajót és így kereskedelmünk egészben csökkent.¹ A semleges kikötőkből kiszorultunk és elvesztettük az orosz és a balti kereskedelmet, mivel az angol hajósok, akiknek monopóliumot adtunk, felemelték a vitelbéreket.² De másfelől monopolizáltuk azt a kereskedelmet, mely azon törvény rendelkezései alá eső kikötők felé irányult, amelynek főcélja volt „teljes gyarmati kereskedelmünk fenntartása.”³ Hajózásunk ezzel erős ösztönzést kapott és tengeri fensőbbiségünk együtt nőtt vele. Abban az időben, mikor a hajózási törvényt megszavazták, gyarmati kereskedelmünk jelentéktelen volt. New-York és Jersey hollandok voltak; Georgia, a két Carolina, Pennsylvania, Uj-Skócia még nem volt gyarmatosítva; Virginia, Maryland, Uj-Anglia csecsemőkorukat élték.⁴ A század végén azonban már a Barbados-szigetek maguk 400 hajót

¹ Anderson: II. kötet, 443—444. lapok; *Wealth of Nations*, IV. könyv, VII. fejezet, (II. kötet, 179. lap.); Child: *On Trade*, 93. lap. (1692-iki kiadás); *Britannia Languens*, (1680.), 66. lap; Richardson (1750.) 52. lap.

² Child: 98. lap, (1692-iki kiadás).

³ Anderson: II. kötet, 416. lap.

⁴ *Wealth of Nations*, id. h.

foglalkoztattak; a gyarmatok növekedésével pedig az angol tengeri hatalom egyre nőtt, míg végre elérte a hollandit. A következő században az amerikai és keletindiai kereskedelem folytonos fejlődése a kétségbevonhatatlan tengeri fensőbbtség helyzetét biztosította nekünk.¹

Még egy más ok is szólt a minden áron való védelem mellett ennek első idejében. Ösztönző ereje odahatott, hogy a tisztán mezőgazdasági lakosság érzéketlenségét és nehézkességét legyőzze és hogy a nép egy részét az iparba és a kereskedelembé terelje.² De mint mindenütt, a védelem itt is érezteti azt a nagy hátrányt, hogy egyszer megadva, nehéz visszavonni, amiáltal végeredményben több kár, mint haszon áll elő. Az angol ipar nem fejlődött volna oly gyorsan ily védelem nélkül, de a rendszer, mihelyt meghonosították, örökös veszekedésekhez vezetett a vetélykedő, versenyző iparágak között és feláldozta Indiát és a gyarmatokat nagyiparosainknak. Nemzeti ellenszenvünk a védelmi irányzat iránt utálattá válik, ha a rendszer részleteit vizsgáljuk. Ha eredményeit tekintjük, az 1688-tól 1776-ig terjedő idő alatt, amikor teljes erejében uralkodott, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy Smith Ádám kifakadásai a kereskedők ellen, bármily hevesek voltak is azok, nem voltak erősebbek, mint ahogy azt a tények követelték.

De a védelmi rendszer fenntartása nem irható teljesen a kereskedők rovására. Bár a kereskedő-osztály nagy befolyásra tett szert a forradalom alatt, a földbirtokos nemesség mégis túlsúlyban volt a parlamentben. Így feltámad a kérdés, hogy miként hódolhattak ezek egy olyan politikai iránynak, amely sok esetben, mint a gyapju-kiviteli tilalom dolgában is, határozottan ellentétes volt a mezőgazdaság érdekeivel. Smith Ádám ezt igen egyszerűen magyarázza meg. A vidéki urra, aki természetesen

¹ Payne : *History of the Colonies*, 78. lap.

² Mill : *Principles of Political Economy*, I. kötet, 8. fejezet, 2. §. (141. lap).

mindenkiközt a „legkevésbbé volt engedelmes szolgája a monopoliumok átkos szellemének,“ rákényszerítette ezt a felfogást „a kereskedők és iparosok panasza és álokoskodása“ és „az alázatos kereskedőemberek csuszó-mászó mesterkedése,“ akik rábeszélésték őt, hogy azt az egyszerű, de becsületes meggyőződést vallja, hogy nem a maga érdeke, de az előbb említetteké a közérdek.¹ Ez igaz, de ez még nem a teljes igazság. A földbirtokosok kétségtelesen kötelességüknek gondolták, hogy a kereskedelmet támogassák és nem értvén annak részleteihez, vakon követték a kereskedők tanításait. De e mellett a kereskedő-osztályok és köztük szoros viszony létezett, amelyről már szóltunk. Ifjabb fiaik gyakran a kereskedelmi pályára léptek; saját maguk, sok esetben, kereskedők lányait vették el. Nem is adták támogatásukat ellenszolgáltatás nélkül, védelmet kívántak a maguk számára és amikor belenyugodtak a gyapjukiviteli tilalomba, másfelől rábeszélésték a kereskedőket, hogy viszont egyezzenek bele abba, hogy a gabona quarterenkint 5 sh. kiviteli jutalomban részesüljön.

A rendszer egyik legesunyább vonása volt az egymással versenyző érdekek harca a belföldön. Szembetűnő példája ennek a gyapju- és a gyapotiparosok közti harc, melyben az előbbi, támogatva a földbirtokos érdekeltségtől,² sokáig előnyben volt, ugyanarra, hogy fogyasztási adót vetettek a nyomott kalikószövetekre, 1721-ben pedig teljesen eltiltották a viselésöket. Csak 1774-ben engedték ezt megint meg; a fogyasztási adót pedig csak 1831-ben szüntették meg. Vagy hogy egy más példát nézzünk: 1750-ben

¹ *Wealth of Nations*, I. könyv, X. fejezet; II. könyv, III. fejezet, (I. kötet, 134. lap; II. kötet, 34., 62. lapok.)

² *A True Representation of the Manufacture of the Combing and Spinning of Wool*, (Bib. Bodl.: N. D.) című munkában a szerző megjegyzi, hogy az indiai fonal behozatala „meg fogja akadályozni nagy mennyiségű gyapju fogyasztását, aminek folytán az urak bérlői, kik földjeiket gyapjutermelésre használják, kénytelenitve lesznek gyapjüket olcsó áron eladni.“

javaslat tétetett a parlamentben, hogy öntött és rud vasat be lehessen hozni a gyarmatokról. A timárok azonnal kérvényt nyújtottak be ez ellen azon az alapon, hogyha amerikai vasat behozhatnak, kevesebb vasat fognak olvasztani Angliában, kevesebb fát fognak kivágni és így az ő saját iparáguk fog szenvedni; az erdőségek tulajdonosai pedig pártolták a timárok kérelmét, attól tartván, hogy fájuk értékét ez befolyásolni fogja.¹ Jellemző példák ezek arra, hogy védelmi rendszer mellett a közérdek minő módon bonyolódik össze, fokozódik le a kereskedelmi érdekek hozzákeverődése folytán. És minél szabadabb egy kormány és minél jobban ki van téve az alattvalói részéről jövő nyomásnak, annál rosszabb lesz az eredmény. Mint egy amerikai megfigyelő nemrég mondotta, a védelmi rendszer jó lehet zsarnoki egyed-uralom esetén, de köz-társaságban sohasem lehet eredményes.

Még erősebb hibáit látjuk a védelmi rendszernek Irországra és a gyarmatokra vonatkozó politikánkban. Cromwell uralomra-jutása után Irországból hoztak be szarvasmarhát Angliába; „de földesurainkat kibékítendő“ a restauráció után az irországi élő marha, hus- és tejtermékek behozatalát eltiltották 1660-tól 1685-ig. Mivel a marhatenyésztés akkor megszűnt jövedelmező lenni, az irek földjeiket juhlegelőkké alakították át és nemcsak kivittek gyapjút, de a gyapjuipar is kezdetét vette náluk odahaza. Tüstént hoztak egy törvényt 1699-ben, mely szerint az ir gyapju csak az angol piacra vihető; ezt pedig olyan rendelkezések követték, amelyek az irek gyapjuipari termékeire vetettek ki tiltó vámokat. Az angol iparosok azzal érveltek, hogy mivel Anglia védelmezi Irországot s ez utóbbi jólétét angol tőkének köszöni, az irek törődjenek bele az ő kereskedelmüket sújtó korlátozásokba, melyek az angolok érdekeit szolgálják. Azonkívül a két királyság együttes érdekeit úgy vették volna legjobban figyelembe, ha Anglia és Irország kölcsönösen

¹ Scrivenor, 73—74. lapok.

monopolizálnák a gyapju- és a vászon-ipart és a két nemzet így egymástól függésbe kerülne. Ha a gyarmatokat nézzük, azt látjuk, hogy ezeket pusztán az anyaország piacainak és mezőgazdasági birtokainak tekintették. Ugyanazzal az okkal álltak itt is elő: hogy ezek mindent Angliának köszönnek és így nem volt zsarnokság, ha azokat a maguk érdekeiből kihasználták. Ezért ezeknek csak angol hajókon volt szabad árukat kivinni és behozni; nem vihettek ki oly cikkeket, amelyekre az angoloknak is szükségük volt, más országba Európában, mint Angliába; míg azok a nyers termékeik, amelyeknek a versenytől honfitársaink féltek, ki voltak tiltva az angol piacokról. A gyarmatokba való minden bevétel Európa bármely részéből, Nagy-Británia kivételével, el volt tiltva, hogy a mai iparosaink monopolizálhassák az amerikai piacot. Mi több, minden lehetőt megtettek, hogy megakadályozzák odaát bármely iparág kifejlődését. A tizenhetedik század végén néhány amerikai gyapju-iparba kezdett; 1719-ben ezt már elnyomták; minden vasipari iparág — még a szeg-gyártás is — el volt tiltva; virágzó kalapipar fejlődött ki, de az angol kalaposok kérelmére ezeknek a versenyzőknek nem volt szabad Angliába kivinni áruikat, sőt egyik gyarmatból a másikba sem. Smith Ádám joggal mondhatta, hogy „egy nagy birodalmat alapítani, pusztán azért, hogy vevőkből álló népet létesítsünk, első pillanatra olyan tervnek látszik, mely csak szatócsokhoz illik.”¹ Semmi sem járult nagyobb mértékben hozzá a Függetlenségi Nyilatkozathoz, mint ez a kereskedelmi rendszer, és jelentős, hogy ugyanaz az év, mely ennek a kihirdetését látta, látta a *Nemzeti Vagyonosság*-ról szóló munka megjelenését is.

Sokan, akik először olvassák a *Nemzeti Vagyonosság*-ot, csalódást éreznek. Azzal fognak hozzá, hogy világos érvelést, átlátszó kifejtését általános törvényeknek fogják benne találni; e helyett

¹ *Wealth of Nations*, IV. könyv, VII. fejezet, III. rész. (II. kötet, 196. lap.)

sok unalmas és zavaros okoskodást és egy csomó csupán időleges érdekű tényt lelnek benne. De éppen ezek a hiányai járultak hozzá a mű azonnali sikeréhez. Mivel Smith Ádám a kor tényleges körülményeit vizsgálta részleteiben és az államférfi számára egy kézi könyvet irt és nem pusztán, mint Turgot tette volt, egy rendszeres értekezést a bölcészek számára, azért fordult oly nyomatékosan korának gyakorlati embereihez, akik Pittel együtt dicsérték „kiterjedt részletismereteit“ éppen úgy, mint „bölcseleti kutatásainak mélységét.“ E kettő egyesítése adta meg neki az erejét. Ő volt az első nagy író e szakban ; vele lépett át a közgazdaságtan a tőzsdéről és a vásárokról a tudósok dolgozó szobáiba ; de ő csak tapogatózott ezen az uton és nem várhatjuk azt, hogy könyvében a tárgyalás csinos beosztásával és tudományos pontosságával találkozzunk. Nyelvezete próbálgatózó, néha olyan megkülönböztetéseket tesz, amelyeket másutt elfelejt, amint az elkerülhetetlen volt akkor, amikor a közgazdaságtan nyelvezetét végnélküli szóvitákkal még nem állapították meg. Nem volt meg benne Ricardo elvont okoskodó ereje. Tehetsége a széles és gyors megfigyelésben és bámulatosan szerencsés magyarázó-képességében rejlik. Azért tanulmányozzuk őt, mert benne, mint Plátóban, egy nagy eredeti szellemmel érintkezünk amely megtanít bennünket, hogy miként gondolkozzunk és dolgozzunk. Az eredeti szellemek mindig zavarosak, mert tapogatózva keresik a saját utjukat.

Ha Smith Ádám alapvető eszméi után kutatunk, amelyek legvilágosabban megkülönböztetik őt a korábbi íróktól, először is világpolgáriassága lep meg bennünket. Cobdennek elődje abban a hitben, hogy a kereskedelem nem egy nemzeté, hanem, hogy a világ minden nemzetét együtt egy nagy közösség gyanánt kell tekinteni. Már abból is látjuk, hogy mennyire távozott el a gazdaságtan régi rendszerétől, ha pusztán könyvének címét, *A Nemzetek Vagyonossága*, összehasonlítjuk Mun munkájáéval, *Anglia kincse a külkereskedelemben*. Ez a világpolgáriasság a merkantil-rendszer

részletes cáfolatát vonta szükségképen maga után. Azt kellett kimutatnia, hogy az arany és ezüst nem jelentősebbek, mint a javak más formái és hogy, ha vásárolni akarunk ezekkel, azt mindig megtehetjük, ha vannak más fogyasztható javaink, amelyeket értök cserébe adhatunk. De ellene lehetne vetni: „Mi történik, ha egy nemzet visszautasítja ezeket az egyéb cikkeket és az aranyukat akarja?” Smith Ádám azt felelte erre: „Ebben az esetben az arany el fogja hagyni az országot és külföldre fog vándorolni; következőképpen az árak otthon esni fognak, az idegeneket az alacsony árak pedig arra fogják csábítani, hogy itt vásároljanak és így az arany vissza fog térni.” Tényleges példával szolgálhatok az újabb történelemből, amely ezen okoskodás igazságát bebizonyítja. Az 1847-iki burgonyaéhség idején roppant mennyiségű gabonát kellett behoznunk Amerikából, aminek következtében 16,000.000 £ értékű nemesércet kellett oda kiküldenünk. Amerikában azonnal emelkedtek az árak, Angliában pedig estek, angol kereskedők megszűntek továbbra is Amerikában vásárolni, míg az amerikai kereskedők nagy mértékben vásároltak Angliában, úgy hogy a következő évben az arany megint visszajött.

Ugyanígy kidomborodik Smith Ádám individualizmusa, teljes és feltétlen bizodalma az egyéni önérdékben. Ő volt az első, aki az önérdékre, mint a társadalom nagy összetartó kapcsára hivatkozott. Mint éles megfigyelő rámutathatott bizonyos tényekre, a melyek hiedelmét bizonyítani látszottak. Ha egyszer elismerjük a munkamegosztás elvét, akkor ebből az következik, hogy az ember csak úgy tud élni, ha kitalálja más ember kívánságait; ezen a tényen nyugszik például Londonnak élelemmel való ellátása. Ez a *laissez-faire* tanának az alapja. Maga után vonja a versenyt, a mely, mint Smith Ádám hitte, azt fogja eredményezni, hogy az emberek szükségletei a lehető legkisebb költségekkel lesznek kielégíthetők. A verseny védelme tekintetében gyökeresen más álláspontot foglal el, mint a régebbi írók, akik azt gyűlöletes do-

lognak tartották ; de következtetése teljesen igaz volt. Ugyancsak az ipar lehető legjobb területi eloszlását is magával hozza ; mert a szabad verseny rendszere alatt mindenki lehetőleg ott fogja mesterségét folytatni, ahol az ránézve a legelőnyösebb.

De a *laissez-faire* elve némely ponton hajótörést szenved, amit Smith Ádám nem vett észre. Téved például, mikor azt hiszi, hogy a termelőnek érdeke, hogy a fogyasztó szükségleteit a lehető legjobb módon elégítse ki és hogy a termelő érdeke, hogy tisztességes árucikkeket állítson elő. Teljesen igaz, hogy ez érdeke, a hol az illető kereskedés már régóta fennáll és jó hírnevét fenn kell tartania, vagy a hol a fogyasztó eléggé értelmes ahhoz, hogy felfedezze, vajjon valamely árucikk valódi-e, vagy sem. De ezek a feltételek a modern gazdasági életben csak kis mértékben állanak fenn. A mai iparos rendszeren kölcsönvett tőkével dolgozik, és az egyes embernek érdeke lehet néhány év alatt sok árut eladni s aztán felhagyni az üzlettel. Így a termelő és a fogyasztó érdeke összeütközik amiért is szükségesnek találták, hogy hamisítási törvényeket hozzanak, amelyek elismerik, hogy az eladó és a vevő érdekei nem azonosak. Igaz, hogy azzal érveltek a parlamentben, mikor e törvényjavaslatokat benyújtották, hogy a fogyasztók saját maguk vigyázzanak magukra ; de a fogyasztók tulságosan tudatlanok ehhez, különösen a szegények, akik főfogyasztói azoknak a cikkeknek, amelyeket a hamisítás ellen védünk. Smith Ádám továbbá nem láthatta előre, hogy a belföldi szabadkereskedelem természetes monopoliumokat fog teremteni. Korunk jellemző vonása bizonyos iparágak összpontosulása néhány nagy tőkés kezében. Így főleg Amerikában, ahol az ilyen ringek tényleg az árakat alakítják a piacon. A pennsylvániai szénbányák nyolcvanöt százaléka például hat vagy hét társaság kezében van, amelyek egyesülten járnak el. Az ilyen monopoliumok legkönnyebb orvosszere a nemzetközi szabad forgalom volna; nemzetközi verseny mellett kevés maradhatna fenn. Végül a jövedelemeloszlás terén szükségképen fennáll

az érdekek állandó ellentéte. Smith Ádám maga látta ezt, a mikor azt mondta, hogy a bérek nagysága két olyan fél közötti szerződéstől függ, amelynek érdeke nem azonos. Ha ezt elismerjük, akkor be fogjuk látni, hogy a megoszlásnál az egyéni és a közérdek összhangja üres képzelet. Ma a munkások minden osztálya csak saját tagjainak bérével törődik. Innen a *laissez-faire* rendszer teljes csődje a munkabérek kérdésében. Arra kényszerülünk, hogy megkísértsünk országszerte egyeztető hivatalokat felállítani, feladván ez által lényegileg az elvet. Nem igaz az sem, hogy az önérdek minden szükségletünk kielégítését biztosítja; legjobb intézményeink egynémelyike, például a kórházak, létüket altruisztikus érzelmeknek köszönik.¹ Ezeknek az ellentéteknek még jobban ki kellett fejlődniök, mint bármikor, a Smith Ádám utáni időkben. Voltak sötét foltok ez ő korában is, de most egy még sötétebb korhoz közeledünk, — egy oly korhoz, mely annyira szomorú és borzasztó, aminő csak lehet egy korszak, amelyen egy nemzet valaha keresztülhaladt; szomorú és borzasztó, mivel párhuzamosan a jólét nagymérvű emelkedésével, láthatóvá lett a szegénység roppant növekedése, s a nagyban való termelés, a szabadverseny e következménye, osztályok helyzetének hirtelen megváltozásához és a termelők egy nagy tömegének lealacsonyításához vezetett.

¹ Erről a kérdéstről lásd Spencernek *Specialised Administration and the Social Organism* című értekezését és Huxley tanár *Administrative Nihilism* című tanulmányát.

VIII.

A FORRADALOM FŐ JELLEMZŐI.

A közgazdaságtan fejlődése. — A verseny. — Haszna és kára. — A gazdasági forradalom tünetei. — A népesség rohamos szaporodása. — Viszonylagos sűrűsége északon és délen. — A mezőgazdasági forradalom. — Az elkerítések. — Nagybirtokok keletkezése és a mezőgazdasági javítások. — A forradalom az iparágakban. — A gyári rendszer. — A kereskedelem fejlődése. — A járadékok emelkednek. — A társadalmi osztályok viszonylagos helyzete megváltozik.

A gazdasági forradalom lényege abban rejlik, hogy a szabadverseny felváltotta azokat a középkori szabályozásokat, amelyek azelőtt ellenőrizték a javak termelését és megosztását. Ennélfogva ez nemcsak az angol történelem legjelentősebb tényeinek egyike, de Európa neki köszöni két nagy gondolkodási rendszer kialakulását — a közgazdasági tudományét és ennek ellentétét, a szocializmusét. A közgazdaságtan kifejlődésének Angliában négy fő határköve van, mindegyik négy nagy angol közgazdánk egyikének nevével függ össze. Az első Smith Ádám *Nemzeti Vagyonosságának* megjelenése 1776-ban, amelyben a jólét okait kutatta és azt óhajtotta, hogy a korlátozások rendszerét az ipari szabadság váltsa fel. A vagyonosság termelése, nem az emberek jóléte lebegett első sorban Smith Ádám lelki szemei előtt; saját szavaival „a közgazdaságtan főfeladata minden országban növelni az illető ország

gazdagságát és erejét.¹ Nagy munkája éppen a Gazdasági Forradalom előtt jelent meg. A tudomány fejlődésének második fokozatát Malthusnak a *Népességről szóló Értekezés* című munkája jelzi, amely 1798-ban jelent meg s amely az akkor már teljes erejében mutatkozott ezen forradalom termékének tekinthető. Smith Ádám teljes figyelmét a bő termelésre összpontosította; Malthus kutatásait nem a jólét, de a nyomor okai felé fordította, amelyeket népességi elméletében talált meg. A harmadik fokot Ricardonak a *Közgazdaságtan és Adózás Alapelvei* című munkája jelzi, mely 1817-ben jelent meg s amelyben Ricardo a jövedelemeloszlás törvényeit igyekezett megállapítani. Smith Ádám kimutatta, hogy lehős javakat termelni a gazdasági szabadság rendszere mellett, Ricardo azt fejtette ki, hogy minő a javak megoszlása ilyen rendszer mellett; olyan kérdés, mely az ő ideje előtt másnak eszébe nem juthatott volna. A negyedik fokot Stuart Mill Jánosnak a *Közgazdaságtan Alapelvei* című munkája jelzi, mely 1848-ban jelent meg. Mill maga azt mondta, hogy „értekezésének fő érdeme“ abban áll, hogy különbséget tett a termelés és a megoszlás törvényei között s az a kérdés, amelyet megoldani iparkodott, úgy szólt, hogy miként *kellene* a javaknak megoszolniok. Nagy haladás volt Mill kísérlete, amikor azt igyekezett kimutatni, hogy mi volt és mi nem volt kikerülhetetlen a szabad verseny rendszere mellett. Látjuk már benne azt a hatást, melyet a szocializmusnak a közgazdaságtannal versenyző rendszere már akkor gyakorolni kezdett a nemzetgazdákra. Mill könyvének egész szelleme lényegesen különbözik azon gazdaságtani munkákétól, amelyeket az ő idejéig irtak Angliában. Bár új alakban Ricardo tanait adja elő, mégis elismeri, hogy a javak megoszlása „különös társadalmi berendezések“ folyamánya és felismerte, hogy a verseny maga nem kielégítő alapja a társadalomnak.

¹ I. kötet, II. könyv, V. fejezet, 377. lap.

A verseny, melyet Smith Ádám hirdetett először és amelyet Ricardo és Mill is igaznak fogadott el, még mindig korunk uralgó alapgondolata ; bár a *Fajok Eredetének* megjelenése óta inkább úgy halljuk emlegetni, mint a „létért való küzdelmet“. Meg akarok itt emlékezni azokról a tévedésekről, amelyek az e tárgyra vonatkozó megszokott érvelésekkel együtt járnak. Először is azt mondják, hogy minden verseny a létért való versengés, Ez nem áll. Nagy a különbség a pusztá létért folyó küzdelem és a létezés bizonyos különös fajáért folyó küzdelem között. Például tizenkét ember küzd alkalmazásért, helyért, bizonyos foglalkozásban, ahol csak nyolcra van hely, négy kiszorult ebből a foglalkozásból, de még nem az életből. A verseny egy jórésze csupán meghatározza, hogy az embernek minő munkát kell végeznie ;¹ bár mindezenetre, ha az ember csupán egyféle munkát tud elvégezni, a verseny könnyen válik magáért az életért való harccá. Továbbá azt hiszik, hogy ez a létért való küzdelem természeti törvény, következésképen minden emberi beleavatkozás helytelen. Amire azt felelem, hogy a civilizáció egészében nem jelent mást, mint beleavatkozást ebbe a vad küzdelembé. Arra törekszünk, hogy a küzdelem hevességét módosítsuk, és hogy megakadályozzuk azt, hogy a gyenge eltiportassék.

A versenynek kétségtelenül megvan a maga haszna. Verseny nélkül haladás nem volna lehetséges, mert a haladás főként kívülről jön ; külső hatás kényszeríti az embereket arra, hogy erejüket megfeszítsék. A szocialisták mégis azt állítják, hogy ezt az előnyt az emberi élet és munka roppant pusztulásának árán érjük el, amit el lehetne kerülni rendszabályokkal. De itt különbséget kell tennünk a termelésnél és a megosztásnál mutatkozó verseny között. Ezt a különbséget felismerte a modern törvényhozás, mely a szer-

¹ A védelmi irányzat hamis tanainak forrása éppen abban rejlik, hogy ezt a tényt képtelen átlátni.

zöldési jog határait egy irányban kiterjesztette, míg másik irányban ugyanazokat megszükitette. Mert az emberek azon küzdelme, hogy felülmulják egymást a termelésben, igen jótékony hatása a közönségre; küzdelmük az együttes termék fölötti osztás tekintetében azonban nem az. Az erősebb fél fogja itt a feltételeket saját tetszése szerint megállapítani, és tényleg a szabad verseny első idejében a tőkésék minden hatalmukat felhasználták, hogy elnyomják a munkásokat és a béreket az éhségbérek színvonalán tartásák. Ezt a faját a versenynek meg kellett akadályozni; nincs reá történeti példa, hogy sokáig maradt volna fenn anélkül, hogy ne változtattak volna rajta egyesülés vagy törvényhozás, vagy mindkettő útján. Angliában mindkét orvosszert alkalmazták, az elsőt a trade-uniók, a másodikat a gyári törvényhozás alkalmazza. Régente más orvosszereket használtak. Az óhatás, hogy a verseny okozta bajokat elkerüljék, adja igazi magyarázatát annak, hogy miért állapították meg a bérek békebirák által, ami Ricardo előtt a régi zsarnoki rendszer maradványának látszott az erősebb érdekében. A verseny, látjuk ime, maga-magában se nem jó, se nem rossz; olyan erő, amelyet tanulmányozni és ellenőrizni kell; olyan folyamathoz lehetne hasonlítani, amelynek erejét és irányát meg kell figyelni, hogy gátakat lehessen mellé építeni, amelyek között ártatlanul és jótékonyan végezze munkáját. De abban az időszakban, amelyet vizsgálunk, úgy hittek benne, mint az evangéliumban és a szükségesség gondolota még hozzáadtván, az általános, korlátozatlan verseny feltételéből levezetett gazdasági törvényeket gyakorlati gazdasági tanácsokká tették, amelyekből eltérni közelállónak tekintették az erkölcostelenséghez.

A gazdasági forradalom tényeire rátérve, az első dolog, ami szemünkbe ötlök az a sokkal nagyobb gyorsaság, mely a népesség szaporodását jellemzi. 1751 előtt a legnagyobb tízéves szaporodás, amennyire a tökéletlen adatokból következtethetünk, 3 százalék volt. A következő három évtized mindegyikében a szaporodás

6 százalék volt ; 1781 és 1791 közt 9 százalék volt ; 1791 és 1801 közt 11 százalék ; 1801 és 1811 közt 14 százalék ; 1811 és 1821 közt 18 százalék.¹ Ez a legmagasabb szám amelyet Angliában bármikor is elértek, mert 1815 óta egy nagymérvű kivándorlás azt mindig apasztani igyekezett ; 1815 és 1880 között nyolc milliónál többen (az ireket beleértve) hagyták el partjainkat. E nélkül növekedésünk rendes normális aránya 16 vagy 18 volna 12 százalék helyett minden évtizedben.²

Azután mindjárt észrevesszük mezőgazdasági népességünk viszonylagos és tényleges csökkenését. 1811-ben Nagy-Britannia egész népességének 35 százalékát tette ki ; 1821-ben 33 százalékát ; 1831-ben 28 százalékát³ és ugyanabban az időben tényleges száma is csökkent. 1831-ben Nagy-Britanniában 1.243.057 felnőtt férfi foglalkozott mezőgazdasággal, 1841-ben már csak 1.207.989. 1851-ben az összes mezőgazdasággal foglalkozó népesség száma Angliában 2.084.153 ; 1861-ben 2.010.454 és 1871-ben 1.657.138.⁴ Egyidejűleg ezzel a változással a népsűrűség központja Közép-Angliából átcsuszott északra ; jelenleg 458 ember él egy négyszög-mértföldön a Trent-től északra fekvő megyékben és 312 a Trent-től délre fekvőkben. Végül meg kell jegyeznünk a változást Anglia és Írország viszonylagos népességében. A három királyság összes népességéből Irlandnak 1821-ben 32 százaléka, jutott, 1881-ben csak 14,6 százalék.

¹ „A gyapot-iparban“ — mondá Sir R. Peel 1806-ban — „a gépek alkalmazása új népeiséget teremtett ; oly fokra emelte a népesség kényelmét, hogy a korai házasságok gyakoriakká lettek és számuk is az előbb említett ok hatása alatt nagyban növekedett és mondhatom, hogy egy megszaporodott emberi faj keletkezésének adott életet.“ Palramenti tudósítások. 440. lap.

² Lásd Jevons „*The Coal Question*“ című munkáját 170. lap ; Népszámlálási adatok az 1881-ik évről, 3-ik kiadás, 11. lap.

³ *Porter Progress of the Nation* című munkája (2-ik kiadás, 1847.) 52. lap.

⁴ Ugyanott 61. és 65. lapok. Kolb *Condition of Nations* című munkája Mrs. Brewer fordításában 73. lap.

A 18-ik század végének nagy gazdasági változásaiban éppen olyan nagy szerepet játszik a mezőgazdasági forradalom, mint a kézműves-iparágak forradalma, amely felé rendszeren inkább fordul a figyelem. Legközelebbi kérdésünk tehát ez legyen: Mik voltak azok a mezőgazdasági változások, amelyek a mezei lakosság e jelentős számbeli csökkenéséhez vezettek? A három legfontosabbok ez volt: A közös földművelési rendszer pusztulása; a közös és művelés alatt nem álló földek nagy mértékben keresztülvitt elkerítése és a kisbirtokoknak nagyokká való átalakulása. Már láttuk, hogy míg 1710 és 1760 között körülbelül 300,000 acre-t kerítették el, addig 1860 és 1843 között közel 7,000,000 ment át ezen a folyamaton. Szorosan összefüggött az elkerítések rendszerével a kisbirtokoknak nagyokkal való helyettesítése. A század első felében Laurence, bár gazdasági szempontból helyesli az összevitest, azt gondolta, hogy az a gyűlölet, mely a népet a földbirtokokról elűző földbirtokosra nehezedik mint az elkerítések további megakadályozója fog szerepelni.¹ De ezek az aggályok most eltűntek. Eden 1795-ben megjegyzi, hogy mennyire állandóan ment végbe ezen változás, amelyet gyakran kísért szántóknak legelőkké való átalakítása; és elmondja, hogy miként talált ő egy bizonyos dorsetshire-i faluban két birtokot, ahol 20 év előtt 30 volt.² Ez a folyamat megszakítás nélkül folytatódott a jelen században. Cobbett, aki 1826-ban ír, így szól: „Burghclere községben egy egyetlen bérlő tartja kezében Carnarvon lord alatt mint egy birtokot azokat a földeket, amelyek ma is élők emlékezeté szerint 14 oly birtokot alkottak, amelyek tisztességesen fentartottak 14 családot.”³ A birtokok egyesítése csökkentette a birtokosok számát, az elkerítések pedig elűzték a munkásokat a földről, mivel

¹ *Duty of a Steward* 3., 4. lapok.

² *State of the Poor* II. kötet, 147—148. lapok. V. ö. 621. lap.

³ *Rural Rides*, 1830-iki kiadás, 579. lap.

lehetetlenné vált reájuk nézve a megélhetés juhaiknak és libáiknak a közös földön való legeltetési joga nélkül.

Bármilyen keményen sujtották is ezek a változások a mezei lakosságot, mégis kétségtelenül határozott javulást vontak maguk után mezőgazdasági szempontból. A tudományos alapon álló mezőgazdaságot jelentették a tudománytalannal szemben. „Hosszu ideig tartó tapasztalatok mutatták” — ugymond Laurence, — hogy a közös vagy el nem kerített, nyílt földek a közjónak nagy akadályai, vala mint azon tisztességes nyereségnek is, amelyre mindenki a sajátján szert tenne. Az elkerítések maguk után vonták a szántóföldek kiterjesztését és a rosszabb talajok megművelését; és 40—100 acre terjedelmű kisbirtokokon, ahol a földet kizsákmányolták az ismételt gabonatermeléssel, ahol a majorsági épületek agyag- és sárfalakból épültek, ahol a birtok háromnegyedrésze gyakran el volt árasztva vízzel,¹ a birtokok egyesítése 100—500 holduakká vetésforgót, 19 éves bérleteket és jó gazdasági épületeket jelentett. Ez a korszak a nagy mezőgazdasági haladás ideje volt; a marhatenyésztés javult, a váltógazdaság általánossá vált, feltalálták a gőzszántást, mezőgazdasági társaságokat létesítettek.² Csak egy tekintetben volt a változás káros. A magas gabonárak következtében, amelyek a francia háború alatt mutatkoztak, nem egyet a legjobb állandó legelők közül feltörték. Mégis dacára ennek, azt mondták 1813-ban, hogy a megelőző tíz év alatt a mezőgazdasági termékek mennyisége egynegyed részszel emelkedett és ez az emelkedés egy már a megelőző emberöltő alatt mutatkozott nagy növekedés után köszöntött be.³

Áttérve az iparra, azt találjuk itt legkiemelkedőbb tény gyanánt, hogy a házi munka rendszerét felváltja a gyári rendszer

¹ Keibel, *Agricultural Labourer*, 207—208. U.

² Az Északi és Nyugoti Anglia nevű 1777-ben, a Felföldi-Társaság 1784-ben, a Mezőgazdasági Hivatal 1793-ban létesült.

³ Gabonakereskedelmi bizottság (1813.) Lásd Porter 149. lap.

e kor műszaki találmányainak eredményeként. Négy nagy találmány megváltoztatta a gyapotipar képét : a fonó-jenny, melyet Hargreaves 1770-ben szabadalmaztatott ; a water-gép, amelyet Arkwright egy évvel előbb talált fel, Crompton mule-ja, melyet 1779-ben alkalmaztak először és az önműködő mule, amelyet először Kelly talált fel 1792-ben, de nem jött előbb használatba, míg Roberts meg nem javította 1825-ben.¹ Magától ezeknek egyike sem forgatta volna fel az ipart. De 1769-ben, amely évben Napoleon és Wellington született, Watt Jakab szabadalmat kért a maga gőzgépére. Tizenhat évvel később már a gyapotiparban alkalmazták. 1785-ben Boulton és Watt egy gépet készítettek egy gyapotfonó számára Papplewick-ben Nottinghamshire-ben és ugyanebben az esztendőben megszűnt Arkwright szabadalma. E két tény együttevée a gyáripari rendszer behozatalát jelenti. De a legnevezetesebb találmány mindannyi között, és a legvégzetesebb a háziiparosokra, a szövőgép, bár ezt Cartwright szintén 1785-ben szabadalmaztatta, több éven keresztül nem jött használatba,² de amint e szövőgépet általánosan alkalmazásba vették, a munkáson erős sérelem esett. Eleinte a gépek alkalmazása tényleg emelte a fonómunkások és a takácsok bérét ama nagy jólét következtében, melyet ez iparágra hozott. Tizenöt év alatt a gyapotipar háromszorosra nőtt; az 1788-tól 1803-ig terjedő idő „aranykorának“ neveztetett, mert a gépszövszék előtt, de a mule és más műszaki javítások behozatala után, a melyek először tették lehetővé, hogy a csalánszövetek szövéséhez szükséges finomságu fonalat és más szöveteket készítsenek, akkora lett a kereslet, hogy „régii pajtákat, és mindenféle melléképületeket kijavítottak, régii puszta falakon ablakokat törtek, és mindent szövő-műhelylyé alakítottak át ; új takácsházak kelet-

¹ Baines, több helyütt.

² 1813-ban csak 2400 volt használatban ; 1820-ban 14,150 ; 1833-ban 100.000-en felül. Baines, 235—237. lapok.

keztek szövőműhelyekkel minden irányban, mert egy család hetenkint 40—120 shillinget keresett“¹ Később a munkások helyzete lényegesen megváltozott. Időközben a vasipar is nagy forradalmon ment keresztül a szurokszénnel való olvasztás feltalálása következtében, amit 1740 és 1750 közt alkalmaztak először, valamint a gőzgépnek a nagy olvasztókemencékre való 1788-ban történt alkalmazása folytán. Az ezután következő nyolc esztendőben a feldolgozott vas mennyisége majdnem megkétszereződött.²

A gyáripari rendszer továbbá fejlődött még függetlenül a gépek alkalmazásától is. A kereskedelem kiterjeszkedése is hozzájárult fejlődéséhez, amely megint a közlekedő eszközökben és módokban ez időben bekövetkezett nagymérvű haladásnak volt az eredménye. A csatornahálózat országszerte rohamosan kifejlődött. 1777-ben befejezték a 96 mérföld hosszúságú Grand-Trunk (Nagy-Fő) csatornát, mely a Trent-et köti össze a Mersey-vel; Hull-t és Liverpool-t egy csatornával kötötték össze, míg egy másik csatorna mindkét várost Bristol-lal kötötte össze; 1792-ben a 90 mérföld hosszú nagy összekötő-csatorna nyújtott vízi utat Londontól Oxfordon át a fő középanyliai városokhoz.³ Néhány évvel később az utak nagy mértékben javítottak Telford és Macadam idejében; 1818 és 1829 közt még ezernél több mérföld országutat építettek,⁴ és a következő év, 1830, látta az első vasut megnyitását. A közlekedés e javított módjai a forgalom rendkívüli növekedését okozták. Hogy elegendő árukészletet biztosítsanak maguknak, érdekükben állott a kereskedőknek, hogy nagyszámu takácsot gyűjtsenek maguk köré, a műhelyben szövőszékeket is állítsanak fel és a feldolgozandó fonalat maguk adják ki a munkásoknak. Ez utóbbiakra nézve ez a rendszer áttérést

¹ Radcliffe, idézve Bainesnél 238—339. lapok.

² Scrivenor, 83., 87., 93. lapok.

³ Macculloch *Kereskedelmi szótára*, 233—234. lapok.

⁴ Porter, 293. lap.

jelentett a függetlenségtől a függőség felé A század elején egy bizottsági jelentés azt mondja, hogy a házi ipari és a gyáripari rendszer között abban áll a főkülönbség, hogy az utóbbiban „olyanok dolgoznak, akiknek semmi tulajdonjuk sincs azon javak fölött, amelyeket készítenek.“ A termelés nagyobbodásának másik közvetlen eredménye volt a túltermelés és az árhanyatlások időszakainak rendszeres visszatérése, amely jelenség teljesen ismeretlen volt a régi rendszer alatt és amely ezen új termelő módnak volt a következménye, mely nagyban messzefekvő piac számára dolgozott.

A javak termelésében beállott ezek a változott viszonyok, hasonló forradalmat vontak maguk után a javak megosztásában is. A mezőgazdaságban szembeszökő jelenség a járadékok roppant emelkedése. 1795-ig, bár emelkedtek egyes helyeken, másutt mégis állandóak maradtak a Forradalom óta ¹. De 1790 és 1833 közt Porter szerint legalább is megkétszereződtek. ² Skóciában a földhaszonbérék összege, mely 1795-ben 2,000.000 £-ot tett ki, 1815-ben 5,278.685 £-ra emelkedett. ³ Egy birtok Essexben, melyet 1793 előtt acre-enként 10 shillingért béreltek ki, 1812-ben 50 shillingért adatott bérbe, de hat évvel később ez megint 35 shillingre esett. Berkshire-ben és Wiltshire-ben birtokok, amelyeket 1790-ben 14 shillingért⁴ adtak bérbe, 1810-ben 70 shillinget és 1820-ban 50 shillinget hoztak. Ezen emelkedések jó része kétségtelenül a javításokba befektetett pénznek okozatául tudandó be, — az első Leicester lord állítólag 400.000 £-ot költött a birtokára ⁴ — de sokkal inkább az elkerítések rendszere, a birtokok egyesítése és

¹ Eden, II. kötet, 292. lap.

² Porter, 151., 165. lapok.

³ *Encyclopaedia Britannica* „Agriculture“ című alatt.

⁴ A bankárok, pl. Ricardo, birtokokat vásároltak és a földek igen sokszor eszeréltek gazdát. Az új földesurak valószínűleg inkább tudták birtokaik jövedelmezőségét kihasználni.

a francia háboru alatti magas gabona-ár okozta ezt. Bármí lett legyen is az oka, nagy társadalmi forradalmat jelentett, változást a politikai hatalom egyensúlyában és az osztályok viszonylagos helyzetében. A bérlők osztottak a földesurak szerencsében; mert sokan közülök bérleteiket kedvezményes bérösszegek ellenében birták és nagy nyereségre tettek így szert. Következésképen jellemők teljesen megváltozott, nem dolgoztak már többé és nem éltek többé munkásaikkal együtt; külön osztálylyá váltak. A háborus évek alatti magas árak teljesen kiforgatták őket régi erkölcseikből, vagyonuk annyira növekedett, hogy nem tudták, mit tegyenek vele. Cobbett leírta a változást szokásaikban, az új ételeket és butort, a fényüzést és az ivást, ami mind annak volt a következménye, hogy több pénz jutott a kezeik közé, mint amit el tudtak költeni.¹ Eközben mindezen mezőgazdasági változások hatása a munkás helyzetére éppen az ellenkező és igen szomorú volt. Érezte a magas árak minden terhét, míg bérei állandóan estek és elvesztette közös jogait. Ettől az időtől, t. i. a jelen század kezdetétől kezdve, számítható az elidegenülés a bérlő és a munkás között.²

Teljesen azonos jelenségek mutatkoztak az iparos világban. Az új tőkés-vállalkozók osztálya roppant vagyonra tett szert; ők maguk alig, vagy nem is vettek részt személyesen gyáraik munkájában, munkásaiknak százai egyénileg ismeretlenek voltak előttük, minek folyományaként a mester és a munkás közti régi viszony megszűnt és egy „pénzbeli viszony“ váltotta fel az emberi köteleket. A munkások a maguk részéről egyesüésekbe tömörültek és a Trade-uniók olyan harcot kezdtek meg, mely mintha inkább halálos ellenségek között, mint együtt működő termelők

¹ Cobbett: *Rural Rides* című munkája, Reigate, 1825. október 20. 241. lap. (1830. kiadás). V. ö. Martineau *Anglia története 1800-tól 1815-ig* (1878.) 18. lap.

² A munkások béreivel foglalkozó bizottság jelentése (1824.) 57. lap.

közt folynék. A nyomoruság, mely ebben az időben a munkásnép széles rétegeire szakadt, gyakran, bár nem mindig, a bérek nagy esésének volt betudható, mert mint fentebb mondtam, egyes iparágakban emelkedtek. De nem kevésbé szenvedtek a gyáripari rendszerrel karöltve járó munkafeltételektől, az árak emelkedésétől, különösen a kenyér magas árától a gabonavámok eltörlése előtti időkben és a gazdasági élet azon hirtelen hullámzásaitól, a melyek, mióta a nagyban való termelés megindult, őket a keserű nyomor folyton ismétlődő időszakainak tették ki. A Gazdasági Forradalom eredményei megmutatták, hogy a szabad verseny teremthet vagyonságot jólét nélkül. Mindnyájan emlékszünk azokra a borzalmakra, amelyek Angliában elkövetkeztek, mielőtt ezt a szabad versenyt törvényekkel és egyesülésekkel korlátozták.¹

¹ Erről a korszakról és szenvedéseiről bővebben szól Toynbee az *Ipar és Demokrácia* című beszédben.

AZ ELSZEGÉNYEDÉS NÖVEKEDÉSE.

A közgazdaságtan és a jóakarát ösztöne. — A szegényügyi törvények története. — Pauperizmus a tizenhatodik században. — Az 1601-iki szegénytörvény és változtatásai. — A szegénység lassu növekedése a tizenhetedik és a tizennyolcadik században. — Hirtelen növekedése az utóbbinak végén. — A szegénység ilyen fejlődésének okai: a birtokok egyesítése, az elkerítések, az árak emelkedése, a gépek alkalmazása. — Orvosszerek, amelyeket alkalmazni lehetett volna. — A régi szegényügyi törvény hibás alapelve.

Malthus azt mondja, hogy könyve megírására őt Godwin *Inquiry* című munkája készítette; tényleg azonban az elszegényedésnek az a szoros növekedése sarkalta, amelyet Malthus maga körül látott. Maga a könyv a legerősebben járult hozzá az angol szegényügyi törvények megváltoztatásához. Az elszegényedés kérdése az embereket legborzasztóbb alakjában 1795-től 1834-ig ragadta meg. A következő statisztika mutatja a növekedését:

Év.	Népesség.	Szegény-adó.	A népességre fejenkint.
1760	7,000.000	£ 1,250.000	vagy 3 s. 7 d.
1784	8,000.000	£ 2,000.000	vagy 5 s. 0 d.
1803	9,216.000	£ 4,077.000	vagy 8 s. 11 d.
1818	11,876.000	£ 7,870.000	vagy 13 s. 3 d.

Ez volt a legmagasabb szegényadó, amelyet valaha elértek. De hogy teljesen értsük a kérdés természetét, az elszegényedés megelőző történetét kell vizsgálnunk és azokat a fő ható okokat, amelyek növekedését okozták.

Előítélet támadt a közgazdaságtan ellen, mivel úgy látszott, mintha azt mondta volna az embereknek, hogy kövessék önérdüküket és nyomják el jóakaratra hajló ösztöneiket. Az egyéni önérdék nem törődik a szegénnyel és hogy foglalkozzunk vele, más vezérelveknél és eszméknél kell a helyét átadnia; innen a gondolat, hogy a közgazdaságtan azt hiszi, hogy ilyen gondoskodásra nincsen szükség. A régi nemzetgazdák egynémelyike tényleg azt mondta, hogy hagyni kell a népet az utcákon meghalni. De Malthus a szegényügyi törvények elleni minden gyűlölete dacára, azt gondolta, hogy „a baj most már oly mélyen meggyökerezett, és a szegényügyi törvények által nyújtott segítség annyira ki van terjesztve, hogy egy emberségesen gondolkozó lény sem kísérthetné meg, hogy azonnali megszüntetésüket ajánlja.“¹ A gazdaságtan vélt kegyetlensége onnan ered, hogy tévesen fogják fel a tudomány körét, továbbá azon eszmezavartól, amint erre már előbb is rámutattunk, mely a gazdaságtani törvényeket gyakorlati szabályokká tette és nem engedte meg, hogy ezek mellett más indokok hatását is elismerjük. Amire most van szükség, mint azt látjuk, az nem a jóakaratu ösztönök elnyomása, hanem szervezésök. Tudományossá tenni a jóakaratot, ez a mai kor nagy problémája. Az emberek azelőtt azt hitték, hogy a jóakaratu ösztönök egyszerű közvetlen érvényesülése az önfeláldozó adományok útján elegendő azon nyomor orvoslására, amelyet megsirattak; most mi azt látjuk, hogy nemcsak gondolkozás, hanem történeti tanulmányozás is kell hozzá. Egyfelől, hogy megértsük az elszegényedés természetét, másfelől, hogy hatékony orvosszereit megtaláljuk, a régebbi

¹ *Essay on Population*, 7-ik kiadás, 429. lap.

történelemben kell kutatgatnunk. De amikor ezt tesszük, két figyelmeztetést szívleljünk meg: először, hogy középkori rendszabályokat ne magyarázzunk mai felfogással; és másodszor, ne higyük előre, hogy az elszegényedés okai mindig ugyanazok voltak.

A Szegényügyi Törvények története három korszakra oszlik: 1439-től 1601-ig, 1601-től 1782—9 és 1782-től 1834-ig. Most már, milyen volt az elszegényedés természete a középkori társadalomban és milyenek voltak enyhítésének eszközei? Bizonyos jellemzők állandók minden társadalomban; így a középkori életben is volt éppen úgy, mint másutt, a tehetetlen szegények egy osztálya, amely nem volt képes arra, hogy magát fentartsa, és nem voltak rokonai sem, akik eltartották volna. Ez volt a pauperizmus egyedüli alakja a középkori társadalom korai kezdetében, és gondoskodtak róla következőleg: A község akkor csoportokra oszlott fel minők: az urasági birtok, a céh, a család, az egyház szegényházaival és minden csoport felelős volt minden tagjának eltartásáért; így látták el minden osztályát a szegényeknek. A városokban az iparos és a vallási egyesületek saját tagjaikat látták el; nagy földbirtokokat adtak a testületeknek, amelyek „a reformációig szervezett szegényügyi igazgatást alkottak,“ („a vallási testületek éppen úgy szerveződtek a szerencsétlenségben való segélyezésre, mint együttes és kölcsönös imádkozásra,“)¹ — míg a céheken kívül ott voltak a templomok, a kórházak és a zárdák. A „letelepült szegényeket“ a városokban a céhek istápolták, a vidéken a földesurak és a javadalmas papság. „Minden földesuri birtoknak megvolt a maga alkotmánya,“² mondja Stubbs tanár és a felszabadításra [mutatva rá, hozzáteszi, hogy „az odaváló elvesztette az eltartás kiváltságát, amelyet földesuratól

¹ Stubbs *Constitutional History* című munkája, III. kötet, 600. lap.

² Ugyanott, 549. lap.

követelhetett.“¹ Azok között, akiket „vándor szegényeknek“ neveztek, szerepeltek a hivatásos koldusok, akiket akkor alig tekintettek annak, amit mi ma földhöz ragadt szegénynek mondunk és a „munkabíró munkások“, akik csak munkakeresés céljából vándoroltak. Kik voltak tehát a szegények? A városokban azok az iparosok voltak ezek, akik nem tudták elérni, hogy valamely céhbe felvétessenek. A vidéken a névleg szabad földnélküli munkások kis osztálya volt ez. A társadalmi fejlődés nagy törvénye, hogy a rabszolgaságtól a szabadság felé tartó fejlődés egyuttal haladás a biztos életfentartástól a bizonytalan felé. Szoros az összefüggés a szabadság fejlődése és a szegénység fejlődése között; alig mondunk tulsokat, ha azt állítjuk, hogy az utóbbi az az ár, amelyet az elsőért fizetünk. Az első rendszabályt, amely minden tekintetben szegényügyi törvénynek tekinthető, olyan időben hozták, amikor a jobbágyok felszabadítása már gyorsan haladt előre. Ez az 1340. évi munkástörvény, mely egyáltalán nem foglalkozik a szegények ellátásával, csak a csavargásukat akarta megakadályozni.²

Ezt a szabályzatot különféleképen magyarázzák. Egyesek szerint³ ez csupán a földbirtokosok kísérlete volt kényszeríteni a munkásokat, hogy elégedjenek meg a pestis előtti bérekkel. Mások helytelenítik Brentano-val ezt a magyarázatot és azt hiszik, hogy itt nincs osztályérdeket néző törvényhozással dolgunk, de csak azt a középkori gondolatot fejezi ki az intézkedés, hogy az árakat olyasvalami állapítsa meg, amit észszerűnek tartottak és nem a verseny, mert ugyanez a szabályzat megállapítja az élelmiszerek árát is és majdnem mindenét, ami abban az időben piacra került. Valószínűleg Brentanonak van a dolog lényegét tekintve igaza.

¹ Ugyanott, 604. lap.

² Nicholls: *History of the Poor Law* című munkája, I. kötet, 36. lap.

³ pl. Seebohm, a *Forthnightly Review*-ben II. kötet, 270. lap. Lásd Cunningham *Growth of English Industry and Commerce*, 191. lap.

Igaz, hogy a földbirtokosok abban a tudatban törvénykeztek, hogy a rendszabály az ő javukra fog szolgálni, de a törvény mindazonáltal összhangban van a kor többi eszméivel. A szabályzat két irányban érintette a munkást : megállapította a bérét és megakadályozta az ide-oda való vándorlását. Ezt követte az 1388. évi törvény, amelyet néha az angol szegényügyi törvények kezdetének mondanak. Itt találjuk először a megkülönböztetést a jómagával tehetetlen és a munkaképes szegény között. Ez a törvény elrendelte, hogy ha a szomszédai nem istápolják a szegényt, másutt nézzenek ellátás után a kerületben ; senkit nem tekintenek felelősnek értök ; feltételezik, hogy a község népe majd eltartja őket. Itt pillantjuk meg egyúttal egy illetőségi törvény első csillámát abban a rendelkezésben, hogy egy munkás vagy szegény se vándoroljon el a maga körzetéből, hacsak men-levelet nem visz magával.

Pontosan nem állapíthatjuk meg azt az időpontot, amikor a munkaképes szegények osztálya előáll. Társadalmi fokozatos változásoknak és annak volt az eredménye ez az osztály, hogy e változásokat nem értették meg. A középkori törvényhozók nem tudták felfogni a munkások szabad mozgásának szükségességét ; nem látták át azt sem, hogy a szegényre nézve a kényszerű ellátás lényeges volt, habár az 1388-iki szabályzat mutatja, hogy az ur és a szolga közti kötelék már elszakadt és a fentartásukról ez uton való gondoskodás már megszűnt. Azt hitték, hogy az egyház és a magánosok jótékonyága elégséges ; bár igaz, hogy törvényeket hoztak, amelyek a szegényeknek szánt alapok elidegenítését akarták megakadályozni.¹ És a munkások vándorlását tekintve nem kell elfelejtenünk, hogy az akkori időben a vándorlások nem jelen-

¹ A II. Richard uralkodásának 15-ik évében hozott egyik törvény (15. fejezet) elrendeli, hogy „ha egy községi templom átvétetik“, a „püspök rendelje el, hogy ennek a jövedelméből évenként egy bizonyos, megfelelő összegű pénz osztassék ki a szegény községbeliek között, ezek fentartására, mindörökre“.

tették a munkás baját, de a jólétét. A munkások ritkasága magas bérek kialakulását engedte meg és úgy látszik, az e korbéli vándormunkás sohasem volt kielégítve, de mindig tovább ment még magasabb bérek után kutatva. A középkori társadalom megállapodott volta minden részének mozdulatlanságán nyugodott éppen úgy, mint ahogy a mai társadalom ezek mozgékonyosságán alapszik. A szabályzatok bizonyosságot szolgáltatnak arról, hogy a magas bérek és a régi kötelékek elszakadása tényleg rendbontáshoz, rabláshoz és erőszakhoz vezetett; és lassankint azt látjuk, hogy a munkás helyzete megváltozott a következő korszakban csavarog, mert nem talál munkát.

A tizenhatodik században az elszegényedés valóban komoly ügygyé kezdett válni. Ha azt kérdezzük, hogy mik voltak akkor az okai és mik a javasolt orvosszerek, azt fogjuk találni, hogy a század kezdetén nagy mezőgazdasági forradalom indult meg, amely alatt a szegénység nagyban növekedett. A birtokokat egyesítették, a szántóföldeket legelőkké alakították át; ¹⁾ következőképpen, ahol azelőtt kétszáz ember élt, ott most csak két vagy három pásztor volt. A birtokaikról elkerült gazdák számára nem volt alkalmazás, egyszerűen csavargókká, „ép koldusokká“ lettek, míg később a városok felszívták őket a kereskedelem és ipar fejlődése folytán. A mezőgazdasági változások egyik főoka a zárdák feloszlása volt, bár ez csak közvetve hatott azáltal, hogy a szervezetek birtokai olyan emberek kezeibe kerültek, akik nem haboztak erőszakkal elűzni a földről az embereket. Körülbelül ugyanekkor az élelmiszerek ára is emelkedett a nemes ércek beözönlése és a pénzrosszabbítás következtében. És míg a gabona ára 1541—82-ben 240 százalékkal emelkedett az előző száznegyven évhez képest, addig a bérek csak 160 százalékkal emelkedtek. ²⁾ Ebben a tény-

¹ Morus *Utopiá*-ja (Arber-féle újabb kiadás) 41. lap,

² Rogers: *History of Agriculture and Prices*, IV. kötet, 718—719. lapok.

ben az illető korbeli elszegényedés második nagy okát látjuk; éppen úgy, miként a tizennyolcadik század végén azt vesszük észre, hogy a bérek a legmagasabbra emelkedtek és a munkások mégis a legtöbbet szenvednek a megnövekedett árak miatt. Ami az elszegényedés növekedését a városokban illeti, ennek a főokát a céhek birtokainak Somerset protektor által történt ¹⁾ lefoglalásában találhatjuk. Ezek a céhek tényleg segélyegyletek voltak és alaptökeik tekintetében mezőgazdasági birtokaiktól függték.

Miként törődtek akkor az államférfiak ezekkel a jelenségekkel? E kornak a „csavargókra“ vonatkozó törvényei vérről vannak írva. Az egyetlen megfelelőnek vélt orvosság a csavargó megbüntetése volt — kegyetlen kínzásokkal — ostorozással és égetéssel. Még a halálbüntetés is gyakori volt másodszori vagy harmadszori vétség esetén; és bár ezek a büntetések igen hatástalanoknak mutatkoztak, a rendszerrel még sem szakítottak, míg az Erzsébet uralkodásának 43-ik évében kelt törvény el nem ismerte, hogy a büntetés nem vált be mint orvosság. A szegények második osztályát, a tehetetlen szegényeket, II. Richard törvénye arra szorította, hogy egy meghatározott kerületen belül kolduljanak. VI. Edvard és Erzsébet uralkodása alatt a kényszerítő rendelkezések szükségessége ezen osztályra vonatkozólag lassankint derengeni kezdett az emberek gondolkozása előtt. Először is az egyházközségek előjáróit utasították, hogy tartsanak gyűléseket alamiznagyűjtés céljából és felügyelőket rendeltek ki, akik „illegalsen kérdezzék meg és kérjék“ minden férfitől és asszonytól, hogy mit akarnak adni hetenkint könyörületből a szegények eltartására. Polgármestereknek, főbb tisztviselőknek, egyházközségi előjáróknak „minden vasárnap és ünnepnap“ pénzt kellett gyűjteniök perselyekbe. A lelkészeknek, segédlelkészeknek lelkükre kellett beszélniök azoknak, akik semmit sem akartak

¹ Stubbs, III. kötet, 600. lap.

adni és ha ez nem járt sikerrel, a nyakaskodót a püspökhöz kellett küldeniök, akinek meg kellett indítani és rábeszélni az illetőt; vagy egy későbbi törvény rendelkezései szerint a békebirónak kellett az illetőt megadóztatnia. (1562.) Ilyen volt a kényszersegély elvének első felismerése, azon tényé, hogy vannak a községben emberek, akikkel senki sem akar törődni. Ekkor jelenik meg először a színen az elszigetelt egyén, olyan valaki, akit nem ismert a középkori társadalom, de aki oly feltűnő jelensége a modern világnak. És innen ered egy új viszony az állam és az egyén között. Amióta az utóbbi nem tagja egy tömör csoportnak, az államnak magának kell vele közvetlen érintkezésbe lépni. Így a szabadság és a szegénység párhuzamos fejlődése folytán a munkásosztály egész helyzete megváltozott és a modern törvényhozás problémájává ez vált: felfedezni, hogy miként tudunk egy szabad emberekből álló munkásosztályra szert tenni, amely emberek mégis könnyűnek találják a megélhetést; más szóval miként egyesítsük a politikai és az anyagi szabadságot.

Modern szegényügyi törvényeink minden gondolata benne gyökerezik abban a törvényben, amelyet most fogunk vizsgálni. Ez az Erzsébet uralkodásának 43-ik évéből való nagy törvény, amely éles határvonalat vont — melyet azóta mindig fenntartottak — a munkaképes és a tehetetlen szegények között. Az utóbbiakat egy kényszerű adószolgáltatásból látták el, melyet a felügyelők szedtek be, az utóbbiakat dolgoztatni kellett olyan anyagokkal, amelyet az említett adókból vettek; gyermekeknek és árváknak mesterséget kellett tanulniok. Ettől kezdve (1601) nem történt lényeges változás a törvényen a tizennyolcadik század végéig. Az illetőségi (települési) törvényt mégis, mely egyenesen folyománya az Erzsébet-féle törvénynek, még hozzáadták; ez volt az első kísérlet a munkások vándorlásait másként megakadályozni, mint büntetésekkel. Megkezdték ezt az 1662-iki szabályzattal, amely megtiltotta a szegénynek, hogy más köz-

ségtől kapjon segélyt, mint amelybe való és az illetékességet megszakítás nélküli 40 napi otttartózkodással mondta ki megszerzettnek; de ezen szabályozás után folyton változtatásokat tettek a törvényen, amelyek végnélküli bonyodalmakhoz vezettek; és több jogvita keletkezett ezen illetőségi kérdésből, mint a szegénytörvény bármely más pontjából. Csak 1795-ben enyhítették a régi rendelkezések szigoruságát egy új törvénnyel, mely szerint egy új települőt sem lehetett addig kiutasítani, míg tényleg adókötelessé nem vált a község irányában.¹

Két más módosításáról az Erzsébet-féle törvénynek is meg kell emlékeznünk. 1691-ben a szegények istápolásának igazgatását részben kivették a felügyelők kezéből és a békebíráknak adták át, az állítólagos ok az lévén, hogy a felügyelők visszaéltek hatalmukkal. Ettől kezdve csak a békebírák parancsára volt szabad nekik segélyt osztogatni. Ezt a rendelkezést úgy magyarázták, hogy a békebíráknak megadatott a jog a felügyelők ajánlata nélkül segélyeket nyújtani, ami tényleg oda vezetett, hogy a békebírák saját felelősségükre rendeltek segélyt. A szegénytörvény másik nevezetes változtatása a szegényházi vizsgálat behozatala volt 1722-ben. Nyilvánvaló, hogy az elszegényedés növekedett II. Károly uralkodása óta. Sok röpirat készült ebben az időben, amelyek orvosszereket ajánlanak, de az egyedüli eredményes gondolat ez a szegényházi próba volt. A községeket felhatalmazták ekkor, hogy egyesüljenek és építsenek szegényházakat és tagadják meg a segélyt azoktól, akik e házakba nem akarnak menni; de a szegényházak építésére vonatkozó rendelkezések végrehajthatlanok maradtak, mert igen kevés község volt hajlandó magát e rendelkezésnek alávetni.

¹ Lásd Smith Ádám rajzát az illetőségi törvényről a munkabékekről szóló fejezetekben és a szegényügyi törvényekről általában, továbbá Fowle: *History of the Poor Law* cz. munkáját az *English Citizen Series*-ben.

Az a kérdés merül most már fel : Miért nőtt lassankint mégis az elszegényedés a tizenhatodik és tizennyolcadik század folyamán, dacára annak, hogy a bérek emelkedtek és dacára annak, hogy a tizennyolcadik század első felében a gabona ára alacsony volt ? Az elkerítések és a nagybirtokok kialakulása, bár mindez még aránylag kis mértékben folyt, részben oka volt ennek, amint az volt már egy régebbi században is. Már 1727-ben azt mondják, hogy egyes földtulajdonosok erősen igyekeztek a bérlőket és a zseléreket elűzni a földbirtokokról, de ezért bűnhődtek a szegényadó emelkedésével, mert az elűzött bérlők teljesen elszegényedtek.¹ Eden idejében az elűzés általános gyakorlattá vált ; az összefüggés a kiüzések és a pauperizmus közt elvitatathatlan tény, bár a legtöbb író figyelmét ez elkerülte. Eden bizonyosság arra is, hogy ott volt a legnagyobb a pauperizmus, ahol az elkerítéseket alkalmazták. Winslow-ban például, ahol 1744-ben és 1796-ban tagosították, „a szegényadó emelkedését főleg a közös földek felosztásának lehet tulajdonítani, amely, mint mondják, csökkentette a bérlők számát és a szántóföldeknek legelőkké való átalakításával nagyban csökkentette a munkások után való kereslete.“ Hasonlóképen Kilworth-Beauchamp-ban Leicestershire-ben „mint-hogy a földeket legelőnek használják, a bérlők kevés munkaal-kalmat nyujthattak a munkásoknak és minthogy a szegényeket így megfosztották foglalkozásuktól, minden bizonynyal a köz-ségnek kellett őket eltartania.“² A bajt itt is súlyosbitotta az elűzött bérlők sorsa, akik a munkások sorába süllyedtek le és növelték a foglalkozás nélküliek számát. „A nagy bérlőktől való szolgai függés állapotában élve és nem lévén semmi józanul remélhető kilátásuk helyzetük javulására, igyekezetük megszib-

¹ Laurence, 3., 4. lap.

² *State of the Poor*, II. kötet, 30., 384. lapok. Lásd Mossie Jakab röpiratát (1758) is. Idézve ugyanitt I. kötet, 329. lap.

badt, munkájok elvesztette fő ösztökélő erejét és így egyedüli gondolatuk volt a jelen pillanatot élvezni.“ Éppen így Blandfordban is, hol a nagybirtokok kialakulása hasonlóképen megindult, azt írja, Eden, hogy „ennek hatásai — úgy mondják — kényszerítik a szorgalmas kis bérlőt, hogy olyan munkássá vagy szolgává váljon, aki nem látván utat az előmenetelre, nem törődik a jövővel, elkölti kis bérét, mihelyt azt megkapja, anélkül, hogy félretenne magának valamit megélhetésre öreg napjaira; és ha egy igen rövid ideig tartó betegség képzelenné teszi a munkára, kikerülhetetlenül a község nyakába szakad.“¹

A közös földek elkerítése és a birtokok összesítése, a nagybirtokok kialakulása mellett a közlegelők és puszták felosztása hasonlóképen hozzájárult az elszegényedés növeléséhez. Young Arthur és Eden azt vélték, hogy a közlegelők a henyeséget fejlesztették; hogy a munkások elfecsérelték az idejüket rözsze szedésével; hogy sertéseik és teheneik állandó vitára adtak alkalmat a szomszédokkal és állandó kísértés voltak kihágásokra.²

Ez kétségtelenül igaz volt ott, hol a közlegelő elég nagy volt ahhoz, hogy a munkást minden más foglalkozás nélkül fenntartsa. De másfelől, ahol a munkás rendes alkalmazásban volt, egy kis közlegelő nagyjelentőségű külön jövedelmi forrás volt a számára. Young Arthur maga megemlíti egy esetet Snettisham-ban Norfolkban, ahol, mikor a művelés alatt nem álló földeket felosztották, a közös használati jogokat fenntartották és ennek eredményeként az elkerítések következtében mutakozó növekvő munka folytán a szegényadó lecsökkent 1 s. 6 d.-ről 1 s.-re vagy 9 d.-re, míg a né-

¹ *State of the Poor*, II. kötet, 550., 147. lapok.

² Ugyanott, I. kötet, XVIII. Eden maga pártolta az elkerítéseket, azt gondolván, hogy a nyomokban járó fokozódó munkakereslet fölöttébb kárpótolni fogja a munkásokat, de azt akarta, hogy minden munkásnak megmaradjon a maga „kertje és kis földje.“

pesség ötről hatszázra emelkedett. Folytatólag azt mondja, hogy az elkerítések rendszeresen a szegények jogaira való fölöttébb nagy tekintet nélkül vitték keresztül. Thornton szerint a nagy parkok alakítása járult hozzá az általános eredményhez, de erre nem tudok bizonyítékot.

További oka volt a nagy elszegényedésnek — ha a század vége felé haladunk — az árak nagy emelkedése a bérekhez képest. 1782-ben a gabona ára 53 s. $9\frac{1}{4}$ d. volt, ami jelentősen magasabb, mint a megelőző ötven év átlagára; de 1795-ben 81 s. 6 d-re emelkedett és a következő évben ennél is magasabb volt. Az átlagos gabona-ár 1795-től 1805-ig 81 s. $2\frac{1}{2}$ d. volt; 1805-től 1815-ig 97 c. 6 d., ami oly közel hozott bennünket az éhséghez, amennyire sohasem voltunk a tizenegyedik század óta. Sok más cikk ára is emelkedett. Az amerikai háboru alatt vállalt adósságok folytán szükségessé vált adók emelték a szappan, a bőr, a gyertya, stb. árát egy ötöddel; vaj és sajt $1\frac{1}{2}$ d-vel emelkedett fontonként, a hus 1 d-vel. És ezalatt „minő emelkedés az utolsó tiz-tizenkét év alatt“ — kérdi egy író 1788-ban — „volt tapasztalható a munkások béreiben? Igazán nagyon kevés; napi bérökben egyáltalán semmi, sem a mezőgazdaságban, sem az iparban.“ Csak a darabszám való munkával tudtak magasabb névleges béreket elérni.¹ Végül a városokban beköszöntött a gépek alkalmazása, a pénz-bérek végleges behozatala és nagy hullámzások kezdtek mutatkozni a gazdasági életben. A régi időkben a munkaadó ellátta embereit munkán kívül is, most elhárította magáról a felelősséget; és a mesteremberek helyzetének rosszabbodását egykoru írók szerint „azok vétkes, elnyomó eljárásának lehetett betudni, akiknek vezetniök kellett őket.“²

Ugy látszik, ilyenek voltak az elszegényedés növekedésének

¹ Howlett, idézve Eden-nél, I. kötet, 380. és következő lapok.

² Howlett, *id. helyen*.

és a munkásosztály lesülédésének okai; az egyetlen hatékony orvosság, amit ellene megkísérlettek, a szegényházi próba volt és ezt is megszüntették 1782-ben. De nem tehettek volna a földesurak és a bérlők valamivel többet, hogy a lefelé haladó folyamatot megállítsák? Nem voltak alkalmazható orvosságok? Az ember kénytelen arra gondolni, hogy a kérdést az elkerítések dolgában követett egyformán igazságos eljárással meg lehetett volna oldani. Akik legjobban pártolták az elkerítéseket a mezőgazdasági javítások kedvéért, mint Eden és Young, mégis azt tartották, hogy a közös földek és legelőjogositványok helyett a munkás kapjon egy vagy két, vagy félholdat a háza mellé, a körülmények szerint. Ilyen kárpótlás által sok nyomorúságot lehetett volna megelőzni. Nehezebb kérdés, hogy vajjon lehetett volna-e bármit is tenni közvetlenül a magas árak okozta nyomás enyhítésére? Burke azt vitatta, hogy semmit sem lehet tenni; hogy nincs szükségszerű összefüggés a bérek és az árak között; és a bajt természetes orvosságoknak akarta átengedni.¹ És tényleg, északon, ahol a bérekre mesterséges beavatkozás nem hatott ki, a bányászat és ipar fejlődése megmentette a munkást.

Anglia középső részeiben és délen, ahol ez a szükséges ösztönző erő nem volt jelen, más volt az eset; a munkás életfenntar-

¹ „Nem áll, hogy a bérek az élelmi szerek névleges árával együtt nem emelkedtek volna. Megengedem, hogy nem hullámoztak ezzel az árral együtt; de erre nem is volt szükség; és a norfolki urak ebéd után voltak, mikor azt a véleményüket adták le, hogy emelkedhettek volna vagy emelkedniök kellett volna az élelmiszerek árával arányban. Valójában a bérek nagysága semmi közvetlen összefüggésben sincs ezzel az árral. A munka olyan árucikk, mint bármely más, ára a kereslet szerint emelkedik vagy esik. Ez a dolgok természetében rejlik, mindazonáltal a dolgok természetes rendje gondoskodott életfeltételeikről. A bérek kétszer emelkedtek az én időmben és ma teljesen arányban vannak az élelmiszerek átlagárával, vagy ez az arány még jobb mint előbb az utolsó husz évi rossz idők alatt.“ *Thoughts and Details on Scarcity*, Burke Munkái V. kötet, 85. lap.

tási eszközeiben való valamelyes emelkedés feltétlenül szükséges volt itt, hogy megéllhessen. Veszedelmes lett volna a dolgokat utjukra hagyni, és az igazi módja a nehézség legyőzésének az lett volna, hogy a gazdák emeljék a béreket — olyan eljárás, amelyet időnkint alkalmaztak is. De úgy a belátás, mint a nagylelkűség hiánya, nemkülönben a szegényügyi törvények rossz hatása az Anglia közepén és déli részén fekvő megyékben, ezt megakadályozta. A bérlők nem akarták meghallani az emberieség és az önérdek szavát, így a békebírák és a vidéki urak vették kezükbe a dolgot, míg a munkások a szegény-törvényben bíztak és azt kívánták, hogy a község tegye meg azt, amit a bérlők nem akartak és pótlékkal egészítse ki az elégtelen béreket.

Ez volt az az elv, mely gyökeresen tönkretette a régi szegény-törvényt. A bérlők a rendszer fenntartása mellett voltak; azt akarták, hogy mindenkinek legyen pótléka családjához mérten, és kijelentették, hogy magas bérek és szabad munka — tönkretenné őket. Változás állott be a földesurak gondolkozásában is a néphez való viszonyukra vonatkozólag. Gondolkozás nélküli és tudatlan jóakaraton kívül nyomon tudjuk követni egy oly érzés fejlődését, mely a szegénynek feltétlenül elismerte a jogát a nemzeti vagyion meghatározatlan részében való részesedésre; de a jogot olyképen adták meg, hogy függésben tartásák őket és csökkentették önérzetüket. Az eszme, hogy a népet csendes nemtörődömségre kell csábitani, bár a francia forradalom rémülete növelte, mégsem volt teljesen új; létrehozta a Gilbert-féle törvényt 1782-ben, mely megszüntette a szegényházi próbát és munkáról gondoskodott azok számára, akik szívesen voltak közel az otthonukhoz. Ez a toryszocializmus¹, a szegény védelmének ez az elve a gazdag által volt az, aminek következtében gyakran kezdték használni a „mun-

¹ Angliában mindig több gyakorlati szocializmus volt, mint bárhol másutt, aminek a mi uralkodó földbirtokos arisztokráciánk az oka. Az 1847-iki ipari tör-

káلكodó szegény“ elnevezést, így általánosan a törvényekben, így Smith Ádámnál; olyan kifejezés, amit Burke megtámadott, mint egy megvetendő, álszenteskedő frázist.¹

A napoleoni háboru új lökést adott ennek az elszegényítő politikának. Pitt és a vidéki urak azt akarták, hogy erős hadseregek verjék le a franciákat, és a népesség szaporodását gátló akadályok tekintetében fordítottak egyet a régi politikán. Eddig ellenőrizték a munkások számát, amikor megtagadták a munkásházák építését; 1771-ben „nyílt harcot kezdtek meg a munkásházák ellen“, a földbirtokosok sokszor lerontatták e házakat, mondja Young Arthur, hogy „sohase legyenek fészkeivé, mint a hogy neveztetnek a koldus-szaporulatnak.“² De most azért, hogy a nagy családoknak külön pótlékot adtak, jutalmat tüztek a korai házasságok elé és a munkásokat gyermekeik száma után fizették. A pótlék-rendszer további kifejlődése az akkor mutatkozó rettegésnek tudható be. A bérlőket és a földbirtokosokat megfélemlítették a munkások. A földbirtokosok maguk szították fel Malthus szerint a munkásaik kívánságait és egyúttal önmegadást hirdettek nekik.³ A kazal-égés gyakori volt; Swallowfield-ben Wiltshire-ben a békebirák „a rettegés hatása alatt, amelyet a tüzek okoztak, annyira alávetették magukat a bérlők követelődésének, hogy el-

vényt a konzervatívok vitték keresztül a radikális iparosok ellenzése dacára. Lásd: *Are Radicals Socialists?* című tanulmányt.

¹ Burke munkái, V. kötet, 84. lap.

² *Farmer's Letters*, I. kötet, 302. lap.

³ Az utolsó éhség alatt az urak és a papok fele a királyságban bőven szerzett érdemeket arra, hogy lázításért pörbe fogassanak. Miután felszították a köznép haragját a bérlők és a gabonakereskedők ellen azzal, hogy beszéltek vagy prédikáltak felőlük, gyenge ellenszer volt az általuk beadott méreg ellen az a hideg megjegyzés, hogy bármennyire el legyen is nyomva és meg legyen is csalva a szegény, kötelessége békében maradni.“ — Malthus: *Principle of Population*, 7-ik kiadás, 438. lap jegyzet.

fogadták a pótlék-rendszert a téli hónapok alatt. 1795-ben egyes berkshire-i békebírák „és más előrelátó személyek“ nyilatkozatot adtak ki, amelyet mihamar úgy tekintettek, mint vezérfonalat déli Anglia összes hatóságai számára.¹ Kijelentették, hogy egyhangu véleményük szerint a szegények sorsa több gondozást kíván, mint amennyit általánosságban eddig nyert; ezzel a véleménynyel összeegyeztethetetlennek tartották, hogy a béreket Erzsébet- és Jakab-féle rendeletekkel szabályozzák; komolyan ajánlják a gazdáknak és másoknak, hogy növeljék a munkások fizetését az élelmiszerek jelen árának arányában; de ha a gazdák ezt visszautasítanák, ők pótlékot adnak majd minden szegény családnak tagjaik száma arányában. Megállapították, amit szükségnek gondoltak egy ember és felesége és gyermekei számára, s amennyit ki kellett tennie „vagy az ő és családja munkakeresetének vagy a szegényadóból jövő pótléknak.“² Ez volt a pótlékok rendszerének kezdete, amely különböző alakjaiban odavezetett, hogy demoralizálta a népet; nem volt soká alkalmazásban és már azt halljuk, hogy a munkásokat lustáknak, forrongóknak és követelőknek írják le a felügyelőkkel szemben. Ha a megadotbérsegélyt elégtelennek gondolták, az illetők egy hatósági közegehez mentek panaszkodni, ez a felügyelő emberiségére hivatkozott, az emberek fenyegetéseket adtak hozzá és a felügyelő engedett. Bancliffe községben „egy embert alkalmaztak, hogy a szegények után nézzen, de azzal fenyegették, hogy a vízbe fojtják, és így el kellett mennie.“ A nép egész jellemét lealacsonyította az a tudat, hogy joguk van segísre a munkától függetlenül is.

¹ Ez volt a híres „speenhamlandi parlamenti határozat“, így nevezték, mert a hatóságok Newbury mellett Speenhamland-ban gyűltek össze.

² Nicholl: *History of the Poor Law* című munkája II. kötet, 137. lap.

MALTHUS ÉS A NÉPESEDÉS TÖRVÉNYE.

Malthus és Godwin. — Malthus két tétele. — A csökkenő hozadéképesség törvénye kétségtelenül igaz. — A népesedés törvénye nem általános érvényű. — George Henrik és Malthus. — A népesség szaporodásának okai mezőgazdasági vidékeken és a városokban a tizenharmadik században. — Malthus orvosszerei : A szegényügyi törvény eltörlése, az erkölcsi megtartóztatás. — Tényleges orvosszerek az ő ideje óta : a szegényügyi törvény reformja, kivándorlás, élelem behozatala, az erkölcsi megtartóztatás a közép- és az iparos-osztályban. — A népesedés mesterséges akadályainak vizsgálata. — A kérdés nem csak gazdasági természetű.

Malthus a dolgok ilyen állapotában, a népesség rohamos növekedése közben irt. De ő nem gondolt közvetlenül a szegényügyi törvényre, hanem Godwin-ra, aki Rousseau hatása alatt *Inquirer*-jében minden emberi bajt az emberi kormányzatnak és intézményeknek tulajdonított és ragyogó képet rajzolt arról, hogy mi létesülhetne egy reformált társadalomban. Malthus tagadta ennek a lehetőségét. Azt vitatta, hogy ily boldogságot semmiféle rendszer sem biztosíthatna ; az emberi nyomor nem volt az emberi igazságtalanság eredménye, de az a kérlelhetetlen természettörvénynek a hatása, t. i. annak, hogy a népességnek hajlandósága van a létfen-

tartáshoz szükséges eszközöket felülmulni. Ez a törvény néhány nemzedék alatt ellensúlyozná a legjobb berendezések hatását, amelyeket csak emberi bölcsesség kigondolhatna. Figyelemre méltó, hogy bár első kiadásában határozott választ adott Godwin-nak, Malthus később mégis olyan engedményt tett, amely sokat levont érvelésének erejéből. A nyomor és bűn „tevéleges irányu akadályához“ hozzáfűzte az erkölcsi önmegtartóztatás „megelőző akadályát“, vagyis a házasságtól való tartózkodást.¹ Erre adta Godwin azt a találó választ, hogy az ilyen megkülönböztetés lényegileg megengedi a társadalom tökéletesíthetőségét. De Malthus még mindig azt gondolta, hogy az ő okadatolása megállja a helyét Godwin kommunizmusával szemben.² Ha eltörölnék a magántulajdont, ugymond, megszűnnék mindaz, ami az erkölcsi megtartóztatásra kényszerít. E jövődőlését mégis azóta megcáfolta az amerikai kommunista társadalmak kísérlete, amelyek megmutatták, hogy a magántulajdon eltörlése nem összeférhetetlen az erkölcsi önmegtartóztatással.³

Vajjon csakugyan igazságot tanít-e Malthus törvénye? Azt látjuk, hogy két feltételezésen sarkallik. Az első az, hogy az emberi faj szaporodása, ha akadályokra nem talál, olyan arányokat ölthet, hogy megkétszereződhetik huszonöt év alatt; Malthus már most azt mondja, hogy ez az arány állandó minden fajnál,

¹ „Ezen az egész munkán keresztül annyira tértem el elvben az előbbtől, hogy feltételezem a népesedés egy másik akadályát is, amely nem esik a bűn vagy a nyomor fogalma alá; és az utolsó részben arra törekedtem, hogy enyhítem az első kiadás néhány élesebb következtetését.“ — A II. kiadás előszava VII. lap. V. ö. Bagehot *Economic Studies* 137. lap: „Az *Essay on Population* első formájában meggyőző volt mint következtetés, de hamis tényekre volt alapítva; második alakjában igaz tényekre volt alapítva, de következtetéseiben nem volt meggyőző.“

² *Essay on Population*, (7. kiadás), 271—280. lapok.

³ Lásd Nordhoff *Communitistic Societies of the United States* című munkáját és az *Essay on Population* 286. lapját.

minden időben. Másik feltétele a föld csökkenő hozadékképességének törvénye, t. i. hogy a művelés egy bizonyos fokán túl egy adott darab föld minden mezőgazdasági javítás dacára, aránylag kevesebb jövedelmet fog hajtani az emberi munkának; ez a törvény igaz. Malthus nem tagadta azt, hogy az élelmiszerek egy időre gyorsabban szaporodhatnak, mint az emberiség; de a földet nem lehet növelni és hogyha az a terület, amely ellát egy népet, határolva van, az élelmiszerek azon egész mennyiségének, amelyet fejenként hozott, huzamosabb idő múlva csökkennie kell, bár ez az eredmény messzire kitolható. Malthus mindkét következtetését egyformán magától értetődőnek tartotta. „A két tétel elsejét“ — úgy mond — „beigazoltam tekintetben abban a pillanatban, amikor az amerikai szaporodásról értesültem; a második tételt azonnal, mihelyt ez kimondatott.“ Miért irt hát akkor oly nagy könyvet? „Munkám fő feladata“ — így folytatja — „az volt, kikutatni, hogy ezek a törvények, melyekről azt véltem, hogy megállapítottam őket az első hat lapon, minő hatásokat hoztak létre és fognak létrehozni a társadalomban; olyan tárgy, amelyet nem lehet nagyon hamorosán kimeríteni.“¹ Munkájának nagyobb része a népesség fejlődésének és azon akadályoknak történeti vizsgálata, amelyek e közben különböző időkben és országokban felmerültek. A végeredményeket a szegényügyi közigazgatásra alkalmazza Angliában.

Nyomós aggályok merülnek fel immár első feltételének általános érvényét illetőleg. Régebbi ellenfeleinek egynémelyike, mint Doubleday, azt a tételt állította fel, hogy a termékenység fordított arányban áll a táplálkozással.² Így rövidesen odavetve, állításuk nem felel meg az igazságnak; de megfigyelt jelenség, amint azt már Smith Ádám jóval előbb megjegyezte, hogy a fény-

¹ *Essay on Population*, 491. lap jegyzet.

² Doubleday *True Law of Population* című munkája 1842. 5. lap.

üző osztályoknak kevés gyermekük van, míg egy az „éhségtől félig elpusztult felföldi asszonynak“ húsz tagu családja lehet.¹ Spencer Herbert viszont azt állította, hogy a termékenység fordított arányban áll az idegrendszerrel és ezt a tételt Carey és Bagehot is elfogadta.² De nem annyira az elméleti erő növekedése járul hozzá ezen eredmény létrehozatalához, mint inkább a modern élet kínos és kimerítő volta. Egyes statisztikák, melyeket Amasa Walker idéz, ezt bizonyítani igyekeznek. Ő kimutatta, hogy Massachusetts-ben, míg ott kb. 980,000 az oda való születésüek száma és csak 260,000 a bevándorlottaké, a két osztályban a születések száma mégis majdnem azonos, a házasságok száma éppen akkora az utóbbiban, mint az előbbiben, a hosszú kor pedig kisebb és a halandóság nagyobb az amerikaiaknál. Cliffe-Leslie ezt a tényt az amerikai polgárok termékenysége csökkenésének tudja be. Az egész kérdés mégis nagy homályba van burkolva és inkább fiziológiával és biológiával foglalkozók által dönthető el; de úgy látszik, hogy itt oly okok hatnak közre, amelyek kizárják, hogy Malthus-szal elfogadhassuk azt a tételt, hogy a szaporodási arány változatlan.³

Egy másik amerikai író, George Henrik,⁴ újabbán azt fejtegette, hogy Malthus tévedt és Godwin-nak volt igaza, hogy a szegénység oka az emberi igazságtalanságban, az egyenlőtlen vagyonmegoszlásban rejlik, a föld felett való magántulajdonnak eredménye és nem következménye Malthus azon törvényének, mely a népesség szaporodásáról vagy a föld csökkenő hozadék-képességéről szól, melyek mindegyikét visszautasítja. Az utóbbira való tekintettel helyesen állítja, hogy egyes helyeken, például Californiában, ahol a csökkenő hozadék-képesség törvénye nyil-

¹ *Wealth of Nations*, I. könyv, VIII. fejezet.

² Bagehot: *Economic Studies* című munkája, 141. s következő lapok.

³ *Science of Wealth*, 462—464. lapok.

⁴ *Progress and Poverty* II. könyv, I. fejezet. Ezeket az előadásokat Toynbee még azelőtt tartotta, mielőtt George könyve általánosan ismeretessé vált.

vánvalóan nem működik, az elszegényedés ugyanazon jelensége mutatkozik. George-dsal szemben tényekkel bizonyítható, hogy vannak esetek, amelyekben állítása nem válik be. Megszívlelendő, hogy nem veszi figyelembe Franciaországot, Norvégiát, Svájcot, amelyek mind parasztbirtokosokkal rendelkező országok és ahol ennek folytán a földet nem monopolizálják egyesek. Már pe ig bizonyos, hogy mindezekben az országokban, legalább a mezőgazdasági ismeretek és ügyesség mai fokán, mutatkozik a csökkenő hozadék törvénye; és fölösleges azt bizonyítgatni, hogy ezekben az esetekben az emberi igazságtalanság és nem a természet fősვნისége az elszegényedés oka és nem ez hoz létre pusztító akadályokat a szaporodás ellen. Mégis elismerem, hogy George okoskodása részben igaz; a szegénység és nyomor nagy része tényleg a rossz kormányzatnak és az igazságtalanságnak tulajdonítható; de ez nem zavarja a főeredményt, úgyszintén nem bizonyít a csökkenő hozadékképesség ellen.

De térjünk vissza Malthus első tételére. Az a mondás hogy a „népesség arra törekszik, hogy felülmulja az élelmiszerek mennyiségén,” bizonytalan és kétértelmű. Jelentheti azt, hogy a népesség, ha akadályokra nem talál, *tulnövekednék* az élelmiszerek mennyiségén; de jelentheti azt is, hogy a népesség *gyorsabban növekszik*, mint az élelmiszerek mennyisége. Teljesen világos, hogy e második értelmében a tétel Angliára nézve ma nem áll. A fejenkint átlag fogyasztott élelmiszermennyiség évenként nagyobb; a tőke pedig kétszerte is gyorsabban növekszik, mint a népesség.¹ De a népességről szóló régibb írók mind egyformán

¹ 1860 óta az Egyesült Királyság lakossága 29,070.932-ről 35,003.789-re nőtt, vagyis 20%-al szaporodott; míg a nemzeti vagyon ugyanazon idő alatt 5,200,000.000 £-ről 8,420,000.000 £-ra emelkedett, vagyis 62%-al nőtt. Lásd Malthall cikkét a *Contemporary Review* 1881 decemberi számában. A fejenkinti tea-fogyasztás 2-66 fontról 4-66 fontra emelkedett, a cukorfogyasztás 34-61-ről 62-83-ra, a rizs 5-94-ről 14-31-re, és sok más cikké hasonló arányban.

az utóbbi értelemben veszik a tételt és azt a saját korukbeli Angliára alkalmazzák. Ma az utóbbi értelemben csak nagyon kevés országra nézve lehet igaz. Azt mondják, hogy Indiára nézve áll, de ott is csak egyes vidékekre lehet vonatkoztatni. George mégis nem elégszik meg azzal, hogy Malthus tételét ebben az értelemben megcáfolja; egészében elveti, tagadja a tételt abban az értelmében is, hogy a népesség, akadálytalanul, átléphetné az élelmiszerek határát, és mint általános törvényt azt mondja ki, hogy nem kellene a túlnépesedéstől tartani, ha a jólét igazságosan volna megosztva. Azon országok példája, mint Norvégiáé és Svájcé mégis, ahol van túlnépesedés, bár a vagyon-megoszlás türethetően ki van egyenlítve, mutatja, hogy ez az állítás nem általános érvényű. George egy másik bírálata mindenesetre teljes egészében helyt álló. Malthus tételét úgy tekintették, mint amelyet megerősít Darwin elmélete, és Darwin maga azt mondja, hogy Malthus könyvének tanulmányozása sugalmazta azt neki;¹ de George joggal kifogásolja az emberek, állatok és növények közti párhuzamot. Igaz, hogy az állatoknak a létért való küzdelmökben egy bizonyos szigoruan megszabott mennyiségű élelmiszer áll rendelkezésükre, de az ember ügyességével és kitartásával roppantul növelheti a rendelkezésre álló készleteket.² Az ellenvetés találó, bár alig mondható, hogy a földet érinti.

Említettem, hogy mily rohamosan növekedett a népesség azon időszak alatt, amelylyel foglalkozunk. Azt kell vizsgálnunk, hogy Malthus hogy magyarázza meg ezt, és mennyire kielégítő az ő magyarázata, ugyszintén, hogy minő gyakorlati következtetésekhez

¹ *Origin of Species*, (népszerű kiadás) 50. lap.

² „Míg az egész növény- és állatvilágban a létfenntartás eszközeinek határa független attól, aminek az eltartására szolgálnak, addig az ember világában a létfenntartás eszközeinek mennyisége a föld, a levegő, a víz és a napfény határai közt, pusztán az embertől magától függ.” — *Progress and Poverty*, II. könyv, III. fejezet. 117. lap. V. ö. *Unto this Last* (3-ik kiadás) 157—158. lapok.

jutott. A mezőgazdasággal foglalkozó vidékeken azt hitte, hogy a szegényügyi törvények rossz végrehajtása okozza a szaporodást, ugyszintén azon jutalom, melyet a korai házasságoknak adnak. Ez igaz volt; de ez nem volt a teljes igazság; más szempontokat is figyelembe kell venni. A régi időkben a fiatalabb munkások teljes ellátást kaptak a bérlők házaiban és magától értetődőleg legény-emberek voltak; egy ember sem házasodhatott meg addig, míg egy zsellérház meg nem ürült és a földesurak politikája az volt, hogy „a birtokhoz tartozó falvakban“ elpusztították a házakat, hogy a szegényadót így csökkentésék.¹ De most a bérlők társadalmi helyzete emelkedett és nem akarták már a munkásokat házaikban ellátni. Az elűzött munkások, bátorítva a pótlékrendszer által, vakon házasodtak² és bár egyesek a városokba vándoroltak át, mégis nagy baj keletkezett. A mezei lakosság folyton növekedett, míg a lakó-alkalmak állandóan csökkentek és borzasztó túlszűfolttság volt az eredmény. A munkások gondatlanságának és demoralizálódásának az volt a következménye, hogy a lakóházak hiánya nem szolgált többé a népesedési mozgalom akadályául.³ Annak, hogy a bérlők társadalmi szokásai megváltoztak így jelentős hatása volt a mezei lakosság növekedésére és odahatott, hogy a pótlékrendszer hatásai súlyosodtak.

A városokban a fő ösztönző erőt az ipar fejlődése okozta, mely a gépek alkalmazásának volt köszönhető. A kézműves jö-

¹ Eden: I. kötet, 361. lap. — „Ismerek több községet, amelyekben a legnagyobb nehézség, mely a szegényt sújtja, az, hogy nem tud lakást szerezni.“

² *Commission on Labourers' Wages* (1824) 60. lap. A munkásházak számának csökkenése mezőgazdasági vidékeken 1860-ig tartott, de az Union Chargeability törvényről azt mondják most, hogy „teljesen orvosolta azt az eljárást, hogy a zsellérházakat elpusztítsák.“ — Right Hon. Selater-Booth nyilatkozata az 1881-iki mezőgazdasági bizottság előtt. Qu. 9090

³ Hatása mégis teljesen nem szűnt meg. Lásd Heath, *English Peasantry*, 36. lap, pl. még 1872-ben is.

vője bizonytalanná vált; a megélhetésnek nem volt látható határa. Olyan országban, mint Norvégia, ennek kis, helyi egységekből alakult állandó társadalmában a munkás pontosan tudja, hogy minő munkaalkalmak nyílnak az ő községében; és jól tudjuk, hogy a norvég paraszt addig vár a házassággal, míg nem jut bizonyosan olyan helyzetbe, amely családjának fenntartását lehetővé teszi.¹ De egy nagy városban, „az ipari munka elkerülhetelen változásai között,”² ezek a pontos határok nem léteznek. A kézműves mindig remélheti azt, hogy a gazdasági élet fejlődése bármekkora számú gyermekeinek is megélhetést fog adni; olyan remény, amelyet a gyapju- és a gyapot-ipar roppant fejlődése nagy mértékben jogossá tett. A gyermekmunka utáni nagy kereslet a városokban az emberek jövedelmét családjuk száma arányában növelte éppen úgy, mint a pótlékok rendszere a vidéken.³

Minő orvosszereket ajánlott Malthus? Az első a szegény-törvény eltörlése volt; és ezen véleményével nem állt egyedül. Sok kiváló írója azon kornak azt hitte, hogy e törvény alapján rossz. Azt javasolta, hogy egy adott időben hirdessék ki, hogy az olyan gyermek, aki ettől számított egy év alatt születik, ne jogosítson segély élvezetére; az előre nem látókat hadd „büntesse meg a természet”, és „a magánjótékonyság nyújtotta bizonytalan támogatás.”⁴ Mások látták, hogy ez az eljárás tulszigoru volna; hogy volt szükség egy bizonyos szegény-törvényre és hogy a kérdés éppen ez, miként biztosítsák a tisztességes szegénynek a segélynyújtás módját anélkül, hogy ez demoralizáltassék. Másik orvos szere az erkölcsi megtartóztatás volt — tartózkodás a házasságtól

¹ *Essay on Population*, 129. lap, 7-ik kiadás.

² Ugyanott, 315. lap.

³ Gyermekeket nagyban vittek a vidéki kerületekből a városokba. Így Svájcban az iparágak meghonosítása egyes kisebb kantonokban, a mult század végén, nagyban elősegítette a korai házasságokat. Ugyanott 174. lap.

⁴ *Essay on Population*, 430. lap.

addig, míg az ember nem tudja családját eltartani, amihez teljesen erkölcsös élet járul a nötlenség ideje alatt.¹

Lássuk már most, mik voltak a tényleges orvosszerek? A fő a szegényügyi törvény 1834. évi reformja, talán a legjótékonyabb törvény a Reform-Bill óta. Elvei voltak: a) a szegényházi próba alkalmazása és a házonkívüli segély fokozatos megszüntetése a munkaképes szegényekre nézve; b) egyházközségi egyesületek alakítása, amelyek mozdítsák elő a takarékoságot és a jólétet; ezeket az egyesületeket az ugynevezett Boards of Guardians igazgassák, akiket az adófizetők választanak, ezzel végét vetvén a békebirák gonosz uralmának; c) egy központi szegényügyi hivatal (Board of Poor Law Commissioners) felállítása igen tág hatáskörrel, hogy tárgyalja a Board of Guardians-ok ügyeit s azoknak működését ellenőrizze; d) új törvény a törvénytelen gyermekekről; e) az illetőségi törvény enyhítése. Az új törvény hatása igen jelentős volt. Példa kedvéért nézük Sussex esetét. 1834 előtt ebben a megyében 6000-nél több a munkabíró szegény; két évvel később 124 volt.² Hasonló változás állt be majdnem minden mezőgazdasági kerületben és a zavargások és a kazlak felgyújtása, amelyek oly általánosakká váltak, kevésbé gyakoriakká kezdtek lenni. Hasonlóan jelentős volt a szegényadóra való hatása. 1818-ban ez közel 8,000,000 £ volt Angliában és Walesben; 1837-ben lecsökkent valamivel több mint 4,000,000 £-ra, és most csak 7,500,000 £ dacára a népesség nagymérvű szaporodásának. A tehetetlen szegények száma 1849-ben 930,000 volt, ez 1881-ben 800,000-re fogyott le, bár a népesség ezalatt 8,000,000-nál többel szaporodott. Dacára mindennek a szegényügyi törvények javítása egyáltalán nem tökéletes, és még nagy reformok szükségesek.

Mint gyakorlati orvosszert, mely jelentőségben mindjárt

¹ Ugyanott, 403. lap.

² Molesworth, *History of England*, I. kötet, 319. lap.

a most említett után következik, kell megemlítenünk a kivándorlást. Malthus ezt kevésre becsülte. Azt gondolta, hogy „a népnek attól való természetes huzódozása miatt, hogy szülőföldjét elhagyja és a szüz földterületek irtásának és megművelésének nehézsége miatt teljesen soha sincs, vagy sohasem lehet elfogadva⁴; ha egy időre van is hatása, az általa nyújtott segítség, csak időleges, és „a rendellenességek majd visszatérnének megújult erővel.“¹ Természetesen nem láthatta előre azt a roppant fejlődést, amit a kivándorlás majd a gőzhajózástól nyer és azt a szoros összeköttetést, amelyet ez Anglia és Amerika közt létesít. 1815 óta nyolc és egy negyed millió ember vándorolt ki az Egyesült királyságból; 1847 óta három és fél millió ment ki csak magából Angliából és Walesből; ez a bő kivándorlás mindenesetre lényegesen csökkentette a munkások számát. Azt sem láthatta Malthus előre, hogy a későbbi időben oly nagymennyiségű élelmiszert fognak behozni. Az ő idejében Angliát elszigetelték a háborúk és a gabonatorvények; most mi élelmiszertünk felét kívülről kapjuk és ipari cikkeinkkel fizetünk értük.

Ami az erkölcsi megtartóztatást illeti, nagyon kérdéses, hogy nagy mértékben volt-e hatékony. Jevons tanár szerint, aki ötven évvel később irt, csak nagyon kis mértékben volt hatása.² 1860-ig a házasságok száma inkább növekedett; de ha a nagy tömegben az olcsó élelem hatása folytán a házasságok gyakoriabbakká váltak is, a megtartóztatás tényleg növekedett a középosztályban és a kézműves-osztály legjobbjai között.

Szófani akarok még azon orvosszerről is, amelyet Malthus maga visszautasított,³ t. i. a gyermekek számának mesterséges korlátozásáról. Azt mondták, hogy ily kérdésekről csak „egy holt nyelv

¹ *Essay on Population*, 292. lap.

² *The Coal Question*, 170. lap.

³ *Essay on Population*, 226., 286., 512. lap.

szemérmes fátyla alatt kell beszélni. "Hallgatni ezekről szükséges a józan érzés szempontjából; de mégis szemébe kell néznünk a kérdésnek, mert életbe vágó. A születések ezen megelőző akadályai erős erkölcsi felháborodásunkat idézik fel. Vegyék bár ezt a felháborodást előítéletnek, mégis teljesen észszerű, mert tiltakozás az ellen, hogy egy erős ösztönünket kielégítsük, de a hozzáfűződő kötelességeket elkerüljük. De erkölcsi felháborodásunk ne tartson vissza a kérdés vizsgálatától. Nézzük az eredményeket. A mesterséges akadályok rendszeres hatásának minő példáit látjuk? Tudjuk, hogy legalább egy európai nemzet, a francia, egy bizonyos mértékig elfogadta ezeket. Már most azt találjuk, hogy a tisztán mezőgazdasággal foglalkozó Eure departementben, ahol a lakosság hihetőleg a mesterséges akadályok széleskörű elterjedtsége miatt hanyatlóban van, bár ez a vidék a legjobban van művelve Franciaországban és jelentékeny anyagi jóléttel bir, az ígért általános boldogságot mégsem találták meg. Ez a departement első helyen áll a bűnügyi statisztikában; e bűnök egyharmada erőszakos nemi közösülés; másik harmada nyomorból eredő lopás; a gyermekgyilkosság is gyakori.¹ Bár ez nagyon tökéletlen bizonyíték, azt mégis mutatja, hogy e rendszer elfogadása esetén sem köszöntenek be az ígért eredmények. Az a gondolat, hogy egy megállapodott számu és anyagilag szerencsés népesség szükségképen ment lesz a bűnöktől, magamagában is eléggé észszerűtlen, a tapasztalás pedig ellene bizonyít. Valóban, az ilyen rendszerek ellen szóló egyik erős érv éppen abban található, hogy megállapodott számu népesség nem mutat a nemzeti élet terén a dolgok egészséges állapotára; azt jelenti, hogy a haladásnak egyik erős ösztönző ereje szűnik meg létezni. Különö-

¹ Lásd Baudrillart könyvét Normandiáról, a hol szerinte nemesak erkölcsi tekinteteből, de jól felfogott önéredeből is e rendszer ellen kell állást foglalni.

sen a találékonyyságra ösztönző erő szünet meg hatni Franciaországban azon törekvések folytán, amelyek a népesség számát a létező fentartó eszközök számához akarják hozzáegyeztetni; mert ebben a tekintetben bizonyosan igaz, hogy a létért való küzdelem szükséges a haladáshoz. Az ilyen eljárások, mi több, igazságtalanoknak mutatkoznak magukkal a gyermekekkel szemben. A francia paraszt szünet nélkül arra törekszik, hogy minden gyermekének a kényelmes megélhetés lehetőségét hagyja hátra. Jobb volna rájuk nézve, ha illően felneveltetnének és aztán saját maguknak kellene küzdeniök fentartásukért. Az angol városokban létező szellem és alkotó erő jó része a mezei vidékekről jött be olyan emberekkel, akik nagyszámu családotknak voltak tagjai, akik azzal a gondolattal eltelve indultak neki az életnek, hogy saját maguknak kell utat törniök. Nem helyes ezt a kérdést egyedül csak a jólét szempontjából vizsgálni; nem lehet tulbecsülni a családi élet jelentőségét, mint forrását mindannak, ami legjobb a nemzet életében. Gyakran a nagy család fentartásának és nevelésének szüksége edző és nemesítő hatással van a szülök életére, és ez az egyetlen dolog, amely a közönséges emberrel kötelességeit megérteti és őt jó polgárrá teszi. Végeredményképen azt mondhatjuk, hogy az ilyen eljárások szükségtelenek Angliában ma. A felsőbb kézműves vagy a középosztályhoz tartozó embernek csak meg kell gondolnia, hogy *mikor* fog elegendő eszközzel birni közepes számu gyermek eltartására, azaz csak be kell rendeznie házassága idejét. Az ő esetében a házasság elhalasztása későbbre és egyes felnött gyermekeinek önkéntes kivándorlása nem jár nehézséggel. Nem kell megfontolnia vajjon van-e a világon hely több ember számára, mert *van*; és a civilizáció érdekében nem kívánatos, hogy egy nagy multtal és jeles tulajdonságokkal biró nemzet számban ne gyarapodjék. Másfelől a munkástömegek számára, amelyeknél az értelmi okok nem érnek sokat, az egyetlen igazi orvosság olyan társadalmi reformok létesítése, minők a lakás-

viszonyaik javítása, jobb nevelés és jobb szórakozás és így felemelni őket abba a helyzetbe, a melyben ma a kézműves van, ahol az erkölcsi megtartóztatás hatása tapasztalható. Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy ez nemcsak tisztán gazdasági kérdés és nem is oldható meg pusztán mesterséges fogások által. Hogy elérjük a helyes megoldást makacsul kell a szellemi élet magas eszménye felé törnünk. Amit a mesterséges fogások esetleg adhatnak nekünk, az nem az, amit mi országunknak kívánunk. Az igazi orvosszerek, éppen ellenkezőleg, magukban foglalják a társadalom azon magasabb és tisztább állapota felé való haladást, egyedül amely felé iparkodunk törekedni.

A BÉRALAPELMÉLET.

Malthus rakta le a béralapelmelet alapját. — Az elmélet Mill kifejtése szerint. — Ösztönző hatása a trade-uniókra. — Alkalmazása a bérekre egy adott időpontban. — Tévedései. — Az elmélet eredete. — Egy tökéletes bérelmélet alkotásának nehézségei. — A bérek valamely országban a termelés mennyiségétől és a termékek mikénti megosztásától függenek. — Miért magasabbak a bérek Amerikában, mint Angliában. — A vámvédelem és a kereskedelmi „ringek“ hatása a bérekre. — A bérek összehasonlítása Angliában és a kontinensen. — A magas angol bérek jórészt a munka nagyobb hatékonyságának következményei. — A bérek emelkedésének hatása minden egyes külön iparágban. — A bérek általános emelkedésének valószínű hatásai. — A bérek esésének magyarázata 1790 és 1820 között.

Malthus azonkívül, hogy létrehozta a nevét viselő népeségi elméletet, megalapította azt a bérelméletet is, amely béralapelmelet név alatt ötven éven keresztül uralkodott Angliában. Hogy kimutassuk, miben áll ez az elmélet, vegyük alapul Mill magyarázatát, amelyet Thornton-nak *On Labour*, 1869. című munkájáról irt bírálatában ad róla. „Feltételezzük“ — ugymond — „hogy minden adott pillanatban létezik a javaknak egy oly mennyisége, amely feltétlenül a bérek fizetésére fordítódik. Ezt az ösz-

szeget nem tekintjük változhatatlannak, mert növekszik takaré-
kosság által és nő a nemzeti vagyonság fejlődésével. Feltételez-
zük, hogy ennél az összegnél többet a munkabért kapó osztály
valószínűleg nem tud maga között felosztani, valószínűleg ezt az
összeget fogja ez az osztály kapni és nem kevesebbet. Így, minthogy
a felosztandó összeg meg van állapítva, mindenkinek a bére az
osztótól, a részesedők számától függ.¹ Hallgatólagosan ezt a
elméletet vallották Malthus idejétől kezdve kb. 1870-ig; elfogadva
látjuk például Miss Martineau meséiben. Az elméletből sok követ-
keztetést vontak le, amelyeket gyakorlati fontosságuk miatt biz-
vást ezen elmélet igazságára vonatkozó vizsgálódásaink homlok-
terébe állíthatunk. Ezek a következtetések tették magát az el-
méletet és azt a tudományt, amelynek körébe tartozik, az egész
munkásosztály gyűlölete tárgyává. Azt mondták először is, hogy
a béralapelmélet szerint a trade-uniók egy bizonyos adott időben
nem hathatnak a bérek általános emelésére. Néha tényleg elismer-
ték, hogy egy bizonyos iparágban a munkások emeléshez juthatnak
egyesülés útján, de ezt csak, úgy mondták, a többi iparágban foglal-
kozó munkás rovására érhetik el. Ha például az építőipari munkás
egyesülésük folytán nagyobb bérhez jutott, a vasöntő-iparban vagy
más egyéb iparágakban foglalkozóknak kell ugyanazon mértékig
ezt megsínyleniök. Azután úgy okoskodtak, hogy a munkások
egyesülései hosszabb időre nem emelhetik fel azt az alapot, amely-
ből a béreket fizetik. A tőkét takarékoság által lehet növelni,
és ha ez a gyűjtés gyorsabban halad, mint ahogy a munkások
száma növekszik, a bérek emelkedni fognak, de tagadták azt,
mintha az uniók bármi tekintetben is közrehatnának a tőke-
gyűjtés növelésére. Ebből következik, hogy az alacsony bérek
elleni egyedüli orvosság a munkások számának korlátozása. A

¹ Fortnightly Review, 1869. május; újra lenyomva a *Dissertations and
Discussions* IV. kötetében, 43. lap.

bérek nagysága, azt mondták, egyedül a népesedés akadályainak hatékonyságától függ.

A hiba a kiindulópontokban fekszik. A régi nemzetgazdák, ezt észrevehetjük, nagyon ritkán vizsgálták meg kiinduló pontjaikat. Mert ez az elmélet feltételezi: 1. hogy vagy egy egyes egyénnek a munkabérek fizetésére fordítható tőkéje, vagy legalább is az egész közösségnek ilyen célra fordítható egész tőkéje meg van határozva: és — 2. hogy a béreket mindig a tőkéből fizetik. Már pedig az nyilvánvalóan nem áll, hogy valamely egyes munkaadó arra határozná el magát, hogy egy bizonyos meghatározott pénzmennyiséget fordít munkára; ¹ az erre fordított összeg változik több olyan körülmény szerint, amelyek a tőkés oldalán mutatkozó nyereség kilátását befolyásolják, ilyen pl. a munka ára. Tekintsük azt az esetét a mezőgazdasági munkások sztrájkjának Írországban, amelylyel Trench szolgált Nassau Seniornak. Egyszáz embert foglalkoztatott 10 d. napibér mellett: így 25 £-ot fordítván egy hét alatt bérekre. A munkások beszüntették a munkát, hogy magasabb bért kapjanak, legalább 1 s. 2 d-t és hogy az ügyesebbek többet is. Trench felajánlotta, hogy megadja a kivántbéreket, de összes kiadásait erősen csökkentette, nem lévén gazdaságos annyi embert foglalkoztatni a magas bér mellett. Így csak tizenhét kapott alkalmazást, a többi nyolevánhárom ezt kifogásolta és a dolog vége az lett, hogy mind dolgoztak tovább a régi bérek mellett. ² Tény, hogy senkinek sincs egy meghatározott

¹ A munkaadó nem mondja azt: „ennyit akarok bérekre költeni“, vagy „ennyi munkást akarok alkalmazni“, hanem azt mondja: „ennyit fogok erre fordítani, ha a munka ára mondjuk 30 s., és ennyit, ha az ára, 20 s.“ Mäsfelöl Heath állítása a bérlőkre vonatkozólag 1872-ben azt mutatja, hogy az emberek elhatározhatják egy bizonyos összeg hováfordítását; hogy ezt nem változtatják meg, azt a „jellemző makaocság“ véletlen okának tudja be. — Lásd Heath: *English Peasantry* című munkáját, 121. lap; *Peasant Life*, 348. lap.

² Senior: *Journals etc. relating to Ireland* című munkája, II. kötet, 15. lap.

bérialapja, amelyet nem állna módjában csökkenteni vagy növelni. Hanem amint csökkentheti azt az egész összeget, amelyet a munkára fordít, mintsem hogy olyan béreket fizessen, amelyek nem látszanak előtte összegezethetőknél az illő nyereséggel, úgy növelheti az egész összeget, hogy emelje munkásai bérét, amikor csökkenti azt az összeget, amelyet saját magára fordít, vagy addig használatlanul heverő tőkét alkalmaz, ha azt véli, hogy a magasabb bérek mellett is befektetési után elegendőleg jutalmazó jövedelemhez fog jutni. Így a munkás a körülmények szerint magasabb vagy alacsonyabb bért kaphat a folyó béreknél, anélkül, hogy változás állna be a munkaalkalmak mennyiségében. Amikor a bérek Dorset- és Wiltshire-ben 7 s-en álltak, ¹ a munkások, ha elegendő értelemmel és erővel birtak volna az egyesülésre, kényszerítették volna a bérlőket, hogy 8 vagy 9 shillinget fizessenek, mert az utóbbiak nyeresége igen nagy volt. Tényleg, ahol a munkások erősek voltak és a munkaadók nyeresége nagy volt, az előbbieket gyakran kényszerítették a munkaadókat, hogy magasabb béreket fizessenek.

Az sem igaz, hogy a társadalomnak, mint egésznek a kezében, adott időben egy meghatározott összegű tőke volna a munkások követeléseinek teljesítésére, ennyi élelem, cipő, kalap, ruha, stb. amit sem a munkaadók, sem a munkások nem növelhetnének. Azt szokták mondani, hogy a pénzbérek emelkedése egyszerűen azt jelentené, hogy a munkások által vásárolt minden cikk ára aránylagosan emelkednék a kereslet növekedésének hatása alatt, és hogy tényleges bérük, azaz az a jószágmennyiség, amelyet pénzüikkel megvásárolhatnak, nem lenne nagyobb, mint előbb. Tényleg azonban a rendelkezésre álló készletet éppen olyan gyorsan lehet növelni, mint a keresletet. Igaz, hogy két aratás közt a rendelkezésre álló gabonamennyiség meg van állapítva, de a legtöbb egyéb

¹ Caird: *English Agriculture in 1850* című munkája. 519. lap

cikk mennyiségét rövid idő alatt növelni lehet. Mert a javak nincsenek felhalmozva nagy mennyiségekben a fogyasztás céljaira, de folytonosan termelődnek, mihelyt kereslet támad utánuk.

Eddig az elméletről úgy szóltunk, amint az egy bizonyos időpont béreire vonatkozik. Mit mond továbbá a bérekről hosszabb időn keresztül? Ricardo törvénye szerint, melyet Lassalle és a szocialisták elfogadtak, a bérek a népesség és a tőke arányától függ. A tőkét fokozatosan növelni lehet gyűjtés által, a népességet pedig fokozatosan csökkenteni lehet; de Ricardo azt hitte, hogy a munkás helyzete minden esetre hanyatlóban van, mert a népesség gyorsabban szaporodik, mint a tőke. Bár megengedte, hogy alkalmilag mutakoztak változások a kényelem színvonalában, ezeket mégis figyelmen kívül hagyta általános elméletében és úgy tekintette, mintha az életmód állandó volna; hogy a bérek emelkedése a népesség szaporodásához vezetne, és hogy a bérek így megint eredeti színvonalukra vagy még lejjebb csökkennének. Az a gabona-mennyiség, melyet a munkás fogyaszt, nem csökkennék, de más minden cikk fogyna.¹ Későbbi nemzetgazdák e vélt törvényt állítását enyhítették. Mill kimutatta, hogy a kényelem színvonala nincs megállapítva, de meghatározhatatlanul változhatik. Így állván a dolog, a munkás még mélyebbre is sülyedhet, mint azt Ricardo lehetőknek gondolta, mivel a népesség nőhet, míg a munkásnak nemcsak kevesebb jutna már mindenből, de egyuttal az élelemnek egy alacsonyabb fokára kényszerítődnek, mint a gabona, pl. burgonyára.² Ez tényleg bekövetkezett egyes országokban. De másfelől az életmód színvonala emelkedhetik, amint Angliában emelkedett és Mill azt hitte, hogy még jobban fog emelkedni. Először ez volt egyedüli reménye a munkásosztály számára.² Később bizott

¹ Ricardo (Mc. Culloch kiadása, 1881), 54—55. lapok.

² Lásd a korábbi kiadásokban A Munkásosztály valószínű jövőjéről szóló fejezetet nemzetgazdságtanában, IV. könyv, VII. fejezet.

abban, hogy a munkás a szövetkezés útján mindinkább saját maga foglalkozhatik és így majd megkapja a nyereséget és a béreket is.

Érdekes kutatni, hogy ez a beralapelmélet miként fejlődött ki. Miért állították, hogy a munkaadó nem adhat magasabb tényleges béreket? Eredetét könnyű megérteni. Amikor Malthus a népességről szóló értekezését írta, rossz aratások voltak egymásután és azokban a napokban csak kis mennyiségű gabonát lehetett kívülről kapni. Így évről-évre úgy látszott, mintha az országban egy meghatározott mennyiségű élelmiszer léteznék és növekednék azoknak a száma, akik élelmet kívánnak. A népesség gyorsabban szaporodott, mint a megélhetés eszközei, és a nagyobb pénzbérek nem növelhették a kapható élelem mennyiségét. Így 1800-ban, mikor a gabona ára quarterenkint 127 s. volt, nyilvánvaló volt, hogy a gazdag nem segíthetett a szegényen azzal, hogy magasabb béreket ad neki, mert ez egyszerűen csak a meghatározott mennyiségű gabona árát növelte volna. Malthus azt hitte, hogy az élelmiszerek mennyisége tényleg korlátozva van, azért ha csak a népesség száma nem csökkenik, az évek haladtával a bérek csökkennének, mivel rosszabb földeket vonnának művelés alá és az élelem megszerzése még nehezebbé válnék.¹ De az az időszak, amely szemei előtt lebegett, teljesen rendkívüli volt; a békekötés után jó aratások jöttek és sok gabona; az élelem olcsóbbá lett, míg a népesség a régi arányban növekedett. Ugy hogy az elmélet ebben a formájában csak az 1795-től 1815-ig terjedő husz esztendőre volt igaz. De amint egyszer kimondták, hogy a bérek nagysága a népesség és az élelmi szerek arányától függ, könnyű volt élelem helyett tőkét tenni helyébe és azt mondani, hogy a bér a népesség és tőke

¹ *Essay on Population*, II. kötet, 64., 71., 76., lapok (6-ik kiadás). Valóságban az ország mezőgazdasági termelése egynegyeddal emelkedett 1803 és 1813 közt. Lásd Porter, 149. lap.

arányától függ, helytelenül egynek vévén az élelmi szereket és a tőkét.¹ Aztán, miután erről a helyettesítésről megfeledkeztek, azt hitték, hogy minden adott időpontban létezik egy bizonyos meghatározott mennyiségű bértőke, — élelem, cipők, kalapok, butorok, ruhák, stb. — amelynek rendeltetése, hogy belőle fizessék a béreket, amelyet sem a munkaadók, sem a munkások nem növelhetnek, nem csökkenthetnek, és így a bérek magasságát úgy tekintették, mintha azt természeti törvény szabályozná, függetlenül mindkét fél akaratától.²

Már láttuk, hogy ez az elmélet hamis, valami igazabb elméletet kell most helyére állítanunk és megmagyarázni ennek segítségével a munkapiac tényleges jelenségeit, így pl. azt a tényt, hogy a bérek Chicago-ban és New-York-ban kétszer oly magasak, mint Angliában, míg az életszükségleti cikkek ára alacsonyabb. Bár a modern nemzetgazdák kimutatták a beralapelmélet tévedéseit, mégis egy nemzetgazdának sem sikerült helyette egy tökéletes bérelméletet nyújtani. És valójában azt hiszem, hogy a feltevések oly bonyolódott sorozatát, minőt ez magában rejt, nem lehet megfejteni semmiféle formulával és hogy az idevágó kísérletek feltétlenül tévedésre vezetnek. De azt is tudom, hogy a közönség fájjalja azt, hogy a nemzetgazdák nem tesznek eléje a beralapelmélet helyébe más megfelelő szóíamsorozatot és azért magyarázataik helyálló voltában kételkedni hajlandó. A bérek valamely országban kettőtől függenek : az ország egész termelés-mennyiségétől és attól, hogy ez a jószágmennyiség miként oszlik meg. Hogy az első kérdést megfejtsük, kutatnunk kell azokat az okokat, a melyektől a termelt javak egész mennyisége függ, az ország ter-

¹ Lásd Malthusnak Godwinhoz intézett levelét Kegan Paul : *Life of Godwin* című munkájában, I. kötet, 322. lap : *Essay on Population*, II. kötet, 93—94. lapok ; Mill Jakab : *Elements of Political Economy* című munkája, II. fejezet, 29. lap. (1821.)

² Mill : *Political Economy* (1-ső kiadás) I. kötet, 475. lap.

mészetes erőforrásait, politikai berendezését, lakosainak ügyességét, értelmét és feltaláló szellemét. A termelt javak megosztása másfelől főként a munkát kereső munkások és a befektetést kereső tőkék arányától függ; vagy hogy némileg másként fejezzük ki magunkat, ahelyett hogy azt mondjuk, hogy a béreket felhalmozott tőkéből fizetik, mi most azt mondjuk, hogy a bérek a munkások részét teszik ki a termelésből.¹ Hogy mi lesz a munkás része, az először attól függ, hogy mennyi terméket tud előállítani és másodszor attól, hogy milyen természetű szerződést tud kötni munkaadójával. Most már megfelelhetünk arra a fentebb tett kérdésre, hogy mért kétszerakkorák a bérek Amerikában, mint Angliában. Egy amerikai vasgyáros, ha azt kérdeznék tőle, hogy miért fizet oly magas béreket, azt mondaná, hogy a föld határozza meg a bérek nagyságát Amerikában, mert a Free Homestead-törvény szerint mindenki kaphat egy darab földet egy igen csekély összegért és egy három-munkás sem hajlandó kevesebbet dolgozni, mint amennyit a föld megműveléséből kaphatna.² Már most a nyugati államokban a föld igen termékeny és bár az átlagos hozadék kisebb mint Wiltshireben, a ráfordított munkához képest a haszon mégis nagyobb. Ezenkívül a munka ritka lévén, a munkaadó kénytelen a munkás kedvében járni; kedvező helyzetben van, amikor szerződik a munkaadóval és a termék nagy részét kapja osztályul. Így a mezőgazdasági bérek igen magasak, és ugyanez magyarázza meg a magas béreket az amerikai vasiparban és más

¹ Ezt a megfejtést először Cliffe-Leslie adta „Political Economy and Emigration” című cikkében, mely a *Fraser's Magazine* 1868. májusi számában jelent meg; egész jelentőségét először Walker fejtette ki *Wage-Question* című munkájában.

² *Trades-Union Commission* (1867), Qu. 3770 Report II. kötet, 3. lap. Hewitt A. S. háromszor ezt mondotta: „a munkabér nálunk (Egyesült-Államok) főként attól a haszontól függ, a melyet valaki abból a földből huzhat, a mely neki semmibe vagy nagyon kevésbe kerül azon a munkán kívül, amit ő maga és családja ráfordít.”

amerikai iparágakban. E magas bérek folytán az iparosnak nagy mértékben kell gépeket használnia és sok angol gépünket, így pl. a leicesteri csizma- és cipő-iparban használtakat, Amerikában fedezték fel. A jobb gépek alkalmazása a munkát hatékonyabbá teszi és a munkásokra fejenként eső termékmennyiséget nagyobbá. Továbbá a tőkésék tanubizonysága szerint a munkás Amerikában keményebben dolgozik, mint Angliában, mert munkáját reménységgel végzi; előttük lebeg annak a képe, hogy emelkedni fognak a világban gyűjtött tőkéjükkel. Innen van az, hogy az amerikai ipar oly sokat termel, és hogy megengedi, hogy ebből nagy rész jusson a munkásnak. Az amerikai magas béreket tehát megmagyarázza az, hogy a munka terméke, amit a munkás hoz létre, nagy és hogy a verseny hatása is az ő javára szolgál.

Vannak természetesen más okok is, amelyek Amerikában a munkabérek magasságát befolyásolják és pedig kevésbé kedvezően a munkásra nézve. A vámvédelem például csökkenti a tényleges béreket, mikor sok közhasználat tárgyát tevő jószág árát növeli, pl. a késműességben. A vámvédelem az oka annak, is, hogy a tőkésék rendkívüli magas nyereségre tehetnek szert a munkások rovására. Egyesülés, ringek alkotása utján uralkodhatnak a piac fölött és nemcsak az árakat, de a béreket is megszabhatják. Hat vagy hét év előtt a pennsylvániai antracit-termelés egész hozadéka néhány társaság kezében volt. Innen volt az, hogy az 1877. évi munkásháboru alatt a munkások kijelentették, hogy mivel nem akarták, hogy a béreket a verseny állapítsa meg, ugy azt sem türik, hogy azokat a ringek állapítsák meg és hogy ilyen ringek forradalmat fognak előidézni. És e társaságok monopol-helyzetét csak a munkások nagymérvű elvándorlása Nyugatra törte meg. Amerika példája ebben az esetben érdekesen mutatja, hogy a gazdasági élet fejlődésével miként törekszik az ipar néhány kézben való egyesülésre; innen a monopol-helyzetek veszedelme. Azt mondták, hogy a szabad kereskedelem szükségképen [nagy természetes mo-

nopoliumokhoz vezet. Ez igaz lehet egy oly országról, mit Amerika, melynek benső, de nem külső kereskedelme szabad; mert a külföldi verseny megakadályozná azt, hogy a tőkésék egy csoportja bármikor is teljesen uralkodjék a piac fölött.

Kimutattam, hogy a bérek miért magasabbak Amerikában, mint Angliában. Most tovább mehetünk annak a vizsgálatára, hogy miért magasabbak Angliában, mint Európa egyéb országaiban. A főoka ennek az, hogy ebben az országban a létrehozott jólét nagyobb, aminek különböző anyagi és erkölcsi okai vannak. A fő anyagi okok a versenyen kívül álló szén- és vastárházaink és talán, minden fölött, földrajzi helyzetünk. Az erkölcsi oldalon politikai intézményeink, kedvezők lévén a szabadságnak, kifejlesztették az egyéni akaratot és szorgalmat olyan mértékben, mely ismeretlen más országban. Másfelől azt mondták, hogy a munkás kizárása Angliában a föld birtoklásából oda kellett hogy hasson, hogy a bérek alacsonyak legyenek. És kétségtelenül a nagy béretek rendszerének elfogadása elűzte a városokba a munkásokat és alkalmazásért folyó küzdelmököt ott igen élessé tette. De ez ellen megint fel lehet hozni, hogy az angol ipari munka hatékonysága nagy mértékben annak tulajdonítható, hogy nem tud áttérni a földre. Mig Amerikában egy gyapotgyár egész személyzete megváltozhatik három esztendő alatt, addig Angliában az iparos „hozzá van ragadva a maga iparához“, és gyermekeit is annak neveli fel; így osztályok alakulnak ki öröklött tehetségekkel, amelyek a munkát hatékonyabbá, eredményét nagyobbá teszik. Azt hiszem, hogy az Angliában fizetett magasabb bérek, összehasonlítva a szárazfölddel, főleg a munka nagyobb hatékonyságának tulajdoníthatók, — hogy ez a főoka annak, amiért az egész terméseredmény nagyobb. De ha tovább megyünk és azt kérdezzük, hogy mi határozza meg a termelt javak megoszlását, azt kell felelnünk: főleg a verseny. Hogy visszatérjünk az Amerikával való összehasonlításához, annak az oka, hogy miért kap az angol

munkás kisebb béreket mint az amerikai, a fő oka abban rejlik, hogy nálunk nagy a verseny alkalmazásért túltömött munkapiacunkon.

Meg kell emlékezni egy ellenvetésről, melyet az elmélet ellen, amint azt fentebb kifejeztem, hallani. A bérek, így mondtam, a munkás osztályrésze a termékből és abból fizetődnek. De azt is lehet mondani, hogy amig ami új Törvénykezési Palotánk vagy egy páncélos hajó épülnek, — oly eljárások, melyeknél soká tart, míg bármi befejezett eredményt látunk, — hogy lehet helyesen állítani, hogy a munkást a termékből fizetik? Kétségtelenül világos, hogy ily munkák alatt is őt csak mások termékei tartják fenn, és hogy amig valamely nagytőkés nem halmozott fel tőkét vagy nem kölesönzött, a munkást nem lehet fizetni. De ennek semmi köze a bérek fokához. Ezt a termék mennyisége határozza meg és független a fizetés módjától. A tőkés pusztán előre kifizeti a munkás részét, mintegy méltányosságból.

Most azt fogjuk vizsgálni, hogy a bérek emelkedésének az egyes iparágakban mik a határai? A felelet két dologtól függ. Először többet kap-e a tőkés, mint nyereségének rendes mérvét? Ha nem, akkor ellen fog állni az emelésnek azon az alapon, hogy „anyagi helyzete nem engedi,“ hogy több bért fizessen. Ezt mondhatná egy ipari bíró például, ha megvizsgálván a könyveket, azt látná belőlük, hogy, ha a munkaadónak emelni kellene a béreket, alacsonyabb nyereséggel kellene megelégednie, mint aminőre más iparágakban tehetne szert. Tényleg mégis a tőkésék gyakran rendkívüli nagy nyereségre tesznek szert, és ilyen esetekben a Trade-uniók igen eredményesen kényszerítették őket arra, hogy osszák meg ezt a rendkívüli nyereséget embereikkel. Másodszor, bár a munkaadó csak rendes nyereséghez jut, munkása mégis eléggé erős lehet ahhoz, hogy arra kényszeritse, hogy magasabb béreket adjon, de állandóan csak akkor járhat így el, ha viszont ő kárpótolni tudja magát árucikkei árának emelésével.

Igy a bérek emelésének második határa valamely iparágban az az összeg, amennyit a fogyasztó hajlandó lesz fizetni a termékért. A munkások sokszor hibáztak, mikor ezt nem vették figyelembe és megakasztották azon cikk utáni keresletet, amelyet előállítottak, és így veszteséget okoztak másoknak, de saját maguknak is.¹ Minden egyes iparágban a bérek emelkedésének határát akkor értük, el amikor minden további béremelés kiszorítaná a munkaadót az iparból vagy amikor a cikk felemelt ára megakadályozná az utána való keresletet. Valamely ország iparával általában foglalkozván, mégis egészében figyelmen kívül hagyhatjuk az árakat, amíg a nemes ércek értéke állandó. Képes-e akkor a munkások egész összessége az országban jó szervezkedéssel kényszeríteni a munkaadókat, hogy kisebb haszonnal elégedjenek meg? Általános sztrájk esetén vajjon előnyös volna-e a munkaadókra nézve engedni? Lehetetlen ilyen kérdésre előzetesen felelni. Egyszerű erőpróbája lenne ez a két félnek, amelynek eredményét nem lehet előre megmondani, mert soha ilyesmi tényleg még nem történt meg. És bár most jobban közeledünk, mint bármikor előbb e feltételezett körülményekhez, eddig még semmi olyan nem történt ami a munkások általános szervezkedéséhez hasonlított volna.

Elfogadva mégis, hogy a munkások eredményt érnének el egy ilyen sztrájkban, azt kérdezhetnők, mi lenne hosszabb időn keresztül a bérek általános emelkedésének következménye? A következő eredmények egyike állana be. A munkaadók jutalmazása csökkenvén, számuk apadna, ekkor a munka utáni kereslet is csökkennék és a bérek esnének. Vagy a tőkeamat magassága megakadályozná a tőkefelhalmozódást és így ismét csökkennék a

¹ Például a patkószegiparban a bérek 50 százalékkal emelkedtek 1850 és 1864 között, de azóta „a patkószegkovácsoknak bizonyos időn keresztül fele munkájuk sem lévén, béreik szintén lehanyaglottak.” — Timmins, 116. lap.

munka utáni kereslet. Vagy másfelől a munkabérek emelkedése állandó lehetne, a munkaadók jutalmazása még mindig elegendőnek mutatkozván és a tőke felhalmozódása akadálytalanul tovább haladna. Vagy végül a magasabb bérek a munka nagyobb hatékonyságához vezetnének és ebben az esetben a bérek nem esnének. Lehetetlen a priori okoskodással eldönteni, hogy ezen eredmények közül melyik következne tényleg be.

Visszatérve a mi korszakunkhoz, ezeket az elveket most már arra használhatjuk, hogy megmagyarázzuk velök a bérek esését 1790 és 1820 között. Ezen időszak alatt, amikor a földjáradék megkétszereződött, a kamat szintén majdnem kétszeresre emelkedett (ez egyttal megcáfolja George-nek erre a kérdésre vonatkozó elméletét)¹ és a bérek mégis estek. Vegyük Porter véleményét. „Egyes ritka esetekben a bérek emelkedtek, de ez csak a tanult munkásokkal történt és ezeknél is az emelkedés egészében nem volt arányban az összes élelmiszerek emelkedett árával. Az egyszerű munkás nem részesedett a magas árakért járó ezen részleges kárpótlásban, hanem maradt ugyanazon béreknél, mint amit a háboru előtt fizettek.“ 1790-ben a tanult munkások és a mezőgazdaságiak heti bére viszonylagosan 82 és 169 pint gabonát ért ; 1800-ban 53-at és 83-at.² Egy egykoru író, Barton szerint, a bérek 1760 és 1820 közt „pénzben kifejezve, 100 százalékkal emelkedtek, szükségleti cikkekben becsülve 33 százalékkal estek.“³ Mik voltak ezen esés okai? Tekintsük először a kézműves és ipari munkások esetét. Az ő esetükben az egyik ok a rossz termékek sorozata volt. Hogy megmagyaráz-

¹ *Progress and Poverty* III. könyv, VII. fejezet, 197. lap.

² *Progress of Nation*, 1847., 478. lap.

³ *Inquiry into the Depreciation of Agricultural Labour*, by J. Barton, (1820.), 11. lap. Bury-ben Suffolk-ban egy munkás 1801-ben emlékezett oly időre, amikor a bér 5 s. volt ; ahhoz, hogy most annyit vehessen, mint azon régebbi időben 5 sh.-ért, most 1 £ 6 sh. 5 d.-re lett volna szüksége ; tényleg 9 sh. volt most a bér, amihez 6 sh. jött hozzá a községi szegényadóból, ami együtt 15 sh.

zuk, hogy ez miként hatott az ipari bérekre, a deduktív módszerhez kell fordulnunk és bizonyos feltételeket felállítani, amelyekből következtetéseinket levonhatjuk. Vegyünk két falut egymás mellett, melyek közül az egyik mezőgazdasággal, a másik iparral foglalkozik s a melyek közül az elsőben a föld a földesuraké és a bérlő által alkalmazott munkások művelik. Tegyük fel, hogy az ipart üző falut szomszédjuk látja el táplálékkal a kézműves-ipar termékeiért cserébe. Akkor, ha rossz az aratás, a mezőgazdasági faluban minden munkásnak az iparos faluban többet kell költenie gabonára. A földtulajdonosok roppantul fognak nyerni, a bérlők gazdagodni fognak annyiban, amennyiben az emelkedett árakat maguknak megtarthatják, amit megfognak tenni, ha továbbra is bérlők maradnak. De mindenki más szegényebbé lesz, mert kevesbedés van a javak mennyiségében. A munkás, hogy megkapja a maga gabonáját, többet kell hogy adjon a maga termékrészből és ezért minden más cikk utáni kereslet, amelyet a munkások fogyasztása számára állítanak elő, csökkenni fog. Semmi sem befolyásolja annyira a munkást, mint a jó vagy rossz aratások, és a munkás azért nyert oly sokat a szabad kereskedelemmel, mert ennek megvan az a hajlandósága, hogy kiegyenlitse az otthoni rossz termés hatásait. Ha rossz termésünk van itt, elég gabonát kapunk Amerikából és a munkás közel ugyanazt az árt fizeti a maga kenyéréért és ugyanannyi pénze marad más cikkek megvásárlására. Még ma is rendszeren az ipar bizonyos pangása jár együtt a rossz aratásokkal. És bár a szabad kereskedelem csökkenti azt az erőt, amelylyel ezek egy bizonyos helyet sujtanak, másfelől kiterjeszti azt a területet, amely hatása alatt áll — a brazíliai rossz termés befolyásolhatja az angol ipart.

A legközelebbi kérdés, amelyet figyelemre kell méltatni, az a magas adóteher, mely a munkásokat sujtotta ezen időben; még 1834-ben is a munkások bérének fele elment adóba. Az államadósság is emelkedett. A háboru alatt névleg 600.000.000 £-ot

vettünk kölcsön, bár a kölcsön vállalásának módozatai következtében az a tényleges összeg, mely az államkincstárba folyt, csak 350.000.000 £ volt. Ezt az egész tőkét a termékeny foglalkozásoktól vonták el és a munka-kereslet ezen mértékig csökkent. Végül a munkást gyakran rossz pénzzel fizették, ezeket nagyban vásárolták az iparosok erre a célra; a truck-rendszer is fosztotta, amely által a munkaadó kiskereskedővé vált azzal a hatalommal, hogy meghatározhatatlan mértékig csigázza fel termékeinek az árát.

Ezen okok egynémelyike egyaránt érintette a mezőgazdasági és az iparos munkást; mindenestre egyformán szenvedtek a rossz termés hatása alatt. De láttuk az előbbi előadások során, hogy voltak mezőgazdasági és társadalmi változások ezen időszak alatt, amelyeknek csak a mezőgazdasági munkásra volt hatásuk. Az elkerítések elvették közösségi jogait és ahol a föld már az elkerítés előtt művelés alatt állt, csökkentették a munkája utáni keresletet, a mellett megfosztván őt attól a reménységtől, hogy maga bérlővé, gazdává válhasson és hogy egy látszólag kicsiny, de tényleg komoly veszteséget is megemlitsünk, megsemmisítvén a tej szállítását, a melyet a „kis emberek“ láttak el, akiknek teheneik voltak a közlegelőkön. Hatással volt továbbá reá a házjáradékok (házbérek) roppant emelkedése. Drummond, egy Surrey-beli hivatalnok, az 1824-iki munkabér-bizottság előtt azt mondta, hogy emlékszik olyan házakra jó kertekkel, amelyeket a háboru előtt 30 shillingért adtak bérbe, míg abban az időben, a mikor beszélt, ugyanazok 5 £, 7 £ vagy 10 £-ot hoztak.

Ez az emelkedés olyan okok kifolyása volt, amelyeket előbb vizsgáltunk, t. i. a népesség szaporodásáé, a cselédeknek a zsellérházakból való kiűzéséé és a házak lerombolásáé zárt falvakban. A mikor a munkások, hogy segítsenek a hiányon, házakat építettek maguknak a puszta részeken, a bérlők ezeket lerántották, és ha a munkások azokat újra felépítették, nem akarták alkal-

mazni őket, aminek az volt az eredménye, hogy az ilyen munkások tolvajokká és vadorzókká lettek.¹ Azonkívül ezen idő alatt nem volt szokatlan, hogy a bérlők maguk függetlenül állapították meg azt, hogy minő béreket fizessenek, az emberek tudatlanságukban; teljesen függvén tőlük. Ime két tény, a melyek jól bizonyítják alárendeltségüket. Az egyik esetben két szegény család, a melyeknek mindegyike községüknek évenként legalább is 20 £-ba került, e helyett egy hold földet kapott haszonbér nélkül, a szegényadót pedig ennyivel csökkentették; de bár az eredmény jó volt, ezt mégsem folytatták, „mert más-ként a munkás függetlenné válik a bérlőktől“². Egy essexi bérlő pedig 1793-ban ezt mondja: „Annál kívánatosabb volt jobb fizetést adni nekik, mert az emberek, akik kevesebbel is elégedettek voltak, mint amit joggal elvárhattak volna, ezt nem követelték.“ A mezőgazdasági munkás ebben az időben teljesen tehetetlen helyzetben volt munkaadójával szemben szerződés-kötéskor. Nem is voltak a bérlők csupán az egyedüli osztály, amely nyomorodásukból hasznot huzott, mert az akkori idők magas haszonbéreit gyakran a munkások zsebéből fizették. Ez a korszak költséges háborúk, rossz termések és gazdasági változások ideje volt. A munkásosztály rossz sorsa részben kikerülhetetlen volt, de egyuttal nagy mértékben következménye volt az emberi igazságtalanságnak is, azon hatalom önző és kapzsi módon való felhasználásának, amelyet kivételes körülmények adtak földtulajdonosok, bérlők és tőkések kezeibe.

¹ *Committee on Labourer's Wages* (1824.) 47. lap.

² Ugyanott, 48. lap.

XII.

RICARDO ÉS A FÖLDJÁRADÉK EMELKEDÉSE

Ricardo hatása a közgazdaságtan módszerére. — Nyilvános szereplése. — Viszonya Benthamhoz és Mill Jakabhoz. — Ricardo uralkodik az angol gazdaságtanban 1817-től 1848-ig. — A gazdasági haladásról szóló törvénye. — Befolyása a pénzügyi és az általános törvényhozásra. — A természetes törvény gondolatának hatása értekezésében. — Ricardo szocialista tanítványai. — Föltételezések, amelyekre a járadékok állandó emelkedéséről szóló tanát alapítja. — A járadék okára vonatkozó pontos magyarázata. — A járadék nem oka, de okozata az árnak. — A földjáradék emelkedésének magyarázata 1790 és 1830 között. — A földjáradék emelkedése városokban. — Javaslatok a földjáradék állami tulajdonbavételére.

A társadalmi gazdaságtanban csakugy, mint más tudományokban, a módszer gondos tanulmányozása feltétlenül szükséges. A módszernek ez a kérdése fog főleg előtérbe tolni a jelen előadásban, minthogy most egy rendkívüli értelmi erejű ember írásait fogjuk vizsgálni, aki minden más gondolkozót felülmulva nyomta rá a maga szellemének bélyegét a gazdaságtan módszerére. Mégis sok tévedéstől megmenekült volna, ha gondosabban vigyázott volna az általa alkalmazott módszer szükséges határait. Csakugyan el lehet mondani, hogy Ricardo Dávid még Smith Ádámnál

is nagyobb hatással volt arra nézve, hogy az emberek gyakorlatilag miként foglalkozzanak és elméletileg miként bánjanak a társadalmi kérdésekkel. Könyve egyszerre volt nagy támasztéka és legrettenetesebb fenyegetője a középosztálynak; ez utóbbi azért, mert egyenesen belőle fakadt a szocializmus két nagy tankönyve, Marx Károly *Das Kapital*-ja és George Henrik *Progress and Poverty*-je. És mégis, harminc vagy negyven éven át Ricardo iratai minden más író munkáinál többet tettek az emberek szemében a társadalom létező állapotának fentartására.

Ricardo életében kevés az, ami külsőleg is érdekes. Nagy pénzügyi tehetségei révén az értéktőzsdén vagyont szerzett, aztán visszavonult és az irodalomnak élt. Azon néhány év alatt, amikor a parlamentben ült, (Huskisson a tanubizonyság reá) nagy változást hozott létre a törvényhozók véleményében, még a vidéki urakéban is, ami jelentős eset, minthogy beszédei nagyon elvontak, kevés vonatkozás van bennök a napi politikára, úgy beszélt, mintha fejezeteket olvasott volna könyvből. Egy közvetlen hatását beszédeinek kiemelhetjük: legnagyobb hatással ezek voltak arra, hogy elhatározták a készfizetések újra való felvételét. Magánéletében sokat érintkezett Benthammal és Mill Jakabbal.

Mill Jakab, mint Bentham és Austin, tántorithatatlan hive volt a deduktív-módszernek, és részben Mill behatásának kell tulajdonítanunk, hogy Ricardo is elfogadta ezt. Mill volt a legjobb barátja, ő birta rá úgy arra, hogy képviselővé legyen, mint arra, hogy nagy könyvét kiadja. Ricardo politikai véleményei tényleg Mill Jakab elveit tükröztetik vissza és azon kor más bölcselő radikálisaiét, de a közgazdaságtanban ő volt a mesterük. Ricardo feltétlenül uralkodott az angol gazdaságtanban 1817-től 1848-ig, és bár fensőbbiségét azóta gyakran vitássá akarták tenni, ez semmi esetre sincs egészen megdőntve. Hatása oly nagy volt, hogy az ő módszere vált a nemzetgazdák elfogadott módszerévé; és hogy megértsük, hogy mily nagy lehet a módszer befolyása, forduljon

az olvasó az ő és követőinek munkáitól Smith Ádámhoz vagy Sir Maine Henrikhez, akiknél másféle gondolkozással találkozik és egészen más értelmi környezetben fogja magát találni. Miben áll hát az a deduktív-módszer, amelyet Ricardo alkalmazott? Abban áll, hogy egy vagy két végtelenül egyszerű tételből kiindulva okoskodja ki az új törvények sorozatát. Ő mindig ezt az eljárást alkalmazta, nagy kiinduló pontjául azt választva, hogy mindenki minden dologban a saját önérdékét követi. E feltétel hiányossága abban áll, hogy tulságosan egyszerű ahhoz, hogy az emberi természetet magyarázó elmélet lehessen. Az emberek nem ismerik mindig saját érdekeiket. Bagehot kimutatja, hogy a 10 £-os családfők, akiket az első reformtörvény az adó alól mentesített, 1832 után a legerősebben megadóztatott osztály voltak az államban, bár ennek az orvoslása az ő hatalmukban állott; mivel tudatlanok és nemtörődöm természetűek voltak. És még ha az emberek felismerik is a saját érdekeiket, nem fogják mindig azokat követni; más befolyások érvényesülnek. Szokás, előítélet, sőt félelem is. Cairnes nyíltan elismeri ezeket a hibákat Ricardo módszerében; ¹ de vagy harminc-negyven évig is eltartott, míg a nemzetgazdák megtanulták, hogy következtetéseket tényekkel és megfigyelésekkel kell bizonyítani. ² 1848 óta eljárásuk javult, most már belátjuk, hogy követelnünk kell kiinduló pontjaink igazolását és levezetéseinket a történelem világánál kell megvizsgálni.

Ricardo igen egyszerű tételekből a gazdasági haladásnak igen nevezetes törvényét vonta le. Egy fejlődő államban, úgy mond, a föld járadékának emelkedni, a tőkenyerességnek esni kell, a bérek pedig körülbelül egyenlő színvonalon maradnak. ³ Gyakorlat tények bizonyosságaként ez a törvény gyakran igaz és jogosan

¹ *Logical Method of Political Economy*, 42. lap. 2-ik kiadás, 1875.

² Erre először Mill *Principles* című munkájának egy ismertetésében mutatnak rá a *Fraser's Magazine* 1848. évi folyómatában.

³ *Works* (Mc. Culloch-féle kiadás, 1876.) 54., 55., 375. lapok.

alkalmazható, bár Cliffe-Leslie egészében is visszautasítaná; de nem fogadható el, mint általános érvényű törvény. A történeti módszer, másfelől, nem tud nekünk saját maga a fejlődésre vonatkozó törvényt adni, mert azon tények közül nagyon sok, a melyeken felépül, a közgazdaságtanban el van előlünk rejtve. Történeti módszer alatt a gazdasági történet folyamatának tényleges megfigyelését és belőle a gazdasági fejlődés törvényeinek levezetését értjük, de ez a módszer, bár igen alkalmas a deduktív eljárás hibáinak elkerülésére, magamagában igen veszedelmes azon igyekezetenél fogva, hogy tökéletlen általánosításokat állít fel. Sir Maine Henrik és Laveleye például történetileg vizsgálták a birtokviszonyok alakulásait és ebből arra a következtetésre jutottak, hogy a fejlődés a földtulajdon terén mindig a közöstől az egyéni tulajdon felé halad. Ingram ¹ már most erre a törvényre hivatkozva, igaznak fogadja el azt, hogy létezik egy természetes hajlandóság a földfeletti magántulajdon felé. Okoskodásában hivatkozhatik a gyakorlatra Jávától a Shetland szigetekig és, ugylátszik, jogos következtetés volna azt mondani, hogy ez a hajlandóság állandó. Holott ma határozott törekvést látunk arra, hogy a magántulajdont ismét a köztulajdon helyettesitse, aminek oka a fokozatos változás az emberek gondolkodásában arra vonatkozólag, hogy minő alapon nyugodjék, a földtulajdon. Mill 1848-ban azzal érvelt, hogy ahol a föld művelője egyuttal nem maga a tulajdonos, ott nincs jogosultsága a magán tulajdonnak; élete későbbi szakában a föld ki nem érdemelt értékemelkedésének elkobzása mellett érvelt. ² Ha azt kérdezzük, igaza volt-e? — azt kell felelnünk: Minden egyes társadalmi berendezés a hasznosság és az általános nemzeti jólét próbája alá kerül; ezért a föld feletti magántulajdon megszűnik,

¹ *The Present Position and Prospects of Political Economy*, 22. lap.

² Lásd a *Land Tenure Reform Association* kiadmányait a *Dissertations and Discussions* IV. kötetében.

mihelyt ezt a próbát nem állja ki. Így vagyunk a kamatláb nagyságával is : régebbi nemzetgazdák egy bizonyos magasság szükséges voltát vitatták, hogy a tőke felhalmozódását elősegítsék ; de mi bizony kérdezhetjük, vajjon a tőke használatáért fizetett jutalom mérve nem túl magas-e — vajjon nem kaphatnánk-e tőkét könnyebb feltételek mellett ? Ezek a szemlélődések mutatják, hogy amikor előre jelezni akarjuk a gazdasági fejlődés menetét, nem kell megelégednünk azzal, hogy azt mondjuk : mivel a multban egy bizonyos irányu mozgalom volt tapasztalható — pl. a tényleges állapottól a szerződés felé — a jövőben is így fog ez folytatódni. Mindig alkalmaznunk kell a próbát, vajjon megfelel-e az emberi természet akkori sürgős szükségleteinek ?

Ricardo hatása a törvényhozásra, melyről már szóltam, kettős volt; egyenesen a valuta és a pénzügyek különös kérdéseire vonatkozott ; és ami jelentősebb, hatással volt az általános törvényhozásra is. Ami a pénzügyeket illeti, röpiratai valódi igazolásai a mi pénzrendszerünknek és még ma is olvassa mindenki, aki a valuta kérdéseit érteni akarja. Egyéb törvényhozás tekintetében őt és társait illeti a dicsőség, hogy eltörölni segítették nemcsak általában a kereskedelmet sujtó korlátozásokat, de különösen azt, amely a legérzékenyebben sujtotta a munkást. Amikor Hume József 1824-ben azt indítványozta, hogy töröljék el az egyesületekről szóló törvényeket, azt mondta, hogy erre Ricardo készítette. De bár Ricardo a munkást sértő korlátozások eltörlését hangoztatta, az ennek érdekében való korlátozásokat is ócsárolta ; nevétségessé tette a trust-törvényeket, és az iparosok ellenzékét támogatta a gyári törvények ellen — olyan ellenzékét, mely, jól jegyezzük meg, bár pusztán osztályérdek sugalmazta, a közgazdasági tudomány és annak akkor elfogadott alapelvei nevében is pártoltatott.

Ezen módon lett Ricardo támaszává, így neveztem őt, a középosztálynak. Értekezésén a természetes törvényszerűség gondolata vonul keresztül, ami úgy látszott, mintha a társadalom

létező berendezése kikerülhetetlen voltának igazolását vonná maga után. Innen van az, hogy az ő tantételei szolgáltatták mindenütt a legalkalmasabb fegyvereket, ahol csak le kellett küzdeni a törvényhozási beavatkozást vagy a javaslatokat létező berendezések megváltoztatására. Innen az is, hogy gyakorlati következtéseit, bár sötétek és lesujtók, minden további nélkül elfogadta legtöbb kortársa. Ámde egy új iskola támadt, amely elfogadta következtetéseit igazak gyanánt bizonyos társadalmi feltételek mellett, de keresztül látott az ő természetes „törvényeinek“ tévedésein. Ezek a szocialisták, akiken keresztül Ricardo a középosztály réme lett. A szocialisták azt tartják, hogy a társadalmi körülmények megváltoztatásával, amelyeket ő megváltoztathatatlanoknak gondolt, Ricardo következtetéseit elől menekülni lehet. Marx Károly és Lassalle elfogadták Ricardo bértörvényét, de úgy okoskodtak, hogy mivel ezen törvény folytán a bérek, jelenlegi társadalmi viszonyaink mellett, sohasem lehetnek magasabbak, mint amennyi éppen szükséges a munkás pusztta fentartásához, kénytelenek vagyunk újra átvizsgálni a társadalom egész meg­al­apozását. Marx egyszerűen elfogadja Ricardo értékelméletét is. A termékek értékét — így szól Ricardo — az előállításukra fordított munka állapítja meg, és Marx ezt az állítást használja fel arra, hogy levezesse azt a tételét, hogy a termék egész értéke jogosan a munkást illeti meg, és hogy meg kellvén osztani a terméket a tőkével, a munkás ki van fosztva.

George Henrik, a legújabb szocialista író, szintén tisztán és egészében Ricardo tanítványa. *Progress and Poverty* című értekezésének egész törekvése abban áll, hogy kimutassa, hogy a föld­já­radéknak emelkednie kell a társadalom fejlődésével és a jólét növekedésével.¹ Ricardo úgy okoskodott, hogy sem a munkás,

¹ Majdnem ugyanezeket az elméleti következtetéseket vonta le Ricardo alap­tételeiből Cairnes tanár. Lásd *Leading Principles of Political Economy* című mun-

sem a tőkés nem lesz gazdagabb a haladás következtében, hanem csak a föld tulajdonosa. George ugyanezt tanítja a fejlődésről. Eltekintve attól a kísérletétől, hogy ki igyekszik mutatni a törvényszerű összefüggést a munkabér és a tőkekamat mérve között, a melyek, mint ő vitatja, együtt emelkednek és esnek, kevés a különbség az ő és Ricardo következtetései között. George előtt mások eléggé világosan látták a földjáraadék törvényeinek ezt az irányzatát. A német nemzetgazda, Roesler, azt mondja, hogy „a közgazdaságtan pusztán az emberi elhatnyulás és elszegényedés tudománya volna, ha a földjáraadék törvénye minden módosulás nélkül érvényesülne“.¹

Vizsgáljuk most már meg, hogy melyek azok a feltételek, a melyekre Ricardo egy fejlődő társadalomban a földjáraadék, a bérek és tőkekamat irányzatára vonatkozó törvényét alapította. A népesedés nyomása, így okoskodott, arra kényszeríti az embereket, hogy rosszabb földet is művelés alá vegyenek; ezért emelkedik a mezőgazdasági termék ára és ezért emelkedik a földjáraadék. De miért fog csökkenni a tőkenyereség? Mert a munka árától függ,² ennek fő meghatározó eleme pedig a munkások által fogyasztott élelmicikkek ára. Ricardo feltételezi, hogy az életmód színvonala állandó. Ennélfogva, hogyha egy négyfontos kenyér ára emelkedik, a munkás pedig ugyanannyit akar belőle vásárolhatni, bérének kell emelkedni, a tőkenyereségnek tehát csökkenni kell. Végül, miért maradjanak a bérek állandóak? Mivel, feltételezve, hogy a munkás életmódjának színvonala változhatatlan, a bérek emelkedése vagy az árak esése csak a népesség aránylag s

káját, 333. lap; megjelent 1864-ben. Mindenesetre nem vonja le mindig ugyanazon szocialisztikus következtetéseket, mint George.

¹ Roesler *Grundsätze*, 210. lap. idézve Roscher *Grundlagen* című munkájában, 352. lap.

² Vagyis, ha elfogadjuk Millnek Ricardo elméletére vonatkozó javítását. Lásd *Political Economy* című munkáját, I. kötet, 493. lap. (1-ső kiadás, 1848.)

emelkedéséhez fog vezetni. A földjára-elmélet története nagyon érdekes, de vizsgálódásunk körén kívül esik, ezért csak rövidesen érintethetem.¹ Smith Ádámnak nem volt világos és következetes elmélete az egész tárgyra vonatkozólag és határozott nézete a földjára- és ár viszonyáról. A modern elméletet először egy gyakorlati gazda, Anderson Jakab, 1777-ben, tehát egy évvel a *Wealth of Nations* megjelenése után kiadott röpiratában találjuk,¹ de kevés érdeklődést keltett, míg egyidejűleg fel nem állította Sir West Eduárd és Malthus a gabonavámokról szóló röpiratában.² De ha az elmélet abban az alakjában maradt volna, amelyben ők megalkották, kevés hatása lett volna. Ricardo volt az, aki a földjára- kérdésére fölött töprengve, ezen elmélethez nyult és azt forgalomba hozta, behelyezve azt az értékről és a gazdasági fejlődésről szóló egész elméletébe.

Ricardo két nagy tényleges következtetése így hangzik: először is, hogy a földjára- főoka abban rejlik, hogy a művelés előhaladásával alacsonyabb minőségű földet kell művelni; és másodsor, hogy a földjára- nem oka, de következménye az árnak.³ Ezt az elméletet kifogásolták és bírálták, de az ellenvetések majd mind olyan személyek részéről jöttek, akik nem értették meg. Végelemzésben azt mondhatjuk, hogy mint a földjára- elmélete, eltekintve Ricardonak a gazdasági fejlődésre vonatkozó általános elméletétől, a melynek Ricardonál kiegészítő része, ez az elmélet helytálló. Az egyetlen félelmes érv, a melyet ellene fel lehet

¹ *Inquiry into the Nature of the Corn Laws* (Edinburgh, 1777.)

² *Essay on the Application of Capital to Land*, by a Fellow of University College, Oxford (1815.); *Observations on the Effect of Corn Laws* (1814.) by Rev. T. R. Malthus.

³ Meg kell figyelni a tankönyvek kifejezésbeli kétértelműségét. Mikor azt mondják, hogy „a földjára- nem *eleme* az árnak“ ezt úgy értik, hogy nem *oka* az árnak. Mert például a fonalgárakért fizetett nagy járadék mindenesetre *eleme* a fonál árának.

hozni, az, hogy a földjáradék emelkedését a modern időkben nem annyira a rosszabb földekre való áttérés kényszerüése, mint a mezőgazdaságban alkalmazott javítások okozták; de ha Thorold Rogers tanár¹ ezen az alapon támadja meg az elméletet, csak azt mutatja ki, hogy Ricardo nem vett észre bizonyos fontos okokat, a melyek a középkor óta a földjáradék emelkedéséhez vezettek.

De hát mit állíthatunk így valójában a földjáradék utolsó okának? Először is a föld termékenységét és a földművelő ügyességét, a melyeknél fogva több termékre tehet szert, mint a mennyi megélhetésére szükséges; ezt teszi a földjáradékot fizikailag lehetségessé. Azután azt a tényt, hogy a föld mennyiségileg korlátoltan áll rendelkezésre, vagyis, hogy a helyzeténél és termékenységénél fogva leginkább keresett föld mindig kevesebb, mint a rája irányuló kereslet: ez engedi meg a földjáradék követelhetését.² Amerika régi gyarmatosai semmi járadékot sem fizettek, minthogy bőven rendelkezésére állt a föld mindenkinek; de husz évvel később fizettek már haszonbért, mert a népesség nagyobbodott. Vizsgáljuk meg pontosan, hogy mi történik ily esetben. Egy várost alapítanak a tenger partján; amint ez növekszik, a városi népnek elesége egy részét már messzebről kell hoznia. Tegyük fel, hogy a gabona termelése és a városba hozatala 20 shillingbe kerül és hogy közel a városhoz termelése 15 shillinget kíván bushel-enként (feltétlenül, hogy az utóbbi esetben a szállítás költsége semmi) akkor, minthogy mind a két mennyiséget ugyanazon az áron adják el, az utóbbi esetben megmaradó 5 shilling járadékká válik. Így azt lát-

¹ *Contemporary Review*, 1880 április 2-án.

² Pl.: „Ugy helyzetbeli különbségük, mint termékenységük következményeképen a Himalaya-ban a bérlők mélyen lent az oldalakon nyers hozadékuk 50 százalékát fizetik bérösszeg fejében és feljebb 20 százalékkal kevesebbet.“ — Roscher: *Nemzetgazdaságtan* (angol fordítás, Chicago, 1878.) II. kötet, 19. lap. Buenos-Ayresten, „még csak rövid idő előtt egy angol acre tizenöt *legua*-nyira a fővárostól 3—4 d-t ért és ötven *legua*-nyira csak 2 d-t. Ugyanott, II. kötet, 28. lap.

jük, hogy azért állt elő járadék, mert a gabonát különböző költséggel hozták piacra. Husz évvel később a földjáradék még magasabbra emelkedett, mivel még terméketlenebb földeket vontak művelés alá. De a földjáradék nem emelkedik közvetlenül azért, mivel rosszabb földet vesznek művelés alá; a tulajdonképeni ok a népesség növekedése, ami csak szükségessé tette a művelést.

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, amelyet Rogers tanár vetett fel, a mezőgazdasági javításoknak a földjáradékra vonatkozó hatására nézve, meg kell jegyeznünk, hogy ez a kérdés először Ricardo és Malthus közt volt vita tárgya. Ricardo azt vélte, hogy a javítások a járadék csökkentéséhez fognak vezetni; Malthus az ellenkező nézetet vitatta és neki volt igaza. Vegyünk egy acre földet szorosan a város mellett, a minőt fent vizsgáltunk, eredetileg öt bushel buza terméssel, de amely a javított művelés alatt negyven bushelt hoz. Ha a buza ára a régi marad, és minden művelés alatt álló földet ugyanezen mértékben megjavítottak, a járadék most 5 shilling lesz szorozva nyolccal. De van azért egy pár történelmi példa, a mikor a mezőgazdasági javításokat a járadék csökkenése követte. Például a 30 éves háboru alatt Svájc látta el gabonával nyugati Németországot és javításokat vitt keresztül mezőgazdaságában, hogy eleget tehessen a kereslet nyomásának. A vesztfáli béke után a kereslet csökkent, a svájciak tapasztalták, hogy többet termelnek, mint amennyit el tudnak adni, következésképen a járadék is esett.¹

Rogers továbbá azt vetette szemére Ricardo elméletének, hogy nem magyarázza meg a földjáradék történelmi kifejlődését. A „járadék“ kifejezés többfélét jelent; használták a lovagi hűbér fizetésére, egyházi kötelezettségek teljesítésére, a jobbagyi munkára és arra a pénzösszegre, a melyért ez megváltatott. Ricardo szerint csak azt a pénzbért jelenti, a melyet a tőkés bérlő fizet, aki

¹ Roscher, *id. m.* II. kötet, 32. lap jegyzet.

a nyereség rendes mérvét reméli ; de egészen igaz, hogy ez az új különbözeti járadék nem keletkezik csak I. Jakab ideje körül. ¹

A földjáradék-elmélet utolsó kérdése a földjáradék viszonya az árhoz. Ricardo ideje előtt a legkiválóbb emberek azt gondolták, hogy a földjáradék oka az árnak. Ricardo erre azt felelte : van Angliában művelés alatt álló föld, a melyen nincs járadék, vagy legalább is van olyan földre fektetett tőke, a mely nem ad le járadékot ; tehát van a piacon olyan gabona, a mely nem fizet járadékot és ezen gabona termelésének költsége, mely a silányabb földön termett, határozza meg minden gabona árát ugyanazon a piacon. ² Valószínűleg igaza volt, amikor azt mondta, hogy van olyan föld Angliában, a melyen nem képződik járadék ; de ha minden föld és a bérlők minden tőkéje biztosítana is járadékot, ez nem rontaná le azt az állítást, mely azt mondja, hogy a járadék nem oka, de következménye az árnak. Végeredményképen azt mondhatjuk, hogy ma a földjáradékot két dolog határozza meg : a népesség kereslete és a használható föld mennyisége és minősége. Ezek határozzák meg, mikor megállapítják a gabona árát.

Forduljunk most már tényekhez, hogy lássuk, hogy állja meg a helyét a mi elméletünk. A földjáradéknak az 1790 és 1830. évek közt bekövetkezett emelkedését vegyük szemügyre, és vizsgáljuk, hogy ez miként jött létre. A főokok voltak : 1. A javítások a mezőgazdaságban, a melyek között első helyen állnak a közös földrendszer megszüntetése, ami lehetővé tette a vetésforgó alkalmazását, a bérletek összesítését a bérlő házával a birtok közepén, a gépek alkalmazása és a trágyázás ; 2. A népesség nagymérvű szaporodása, amit a műszaki találmányok feljesztettek ; 3. A rossz aratások egész sora, melyek a gabona árát addig el nem ért magasságra emelték ; 4. Az élelmiszerek korlátolt volta, minthogy

¹ *Contemporary Review*, 1880. áprilisi szám.

² *Works*, 40. lap (Mc. Culloch kiadása, 1876.)

a népességnek Anglia termésével kellett saját magát ellátnia, minthogy e korszak első része alatt minden élelmiszert kívülről elzárt a háboru és később mind magasabb és magasabb védővámokat alkalmaztak, a melyek az 1815-iki hires gabonatörvényben érték el csucspontjukat. 1815 után mégis a járadék csökkenése mutatkozott — bár nem nagy mértékben — ami nagyon megzavarta az embereket abban az időben. Ez a mezőgazdasági beruházások és jó aratások hirtelen egybeesésének volt a következménye; egy ideig tultermelés állt be a gabonában és a buza ára 90 shilling-ről 35 shillingre esett. Ez a tény magyarázza Ricardo hibás véleményét, hogy a mezőgazdasági javítások csökkentenék a járadékot. Nem lévén történeti gondolkozásu ember, mint Malthus, nem vette észre, hogy a mezőgazdasági javításoknak ez a hatása merőben esetleges volt. Ez az eset és Svájc fönnebb hivatkozott példája az 1820 körüli hasonló németországi eseményekkel együtt az ilyen hatás egyedüli példái. Egy ideig nagy volt a szomorúság a mezőgazdák közt; a bérlők nem tudták megkapni járadékukat, a mely az árak esése arányában csökkent és sokan, dacára azon roppant nyereségnek, amelyre előbb tettek szert, a kedvezményes bérletek alatt, tönkre mentek; a bérlő-osztály nem tért teljesen magához, nem gyógyult fel teljesen a gabonatörvények visszavonásáig. De az esés időszaki és kivételes volt. A korszakot egészében tekintve, feltűnő vonása a földjáradék emelkedése, és ez az emelkedés a következő említett okok kifolyása volt: növekvő kereslet a növekvő népesség részéről, és a használható föld korlátolt mennyisége javult minőséggel.

Eddig a mezőgazdasági földjáradék elméletét vizsgáltam; most áttérek egy olyan tárgyra, melynek jelentősége talán még nagyobb, a városi földjáradéokra. Ha nagy volt a mezőgazdasági járadék emelkedése, a városi telkeké még feltűnőbb volt. Egy ház a Lombard-Street-en, a mely a posztókereskedők társulatáé volt, 1668-ban 25 £-ért volt bérbe adva; 1877-ben magát a telket

2600 £-ért bérelték ki. Mi ennek a magyarázata? Ez hatása a nagy városok növekedésének és azon javításoknak, a melyek lehetővé teszik, hogy nagyobb jószágmennyiség termeltessék bennök a mesterségek fejlődése és a bank- és hitelügy kiterjedése következtében. Okai így a városi járadékok az árak emelkedésének? Semmi esetre sem. A járadék lehet eleme az árnak; de a fizetett járadék tényleges magassága két dologtól függ: a népességnek szükségleti cikkek utáni keresletétől, a mely megállapítja az árakat és egy bizonyos hely értékétől üzleti célokra.

Ezek a szemlélődések elvezetnek minket ahhoz a kérdéshez, melyet néha hallunk. Olyan dolog-e a földjáradék, a melyet az állam eltörölhetne? Emberi intézmény-e, vagy hatalmukon kívül eső természeti okok kifolyása? Ha megszüntetnők a mezőgazdasági járadékot, az eredmény egyszerűen az volna, így szól Ricardo, hogy a járadék a bérlők zsebébe vándorolna és egyesek közülök urak módjára élnének. A földjáradék maga természeti okok következménye, de hatalmunkban van azt megállapítani, hogy ki kapja a járadékot. Ez roppant fontos ténynek látszik, de jelentőségének terjedelme nagyban függ a járadék jövő alakulásától Angliában; és így kérdeznünk kell, vajjon igaza volt-e Ricardonak, a mikor azt állította, hogy a földjáradéknak szükségképen emelkedni kell egy haladó államban. Sokan ennek az ellenkezőjét gondolják és azt, hogy most küszöbén vagyunk a mezőgazdasági járadék határozott és állandó esésének; amivel, ha a járadék továbbra is állandóan esik, a kérdés jelentőségében folyton veszít. Amint a közlekedés módjai javulnak, mind több és több lesz az a föld, amely egy bizonyos hely szükségleteinek kielégítésére felhasználható; és a mint e készlet növekszik, a mi hasonlóképen növekvő mértékben történik, a föld árának csökkennie kell. Társadalmi okok is befolyásolták a földjáradékot Angliában, és hihetőleg olyan társadalmi változások előtt állunk, amelyek egyszerre csökkenteni fogják az olyan föld árát, amelyet más, mint mezőgazdasági célra használnak és

növelni annak a mennyiségét, amely a mezőgazdaság céljaira szolgál. Az ilyen változások hasonlóképen a földjáradék csökkentéséhez vezetnének. Azt mondhatjuk tehát, hogy míg a földjáradék állandó esésének ezek a jelei mutatkoznak, oly nagy forradalom, minőt a földjáradék átvitele okozna magántulajdonosok kezeiből a nemzetébe, nem volna igazolva azon értéknél fogva, melyet a nemzet szerezne. Egy ilyen forradalom-okozta kár és veszteség megközelítőleg sem fizettetnék meg.

De fog-e esni a városi járadék? Ezt lehetetlen előre megmondani. Például nem tudjuk előre megmondani, hogy vajjon London ezután is fog-e oly rohamos módon növekedni, mint eddig. Most a világ pénzügyi középpontja; a táviró nagyobb mérvű használata következtében talán nem fogja tudni fentartani ezt a kiváló helyzetét. A vidéki városok hanyatlását jórészt a nagybirtokok növekedése okozta, a melyek lehetővé tették, hogy tulajdonosaik Londonban éljenek és költsenek; de ha oly változások állnak be, amelyeknek folytán szétdarabolódnak ezek a nagybirtokok, London meg fog szünni a divat központja lenni, vagy legalább is nem fog többé oly nagy divatos lakossággal birni. Ezenkívül a politikai élet kétségtelenül mind kevésbé összpontosul Londonban. És további találmányok a közlekedés módjai terén és a villamosság nagyobb mérvű használata a népesség nagyobb eloszlódására vezethet.

XIII.

KÉT ELMÉLET A GAZDASÁGI HALADÁSRÓL.

A jövedelemeloszlás a mai kor problémája. — Ricardo tana, hogy a bérek állandók fognak maradni és a kamat esni fog. — A tények mind e két tételnek ellentmondanak. — George Henrik elméletét a gazdasági haladásról szintén megcáfolják a tények.

Amióta Mill 1848-ban megírta a maga fejezetét a munkásosztály jövőjéről, a jövedelemeloszlás kérdése még nagyobb jelentőségűvé vált. Nem tekinthetünk körül a napi politikai jelenségek közt anélkül, hogy meg ne látnók, hogy ez a kérdés rejlik a gyökereinknél. Látjuk azt a zavarodottságot, mely elfogja az embereket és azokat a szakadásokat, amelyek nagy politikai pártjainkban mutatkoznak, minthogy politikusaink nem tudják, miként győzzék le ennek a nehézségeit. A politikai hatalom most messze szétterjedt; és bármi legyen is a demokrácia hátránya, az a jó mégis fakadt belőle, hogy kényszerítette az embereket, hogy kinyissák szemüket a tömegek nyomorával szemben és hogy lelkesebben kutassanak egy jobb jövedelemeloszlás lehetősége után. A nemzetgazdáknak kell arra a kérdésre felelniök, vajjon lehetséges-e a munkásosztály tömegére nézve, hogy a verseny és a magántulajdon jelen körülményei mellett felemelkedjenek, előre jussanak. Ricardo és George Henrik is azt felelték erre a kérdésre,

hogy nem ; sőt az első egy törvényt alkotott a gazdasági fejlődésről, amely szerint, mint láttuk, a földjáradéknak emelkedni, a vállalkozói nyereségnek és a tőkekamatnak esni kell, a bérek pedig állandóak fognak maradni, vagy valószínűleg esni fognak. Már most van-e valamiféle ok-okozati összefüggés a földjáradék emelkedése és a bércsökkenés között ? Ricardo azt hitte, hogy nincs. Az ő elmélete szerint, a nyereség és a bér a föld járadékától függetlenül állapítódik meg ; a járadék emelkedése és a bérek esése ugyanazon ok kifolyása lehet, de egyik nem volt oka a másiknak, és a járadék emelkedése nem történik a munkások rovására. De a gyakorlati tapasztalaton alapuló vélemény az ellenkező irányba halad. A bérlők és a gazdasági intézők tanúsága mutatja, hogy erősen hiszik, hogy a bérlőktől behajtott magas haszonbérek részben a munkások zsebéből kerültek ki. „Ha a gabona ára esik, a mezőgazdasági bérek esni fognak, ha csak megfelelő esés nem mutatkozik a járadéknál,“ mondták egy parlamenti bizottság előtt 1834-ben. ¹⁾ Tíz év előtt elismerték az összefüggést Irországban ; és az 1870-iki földtörvény azon a felfogáson alapszik, hogy az alig fizethető magas haszonbérek nem abból a többletből kerültek ki, mely fennmarad a tőke és a munka méltányos kielégítése után és hogy a haszonbérek emelésének egyedüli határa a parasztság életszükséglete volt. Angliában azt hitték, hogy] a béreknek és a nyereségnek magukban véve szilárd határvonaluk van, mely független a járadéktól, de ez nem igaz általánosan; ahol a bérlők magas haszonbérek alatt nyögtek, ők a maguk részéről lenyomták a munkást. Így még

¹⁾ Lásd *Agricultural Commission*, 1882. III. kötet, 37—38. lapok ; másfelől Kezdetben *Agricultural Labourer* című munkája 22. lap és Heath *English Peasantry*-ja 67. és 348. lapok. Kezdetben állítása tényleg igazolja a szövegben mondottat ; azt mondja : „Szerző nem egy nagy birtokot nevezhetne meg, ahol igen alacsony bérösszeget fizettek sok éven át, de a hol a munkabérek talán a legalacsonyabbak, bár a bérlők figyelmét ismételten felhívták erre a rendellenességre.“

Angliában is a munkástól kényszerítették ki a haszonbért; és ez nem vélemény, de oly tény, amelyet gazdatisztek, a papság, de maguk a bérlők tanúsága bizonyít. Úgy látszik helyesen azt kell mondani e tárgyról, hogy a magas földjáradék némely esetben egyik oka volt az alacsony béreknek.

E közvetlen hatása a földjáradéknak a bérekre bizonyos feltételek mellett teljesen különbözik attól a „vasbértörvénytől“, amelyet Lassalle vett át Ricardótól. Ricardo szerint lehetetlen a munkásoknak a létező gazdasági viszonyok mellett helyzetüket javítani, mert ha a bérek emelkednek, a népesség is szaporodni fog és a bérek régi mérvükhöz térnek vissza; tehát nem emelkedhetnek állandóan. Ricardo tényleg nem tagadta, hogy a kényelem színvonala különböző a különböző országokban és ugyanazon országban is különböző időben; de ezeket az engedményeket csak mellékesen jegyezte meg, úgy látszik, nem gondolta, hogy ezek komolyan érintenék a népesség kérdését és nem voltak hatással főkövetkeztetéseire. Például úgy okoskodik, hogy egy gabonaadó egészen a nyereséget fogná sújtani, minthogy a munkás már ugyanis a lehető legkisebb bért kapja. Ez az állítás igaz lehet a munkások legalsó osztályára való tekintettel, de minden esetre nem vonatkozik a kézművesekre, sem az angol munkásemberek egy nagy részére ez idő szerint. Ezekre nézve minden esetre nem áll, hogy máris a lehető legalacsonyabb bért kapnák, sem az **nem áll**, hogy továbbhaladásuknak legyőzhetetlen akadálya volna. De nézzük a tényeket biznyságul és vizsgáljuk, vajjon a bérek emelkedtek-e 1846 óta. George Henrik azt mondja, hogy a szabadkereskedelem semmit sem tett a munkásért;¹ Mill 1848-ban ugyanezt jósolta. Cairnes tanár nagyon hasonló eredményhez jutott; 1874-ben, irván, azt mondta, hogy „a nemzeti jólét nagymérvű növekedése nem jutott sem a nyereségre,

¹ *Progress and Poverty*, IV. könyv., III. fejezet, 229. lap. 4. kiadás 1881.

sem a bérekre, nem is általánosabban a közönség javára, csak arra szolgált hogy növeszsze a földtulajdonos haszonbérlejstromát.¹ Mégis tény, hogy bár az élet ára tagadhatatlanul növekedett, a bérek nagyobb mértékben emelkedtek. Tekintsünk pl. egy ácsot, mint a kézműves-osztály jó átlagpéldányát. Egy ács-család szükségletei 1839-ben 24 s 10 d-ba kerültek hetenkint ; 1875 ben 29 s-be. De ezalatt egy ács pénzbeli bére 24 sh-ről 35-re emelkedett. Így a bére nemcsak névleg, de tényleg is emelkedett. A tanulatlan munkást véve, ennek az életigényei 1839-ben 15 s-et tettek ki, 1875-ben kevéssel voltak 15 s alatt. Azok a cikkek, amelyeket fogyaszt, olcsóbbá váltak, míg a kézműves esetében drágultak, minthogy a munkás bérének sokkal nagyobb részét fordítja kenyérre. A munkások bére ezalatt 8 sh-ről 12 sh-re vagy 14 sh-re emelkedett ; holott 1839-ben csak a béréből nem tudta magát kellőképen fenntartani.²

¹ *Leading Principles*, 333. lap.

² Egy ács heti kiadásai feleségével és 3 gyermekével :

	1839-ben sh. d.	1875-ben sh. d.
8 négyfontos kenyér	5 8	4 4
3 font hus	4 4	6 0
1½ font vaj	1 6	1 9
1 font sajt	0 7	0 8
2 font cukor	1 2	0 8
¼ font tea	1 6	0 8
1 font szappar	0 5	0 4
1 font gyertya	0 6	0 6
1 font rizs	0 4	0 2
2 quart tej	0 4	0 8
Főzelékfélék	0 6	1 0
Fűtés és világítás	1 0	2 4
Bér	4 0	6 6
Ruházat és egyéb költségek	3 0	3 6
	<hr/>	<hr/>
	24 10	29 1

Ezek a tények döntő bizonyítékoknak látszanak, de bizonyosságot állítani nehéz a fogyasztás és a pénzbérek különböző becslése miatt. A mezőgazdasági munkabérek erős emelkedésének tanujelül vehetjük ezt a különös esetet. Egy birtokon Forfar-ban az első béres évi bére volt a bérjegyzések szerint :

1840-ben	L 28,	2,	0
1850-ben	„ 28,	15,	0
1860-ban	„ 39,	7,	0
1870-ben	„ 42,	5,	0
1880-ban	„ 48,	9,	0

Saját állítása szerint az ezen birtokon alkalmazott első béres életmódja 1880-ban emelkedett, mert panaszkodott egy levélben, melyben helyzetét leírja, növekedett szükségleteiről, melyek nem azért növekedtek, mintha a dolgok most drágábbak volnának, de mivel többre volt belőlük szüksége.

További bizonyosággal a munkásosztály megtakarításainak statisztikáját tekinthetjük ; lehetetlen mást, mint csak megközelítő becslést nyerni róluk, de valószínűleg kb. 130,000.000 £-re emel-

Egy nős és ermekes mezei munkás heti kiadásai :

	1839-ben sh. d.	1875-ben sh. d.
9 négyfontos kenyér	6 4 ¹ / ₂	4 10 ¹ / ₂
1 ¹ / ₂ font hus és szalonna	0 9 ³ / ₄	1 0 ³ / ₄
1 font hus	0 7	0 8
¹ / ₄ font vaj	0 6	0 7
2 uncia tea	0 9	0 4
1 font eukor	0 7	0 4
¹ / ₂ font szappan	0 3	0 2
¹ / ₂ font gyertya	0 3	0 3
Fűtés és világítás	1 0	1 6
Bér	1 0	1 6
Ruházat és egyéb költségek	3 0	3 6
	15 1 ¹ / ₄	14 9 ¹ / ₄

kednek.¹ Ehhez hozzáadhatjuk még azokat a megtakarításokat, amelyek házakba vannak fektetve. Birminghamban 13.000 ház van kézművesek tulajdonában. Mindez kevés az ország egész tőkájéhez hasonlítva, amelyet 1875-ben legalább 8,500,000.000 £-re becsültek évi 235,000.000 £ gyarapodással, amely utóbbi összeg messze felülmulja a munkásosztály összes megtakarításait.² Az összehasonlítás alkalmat ad arra, hogy helyzetük javulásáról komoly képet nyerjünk; sőt a tények azt is világossá teszik, hogy a munkásosztály emelheti is a maga társadalmi helyzetét, ha nem is abban az arányban, mint a középosztály. Mulhall szintén azt tartja, hogy ma kisebb az egyenlőtlenség a két osztály között, mint 40 év előtt. Ugy számítja, hogy egy gazdag család átlagos vagyona 28.820 £-ról 25.803 £-ra csökkent; egy középosztályu családé 1439 £-ról 1005 £-ra, vagyis 30 százalékkal esett; míg a munkásosztálybeli családé 44 £-ról 86 £-ra emelkedett, vagyis majdnem 100 százalékkal.³ De anélkül, hogy bármelyik különös becslésben biznánk, mégis világosan láthatjuk, hogy a tények megcáfolják Ricardonak azt az állítását, hogy javulás nem lehetséges; és nem hiányzanak olyanok sem, akik azt vélik, hogy a társadalom egész fejlődési iránya a viszonyok növekedő egyenlősülése felé vezet.

Pontosabb volt-e Ricardo, mikor azt mondta, hogy a kamatnak és a nyereségnek, (a melyek között sohasem tesz világosan különbséget) esnie kell? Tényleg az utolsó másfél század alatt a

¹ Ezt az összeget gondosan számítottam ki építőtársaságok, takarékpénztárak, szövetkezetek, Trade-uniók, segélyegyletek és ipari, valamint takaréktársaságok statisztikáiból.

² Giffen: *Essays on Finance*, 173—175. lap. Lásd Mulhall cikkét is a *Contemporary Review* 1881 decemberi számában.

³ *Contemporary Review*, 1882 február. Gazdag család alatt érti azt, amely 5000 fonton felül, középosztályu alatt azt, mely 5000 és 100 font közt, munkásosztálybeli alatt azt, mely 100 fontnál kevesebbet költ.

kamatláb Angliában majdnem állandó volt a nagy háboru alatti idő kivételével. Walpole idejében három százalék volt ; a háboru alatt megkétszereződött, de a háboru után leesett négyre és eléggé állandóan megmaradt azóta ezen a szintvonalon. Ricardo azt hitte, hogy a munkás fentartási költsége szükségszerűen emelkedni fog, minthogy több földet kell művelni és minthogy így a nyersshozadékból ő nagyobb részt fog kívánni, kevesebb jutalom maradhat majd a tőkés számára. Nem vette észre azt a tényt, hogy a kamatláb nemcsak a munka költségétől, de a vállalkozás alkalmaitól is függ. Amint a művelődés előrehalad, új találmányok és új vállalkozások új tőke után alkotnak keresletet : mintegy 700,000.000 £-ot fektettek be csak az angol vasutakba. Kétségtelenül, ha az angol tőke alkalmazásának tere közel volna Angliához, a kamatláb esnék, de Ricardo megfélekedett arról, hogy a tőke nagy mértékben kivándorolhat. Így Ricardonak idevonatkozó tanítása hiányos úgy az elvont elmélet szempontjából, mint a tények bizonyossága szerint. Tényleg csak azt találjuk, hogy bár a járadék emelkedett, jó okunk van hinni, hogy a jövőben esni fog ; hogy a kamat nem esett nagyon ; és hogy a kényelem szintvonalala és a bérek úgy a kézműveseké, mint a munkásoké, emelkedett és pedig az előbbieké egész határozottan, az utóbbiaké is egy bizonyos mértékig.

Most már vizsgálat alá akarom venni Henry Georgenak a gazdasági haladásra vonatkozó elméletét. ¹ George Ricardot követi úgy módszere mint következtetései tekintetében ; éppen annyira megveti a tényeket és bizonyítékokat, mint Ricardo maga. ² E módszerrel sikerül neki egy törvényt alkotni, a mely szerint a művelődés haladásával a kamat és a munkabér csökkenni fog, a föld-

¹ Azok az érvek, amelyek itt H. George ellen fel vannak használva, bővebben vannak kifejtve a *Progress and Poverty*-ről szóló két előadásban, amelyeket Toynbee 1883 januárjában tartott.

² *Progress and Poverty* III. könyv, VI. fejezet (4-ik kiadás, 184. lap.)

járadék pedig emelkedni fog. Nemcsak a munkás helyzete reménytelen, de a tőkés is egy állandóan maradó vagy csökkenő vagyonna van ítélve. „A földjáradék” — ugymond — „a művelés határától függ, emelkedik, ha az csökkenik, esik, ha az emelkedik. A kamat és a munkabér a művelés határától függ, csökkennek, ha az esik, és növekednek, ha az emelkedik.”¹ Az a jövedelem, amelyet a tőkés tőkéjéért és a munkás munkájáért kap, a még művelés alatt álló legrosszabb föld hozadékától függ, vagyis azon föld minőségétől, amelyet a tőke és a munka járadék (haszonbér) fizetése nélkül vehet még művelés alá.

George megfigyeléseit Amerikából meritette és általánosít egy elméletet, mely igaz Amerika egyes részeire vonatkozólag, de nem áll régi országokra nézve. Könyve az első pillanatra eléggé meggyőzőnek látszik. Alig találunk ugrást az okoskodásában, ha kiinduló pontjait elfogadjuk; de igen nagy hiányokat találunk a következtetéseikben, ha azokat egybevetjük a tényekkel. Vajjon mindig együtt emelkednek és esnek-e a kamatláb és a bérek? A történelem nem mutatja ezt. 1715-től 1760-ig, mialatt a földjáradék (Rogers tanár szerint) csak lassan emelkedett (Young Arthur egyáltalán tagadja, hogy emelkedett volna), a kamat esett és a bérek emelkedtek. 1846 és 1882 közt a földjáradék emelkedett, a kamat állandó maradt, a bérek emelkedtek. Így mind e korszakokban a tények ellentmondanak George elméletének. A földjáradék tényleg általában emelkedett, de sem a kamat, sem a bérek állandóan nem estek és nem is volt változásuknak semmi állandó viszonya egymáshoz. Elérkeztünk George főtételéhez, hogy a földjáradék állandóan odatörekszik, hogy felszivja a nemzeti vagyón egész növekedését. Miként fest ez az állítás a tények világításában? Például a lancashire-i gyapotiparban mutatkozó egész nemzeti vagyonszaporulat egyszerűen arra szolgál-e, hogy a földjáradékot

¹ *Ugyanott*, 197. lap.

növelje? Kétségtelenül nem. A bérek emelkedtek a géptermelésben beállott tökéletesítések következtében; és a legtöbb esetben a tőkenyeresség szintén emelkedett. Statisztikai adatokkal lehet bebizonyítani, hogy Angliában a tőkések vagyona gyorsabban növekedett, mint a földtulajdonosoké, mert a jövedelmi-adó kivételek D osztályában, mely a tőkések kamatait és a szellemi hivatást folytatók keresményét öleli fel, nagyobb volt a növekedés, mint az A osztályban, mely a földjövedelemeket foglalja magában. Ugyanakkor George erős támadást intézett nagy városokban a föld feletti magántulajdon ellen, de itt csak hevesebben állítja újra azt, amit Smith Ádám és Mill is hirdettek már, amikor a földjáradékra vetett adót, mint minden adó közt a legkevésbé kifogásolható ajánlották. A mai körülmények között azt mondhatjuk, a munkásnép a lehető legrosszabb módon van megterhelve nagy városokban, a házak rossz állapota következtében. Egy magányos vagy egy testület egy háztömeget bérbe ad egy bizonyos számú évre; a bérlő albérletbe adja ezeket s az albérló megint harmadszor is. Mindegyik osztály elnyomja itt az alatta levőt és a legkisebb emberek szenvednek legtöbbet. Ez az oka annak, hogy miért fogja a jövedelemeloszlás kérdése a közeljövőben bizonyosan annak a kérdésnek az alakját magára öltetni, hogy miként lássuk el lakásokkal városaink munkásnépét.

XIV.

A MUNKÁSOSZTÁLY JÖVŐJE.

A munkásosztály helyzetében beállott javulás okai 1846 óta. — A szabadkereskedelem. — A kenyér és az ipari termékek állandó ára. — A bérek állandósága és az alkalmazás rendszeressége. — A gyári törvényhozás. — A trade-uniók. — A szövetkezés. — Vajjon ezek az okok hatni fognak-e a jövőben is? — A munkásosztály helyzetének javulása erkölcsi szempontból. — Jobb viszony munkások és munkaadók között. — A régi szoros személyi viszony rossz és jó oldalai. — A trade-uniók megjavították a két osztály egymásközi viszonyát. — Vajjon a munkás tényleg biztosíthat-e magának anyagi függetlenséget? — A kérdés különböző megoldásai. — A munkásosztalék-rendszer. — A kommunizmus. — A módosult szocializmus.

Eddig azt igyekeztem kimutatni, hogy a munkás anyagi helyzete javulhat a jelen társadalmi viszonyok mellett is. Most azokat az okokat akarom kifejteni, a melyek helyzetének tényleges javulásához vezettek 1846 óta. A legkimagaslóbb ezen okok között a szabadkereskedelem volt. Első sorban a szabadkereskedelem növelte roppant mértékben a felhalmazott nemzeti vagyont és ezért növelte a munka utáni keresletet is. Ez tagadhatatlan tény. Másodszor nagyobb állandóságot hozott létre az iparban, olyan körülmény, amit sokszor figyelmen kívül hagynak

az e tárgyról szóló vitákban. 1846 óta a munkásokat állandóbban alkalmazták, mint a megelőző félszázadban. Továbbá a szabad gabonakereskedelem állandóbb kenyérárt biztosított nekünk, ami igen nagy jelentőségű a munkásra nézve; és ez az állandóság mindjobban növekszik. 1850 és 1860 közt az ingadozás a legmagasabb és legalacsonyabb buzaár között 36 shilling volt, 1860 és 1870 közt 24 shilling és az utolsó évtizedben csak 15 shilling. És innen kezdve az az összeg, amelyet a munkás kenyérre fordított, mind állandóbb és állandóbb lett, az az összeg, amelyet el kellett vonnia az ipari termékek vásárlásától, szintén kevesebbet változott, aminek folytán ezeknek ára szintén állandóbbá lett. De akkor honnan van így lehetne kérdezni, az ipar nagy pangása 1877 óta? Azt hiszem, erre az a felelet, hogy más országok, a melyeknek eladjuk áruinkat, rossz aratások alatt szenvedtek és így kisebb volt a vásárló képességük. A lancashire-i takácsoknak kevesebb ideig és alacsonyabb bérek mellett kellett dolgozniok, mivel távoli nemzetek nem vehettek gyapot-árukat és egy iparág pangása ártterjed a többi iparágakra is.

A bérek nagyobb állandósága, melyet a szabadkereskedelem okozott, még olyan iparágakban is látható, amelyekben nem volt nagy a fejlődés. De a munkás napi bérének összegén kívül figyelembe kell vennünk azon napok számát is az évben és órákat a napban, amelyek alatt dolgozik. Most sokkal több napon talál alkalmazást (1846 előtt a kézművesek gyakran csak egy vagy két napig dolgoztak egy héten), de mindegyik munkanap kevesebb órából áll; így a bére állandóbb és egyszersmind könnyebben is van megkeresve. És innen van az, hogy még ahol napi-bére majdnem ugyanaz maradt is, az állandóbb alkalmazás és az olcsó és állandó áru kenyér folytán általános helyzete javult.

Micsoda tényezők hozták még létre ezt a javulást a szabad kereskedelem kívül? A gyári törvényhozás javított a nők és gyermekek helyzetén, határt szabván a munkaóráknak és különösen

egészséges környezetet biztosítván a munkásnak; a gyári törvények a műhelyek egész életét igyekeztek szabályozni. A trade-uniók pedig sokat tettek a társadalmi és gazdasági rendezetlenség elhárítására és megtanították a munkásokat, hogy szervezkedés és önszegély útján saját magukra támaszkodjanak. Ebben különbözik az angol munkás a szárazfölditől; az előbbi, minthogy szabadon alkothatott önkéntes egyesületeket, nem tekint az államra, vagy nem várja forradalmi eljárásoktól helyzete javítását. Ennek bizonyóságaként elég összehasonlítani a trade-uniók utolsó kongresszusának és az Internationalenak genfi tárgyalásait. Az angol trade-uniók alkotmányos agitációhoz fordulnak, amelyben nincs semmi veszély az állam számára; tényleg, amint mondtam, működésük elhárítja az erős gazdasági eltolódásokat. És ezen kívül a trade-uniók szerencsésen elértek bizonyos tényleges sikereket a munkások érdekében. Összegyűjtött alapjaik segítségével a munkások kitarthattak, hogy munkájuknak jobb árát biztosítsák, továbbá az uniók mint biztosító-szövetkezetek is működtek az által, hogy tagjaik megtakarításokat tehetnek betegség vagy aggkor esetére. A sztrájkok hátrányos és pusztító természetére általánosságban eleget mutattak rá, de nem emlékeznek meg róla oly gyakran, hogy a legnagyobb uniók a legkevesebb sztrájkot hagyták jóvá; az Egyesült Vas- és Fémmunkások, akiknek 43.000 tagjuk van és fiókjai Canadában és Indiában, jövedelmüknek csak hat százalékát fordították sztrájkokra 1867-től 1877-ig. Az ily nagy uniók vezetői tanult, jól tájékozott emberek, akik tudják, hogy saját érdekükben fekszik a sztrájkokat elkerülni.¹

Végül nem kell elfelejtenünk megemlékezni a nagy szövetkezetekről, amelyek mai formájukban a rochdale-i uttörők raktárára vezetendők vissza, melyet 1844-ben alapítottak Owen Róbert tanításának hatása alatt, bár tervének részleteitől itt eltértek.

¹ Lásd Howell *Conflict of Capital and Labour* című munkáját.

Ezek, éppen úgy mint a trade-uniók, megtanítottak arra, hogy minő erő és érdem rejlik az önkéntes egyesülésben és az önszegélyben. Jelenleg mégis csak nagy üzletek árúknak kicsinyben való eladására, amelyek által a munkás a kiskereskedőtől megszabadul és osztozik az üzlet nyereségében, osztalékot kapván minden negyedév végén vásárlásai után. Az ilyen raktárak, bár hasznosak annyiban, hogy olcsóbbá teszik az árukat és egyidejűleg fejlesztik a takarékossgot, nem teszik végső célját a szövetkezésnek. Ez a cél az, hogy a munkás saját magának munkaadójává legyen. Eddigelé a mozgalom nem volt sikeres a termelő szövetkezetek létesítése terén, nyilvánvalóan e két nagy nehézség állván útját: a munkások bizottsága képtelen jól vezetni az üzletet, és nem akarnak eléggé magas béreket fizetni a felügyeletért. A fő akadályok tehát erkölcsi természetűek és a munkások jellemében és neveltségük hiányában rejlenek; de amint jellemök és nevelésök javul, nincs ok rá, hogy ezek a nehézségek el ne tűnjenek.

Ezek azon főokok, amelyekre visszavezetjük a munkás helyzetének javulását az utolsó negyven év alatt. Ennek a korszaknak kezdetén Mill rámutatott egy tényre, mint amely igen nagy fontosságú, t. i. a népesség szaporodásának megszorítására, amely nélkül, azt hitte, lehetetlen mindenféle javulás. Mégis azt találjuk, hogy ezen idő alatt a szaporodás nem csökkent. Majdnem akkora, mint 1831 és 1841 között. Nagyobb volt az utolsó 10 év alatt, mint 1841 óta. Másfelől kétségtelenül igen nagy kivándorlás mutatkozott, amely ritkította a munkakinálatot. Három és félmillió ember vándorolt ki Nagy-Britanniából 1846 óta.

Az a kérdés, mely most legmélyebben érdekel minket, ez: Vajjon hatni fognak-e ezek az okok a jövőben is? Jótékony hatása lesz-e továbbra is a szabad kereskedelemnek? Jólétünk továbbra is növekedni és iparunk terjeszkedni fog-e? E tekintetben mindenestre lehetetlenség bármit is határozottan előre mondani. A verseny semleges piacokon mind hevesebbé és hevesebbé lesz,

egynémelyikről talán kiűznek bennünket és a felhalmozott nemzeti vagyon így csökkenhetik. De másfelől, van okunk hinni, hogy az amerikai és ausztráliai megnövekedett gabonakészletek roppant lökést fognak adni az iparnak. Mint a multban, úgy a jövőben is a gabona az a jószág, a mely a legfontosabb a munkásra nézve; és ha a gabonaellátás állandóbbá lesz, az ipari foglalkozás is állandóbb lesz és a bérek hihetőleg emelkedni fognak. Továbbá az olcsó gabona azt jelenti, hogy az egész országban megnövekedett a fogyasztók vásárlóképessége, ami megint ösztönzőleg fog hatni a termelésre. Ugy hogy e tekintetben a munkás reménnyel nézhet a jövő elé. Ami a kivándorlást illeti, szintén nincs okunk azt hinni, hogy ezen körülmény elé, mely a munkásra nézve előnyös, legalább a legközelebbi ötven év alatt, bármilyen akadály emelkednék. Viszont pedig alapos kilátás van arra, hogy a szövetkezeti ügy, sőt még a termelő szövetkezetek is, nagyot fognak haladni a jövőben, bár nem gondolom, hogy az utóbbiak valószínűleg már mielőbb jelentős tényezőjévé lennének a munkások helyzete javításának. A szövetkezés fentebb említett erkölcsi természetű akadályai csak lassan fognak eltűnni. Bizonyos irányokban mégis mintha fejlődnek; értem a nagyban eladó szövetkezeti társaságok számára való dolgozást, mert itt a piac biztosítva van. A trade-uniók is fejlődés felé néznek.

A munkásnép erkölcsi állapotaira térve, anyagi haladásuknál is nagyobb javulást látunk e téren. Ha azt látjuk, vagy olvassuk, hogy mi történik nagy városaink utcáin, eléggé rossz véleménynyel leszünk erkölcsükről; de azok, akik a legtöbb tapasztalatot gyűjthették az ipari vidékeken, azt mondják, hogy az erkölcsi haladás, például a mértékletesség, rendes magaviselet, külső ruházkodás tekintetében, igen nagy volt. A műhelyek belső életének javulására már 1834-ben biznyságul tekinthetjük Place Ferenc kijelentését, Mill Jakab barátjátét, az alsóház bizottsága előtt. Azt mondta a bizottságnak, hogy amikor ő gyermek volt, nem ismételtető dalo-

kat hallott tekintélyes emberek tisztességes üzleteiben; ez megszűnt és nem tudta, hogy magyarázza a változást.¹ Hasonló kijelentéseket tesznek mai munkások. A beszélgetés — mondják — néha alávaló, de a közhangulat mindinkább elleneszegül az erkölcsetelen beszédeknek. A munkásnépet sokkal több dolog érdekli, mint azelőtt és az ujságok hangja kiszorítja a műhelyek régi romlott nyelvezetét. Itt a választójog kiterjesztésének közvetett hatását látjuk. Vegyük ehhez hozzá még az iszákosságok statisztikáját. 1855-ben közel 20.000 embert ítéltek el részegességért, 1880-ban alig valamivel többet 11.000-nél.

A munkások és munkaadók közti viszony is kétségtelenül sokkal jobb. Egy műhelybeli tanonc vagy egy teljes ellátásra szegődött munkás régi élete a tanyán, amint ezt Owen és Cobbett leírják, első pillanatra igen vonzó; és azok a tények, amelyekről az 1806-iki bizottságnak beszámoltak, ugylátszik, eszményi gazdasági életet mutatnak be. Akkor a viszony munkaadó és munkás között igen szoros volt. De e szoros viszonynak is megvolt a maga hátránya. Gyakran nagy kegyetlenség és durva romlottság volt tapasztalható. A munkás alkalmazójának kényetől függött: Norfolkban a bérlő ostorozta az embereit és felesége az asszonyokat.² A hűbéri függés állapota volt ez, melynek, mint minden hűbériességnek, megvolt a jó és a rossz oldala. A szoros viszony nyilvánvalóan a kisipari rendszer eredménye volt és ezért törte össze a szövőgép és a gőzgép. Amikor igen nagy gyárat létesítettek, már nem volt szoros kapcsolat többé a mester és az emberei között; a munkás gyűlölte a munkaadóját és a munkaadó embereire csak mint munkásokra nézett. 1800-tól 1843-ig kölcsönös viszonyuk, ahogy ezt mind a két fél elismerte, olyan rossz volt, aminő csak lehetett. Nem lehet egyeség, mondták a munkaadók, osztályok között,

¹ Porter, 683—685. lapok.

² Lásd Dr Jessop cikkét a *Nineteenth Century* 1882 májusi számában.

amelyeknek érdekei eltérők és a bérlők, régi szokás ellenére kegyetlenül elkergették az embereiket, ha kevesebb volt a munka. A „pénzviszony“ állt elő, mely ellen kikelve írta Carlyle *Past and Present*-jét; de Carlyle tévedett, mikor azt hitte, hogy a régi munkaviszonyokat vissza lehet állítani. A hűbériség, bár utolsó napjait éli egypár vidéki helyen, tényleg eltűnt úgy a mezőgazdaságban, mint az iparban. A munkaadó nem nyújthatja és a munkás nem kaphatja a védelem és a függés régi állapotát: mert folyamánként a munka helyről-helyre és egyik alkalmazásból a másikba való szükségszerű új mozgásának, lehetetlenné vált tartós viszonyokat létre hozni, pedig a régi rendszer veleje a munkások alkalmazásának állandóságában rejlett. A trade-uniók is sokat tettek annak elszakítására, ami a régi kötelékekből fenmaradt. A munkásoknak most már önvédelemből testületileg kell eljárniok. Minden műhelyben vannak emberek, akik mesterükhöz ragaszkodnak és akik sztrájk esetén nem gondolnak arra, hogy ott hagyják helyöket, de kénytelenek így tenni közös érdekből. Mielőtt a közvélemény elismerte ezt a kötelességet, az uniók hatása kétségtelenül az volt, hogy keserűbbé tette a mesterek és munkások közti viszonyt. Különösen így állt a dolog 1840 és 1860 között.

Az utóbbi idő óta mégis a trade-uniók észrevehetőleg javították a két osztály egymáshoz való viszonyát. A munkaadók át kezdik látni szükségességüket és annak az előnyét, hogy egy egész munkástestülettel ezek legértelmesebb emberei útján tárgyalhatnak. Az egyeztető hivatalok, a melyekben munkások és munkaadók egymás mellett ülnek, uniók nélkül képtelenek volnának döntéseiket keresztülvinni. Anglia északi részén, a jelen pillanatban az uniókba nem tartozók vetik el a munkabíróságokat. És az oka annak, hogy ily hivatalok eredménnyel dolgoznak, abban rejlik, hogy a munkaadók önként feladták a hűbéri függés minden gondolatát. Azt mondták, hogy lealacsonyító reájuk nézve egy testületben ülni munkásaikkal; de megfigyelendő, hogy

az utóbbiak politikai függetlenségét azonnal elismerték; mihelyt megkapták a szavazati jogot, ezek az ellenvetések tünni kezdtek. A munkaadók és munkások új egyesülése, mely ez uton fejlődni kezd, mindkettőjüknek mint állampolgároknak szabad államban való függetlenségén sarkallik. A munkaadók találkoznak munkásaikkal politikai bizottságokban, iskolaszékekben és más hasonló testületekben és a két osztály megtanulja becsülni egymást. Így ez az új egyesülés erősebbnek ígérkezik, mint a régebbi.

Mégis eldöntetlen marad a kérdés, vajjon a munkásoknak ez a politikai függetlensége összeköthető-e biztos anyagi függetlenséggel? Mig ez nincs keresztülvive, ő mégis csak munkaadója kegyelmétől fog függni, aki a gyakorlatban semmivé teheti a munkás politikai hatalmát szavazatának befolyásolásával, amint ez, George állítása szerint, Új-Angliában tényleg történt.¹ E kérdés többféle megoldása között, amelyeket nálunk javasoltak, kettő érdemel különösen kiemelés. Az első az angol pozitivistáké. Comte, bár csak futólagosan ismerte az angol trade-uniókat, sokkal jobban megértette a céljukat, mint Mill. Az ő hatása alatt Harrison Frigyes és barátai tagadják, hogy a munkás-kérdést meg lehetne oldani szövetkezeti termeléssel vagy más ilyen rendszerekkel. Ezek a tőkés erkölcsi természetének fokozatos változásában biznak; nem mintha a hűbéri védelem régi rendszerének visszatérését várnák, de azt hiszik, hogy az „ipar jövődő vezérei“ helyzetük másnemű értelmezéséhez fognak eljutni, el fogják ismerni a munkás függetlenségét és egyidejűleg hajlandók lesznek neki közös termelésük eredményéből nagyobb részt juttatni. Ez a hit nevetségesnek látszhatik, és el kell készülnie lennünk rá, hogy még soká fogunk olyan tőkéseket látni, akik a lehető legmagasabb nyereség elérésére törekszenek. De figyelembe kell venni, hogy a vagyona törő szenvedély bizonyos értelemben mindenesetre új. Nagyon gyorsan

¹ *Progress and Poverty*, X. könyv, IV. fejezet. 480. lap.

nőtt fel a jelen század kezdetén; nem volt ilyen erős a múlt században, amikor az emberek sokkal inkább meg voltak elégedve, ha könnyű, csendes időtöltéssel élhettek. A változás tényleg befolyásolta az emberek közti viszonyokat; de a jövőben valóban lehetséges, hogy a vagyon után való kapaszkodás gyengébbé válik, és hogy ellenkező irányú változás áll elő. A Comte-isták helyesen járnak el, amikor azt mondják, hogy az emberek erkölcsi képzetei nem változhatatlanok. A közvélemény felfogása a rab-szolgasággal szemben teljesen megváltozott husz vagy harminc év alatt. Mégis azt kell hinnem, hogy olyan erkölcsi forradalom, minőt a Comte-isták gondolnak, lehetetlen csekély időn belül.

Többet várnék a munkásosztalék-rendszerrel úgy, amint azt Sedley Taylor gondosan leírta.¹ Ez is azt feltételezi, hogy bizonyos erkölcsi változás fog beállani a munkaadók természetében, de nem oly nagy, mint ahogy azt a másik rendszer megkívánná. Száznál több műhelyben elfogadták a kontinensen, de Briggsék kísérlete Angliában nem sikerült. Remélhető, hogy a rendszer jövője sikeresebb lesz, mert amikor egyfelől a munkás munkaerejét fokozza és veszteségeit csökkenti, másfelől összevág a munkaadó érdekeivel. Azt hiszem, hogy egyes iparágakban terjeszkedni fog, de hogy nem fogják általánosan elfogadni.

Fennmarad a közönséges kommunista megoldás. Ennek sokféle alakja van; a legegyszerűbb az egyének önkéntes egyesülése lévén, mely a közös tulajdon elvén alapulna, és a melyben minden személy a közért dolgoznék meghatározott szabályok szerint. Ennek sok sikeres példája van kicsiben az Egyesült Államokban², de nem hihetjük, hogy ez a megoldás lehetséges volna a társadalom egészére nézve. Csak kiszemelt anyaggal kísérlették meg, holott fel-

¹ *The Participation of Labour* (London, 1881.) és *Profit-sharing between Capital and Labour* (Cambridge, 1882.)

² Lásd Nordhoff: *Communistic Societies* című munkáját.

adatunk inkább az, hogy a népesség nagy tömegét javítsuk. Az újabb európai theoretikusok kommunizmusa, akik között Lassalle a legismertebb, némileg más alakot mutat.¹ Minden termelő-eszköznek az állam tulajdonába való vételét kívánja, melynek az egész nemzeti termelést vezetni és irányítani kell. De egy ilyen rendszer nyilvánvalóan megdőlné a gyakorlati nehézségeken. Azok az ellenvetések, a melyeket a kommunista megoldás ellen teszünk, nem vonatkoznak a szocializmus inkább módosult alakjára. Történelmileg szólva, a szocializmus már mutatkozott Angliában az állami beavatkozás kiterjesztése képében. A gyári törvényhozást hozta létre és most tovább halad, amikor egyenesen beleavatkozik a termék megosztásába a munkások és munkaadók között. A munkaadók felelőségéről szóló törvény elismeri, hogy a munkások, még ha trade-uniókba egyesültek is, más segítség nélkül nem tudnak maguknak teljes igazságot biztosítani és az igazság nevében kifejezetten átadott a munkaadók javaiból egy bizonyos részt a munkásoknak. A szabályozó beavatkozás kiterjesztése mégis, bár egy-két irányban várható, nem valószínű, hogy a jövőben nagy jelentőségű lesz. Az adózásban másfelől a szocialista-elvek hihetőleg messze menő alkalmazásra találnak és itt nagy változásokat fogunk látni.

Az adózás átalakítása képessé fogja tenni az államot arra, hogy sok dolgot megszerezzen a népnél, amit ez nem szerezhet meg magamagának. A nélkül, hogy a termelés bármely ágát a kezébe venné, az állam olyan életbe vágó jelentőségű vállalatokat vonhat működési körébe, mint a vasutak, vagy a gáz- és vízvezeték. És miért ne próbálkoznék meg a jövőben az állam oly kérdések megoldásával, minők a munkások lakásviszonyai? A községeket fel lehetne hatalmazni, hogy vásároljanak telkeket és azokat

¹ Lásd rendszerének ismertetését Laveleye *Le Socialisme Contemporaine* című munkájában.

adják bérbe a teljes piaci verseny-áron alul. Azt hiszem, hogy ez a terv megvalósítható a nélkül, hogy demoralizálná a népet és oly kérdést segítne megoldani, amely eddig a magánvállalkozás minden formáját megcsufolta; mert mind a társaságok együttvéve, amelyek Londonban 1842 óta ezzel a céllal alakultak, csak 60.000 embert tudtak lakással ellátni. Ezzel megérintettük a közkiadások kérdését a nép érdekében. A társulás egy új formája, amely mindennapos lett az utóbbi években, abban áll, hogy egy bizonyos számú magánügyén összeáll, hogy a közönség valamely szükségletét, mint kávéházak, munkáslakások, vagy olcsó zene, kielégítsék. Ezeket a társaságokat először is emberbaráti célokból alapították, de ők tőkéjük tisztességes kamatozását is el akarják érni. Nem gondoskodhatnának a községek hasonló módon a szegényekről? Mindezeket a terveket vitatva, mégis, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a valódi probléma nem az, hogy miként hozzunk létre bizonyos javulást a munkás helyzetében — mert ezt már elértük egy bizonyos mértékig, — de hogy miként biztosíthatjuk tökéletes anyagi függetlenségét.¹

¹ Ezen előadás tárgyával foglalkozik a *Vajjon a radikálisok szocialisták-e?* című beszéd is.

